

Sedelighetssaker på Helgeland

*En undersøkelse av sedelighetssaker på tinget, og
sedelighetsforbrytere i møte med retten, kirken og
lokalsamfunnet på Helgeland 1717-1736*

Silje Drevland

Masteroppgave i historie
Institutt for arkeologi og historie (IAKH)

UNIVERSITETET I OSLO

Våren 2016

Sedelighetssaker på Helgeland

*En undersøkelse av sedelighetssaker på tinget, og
sedelighetsforbrytere i møte med retten, kirken og
lokalsamfunnet på Helgeland 1717-1736*

av Silje Drevland

Masteroppgave i historie
Universitetet i Oslo
Våren 2016

Copyright Silje Drevland

2016

Sedelighetssaker på Helgeland - en undersøkelse av sedelighetssaker på tinget, og sedelighetsforbrytere i møte med retten, kirken og lokalsamfunnet på Helgeland 1717-1736.

Silje Drevland

<http://www.duo.uio.no>

Trykk: Reprosentralen, Universitetet i Oslo

Forord

Først og fremst vil jeg rette en stor takk til min veileder Hilde Sandvik. Hennes arbeid som historiker og rolle som veileder har vært til stor støtte og inspirasjon. Takk også til alle på torsdagskollokviene på håndbiblioteket. Jeg har lært mye gjennom å få lese deres oppgaver, og de har gitt meg uvurdelige tilbakemeldinger på mitt eget arbeid, det har vært en utrolig nyttig og fin prosess. Takk også til Knut Skorpen ved bygdebokkontoret i Vefsn, for oppmuntring og hjelp til å orientere meg i kildene tidlig i arbeidet med oppgaven.

Takk til familien min, som har vært til stor støtte gjennom hele utdanningen min og som alltid stiller opp når jeg trenger det. Takk til Bjarte, som ikke bare har holdt ut med mitt vekslende humør gjennom måneder med høyt stressnivå, men også latt meg leve i god tro om at det er helt normalt å sitte våken til 3 og 4 på natta for å lese om hva de drev med på Helgeland for 300 år siden. Takk til Gudrun for portvin.

Jeg vil også rette en stor og hjertelig takk til den flotteste ansamlingen mennesker på hele universitetet, nemlig mine fantastiske medstudenter på lektorutdanningen og folkene på Traugots kjeller. De har gjort tiden på UiO så himla gøy og fin.

Til slutt, og mest av alt, vil jeg takke min bestefar, Willy Armand Drevland (1933-2016).

Gjennom dine rause fortellinger fra et langt og innholdsrikt liv lærte du meg å bli glad i den gode historien, og å se det lille mennesket og de små hendelsene i det store. Takk for det, og takk for alt du var for oss.

Blindern 9. mai 2016
Silje Drevland

Innholdsfortegnelse

1	Innledning	1
1.1	Emne og problemstilling	2
1.2	Avgrensning	2
1.3	Tidligere Forskning	4
1.4	Kilder	10
1.4.1	Tingbøkene	10
1.4.2	Kirkebøker	11
1.4.3	Lovverket og forordninger	12
1.4.4	Andre kilder	12
1.5	Kildeutfordringer og metode	13
1.6	Oppbygging av oppgaven	16
2	Bakgrunn	17
2.1	Helgeland 1717-1736	17
2.1.1	Naturforhold og topografi	18
2.1.2	Befolkning	19
2.1.3	Næringer og hverdagsliv	19
2.1.4	Administrativ og geistlig inndeling	21
2.1.5	Godseiere og stormenn på Helgeland	22
2.2	Tingordningen på Helgeland	23
2.2.1	Lokaltingene og tingreiser	23
2.2.2	Tingets aktører	24
2.2.3	Lagretten og videre ankemuligheter	25
3	Sedelighetssaker på Helgeland – En oversikt	27
3.1	Oversikt over innstevnte saker	27
3.1.1	For tidlig samleie	29
3.1.2	Leiermålssakene	30
3.1.3	Hor-sakene	33
3.1.4	Leiermål i forbudne ledd	34
3.1.5	Blodskam	34
3.1.6	Fødsler i dølgsmål	35
3.1.7	Øvrige saker – voldtekt, møykrenking og omgjengelse mot naturen	38
3.2	To grupper av saker – de private og de offentlige	41
3.3	Hvem var saksøkeren?	42
3.4	Hvem var den innstevnte?	43
3.5	Avslutning	47
4	Rettergangen – en rettferdig prosess?	49
4.1	Sakenes behandling på tinget	49
4.1.1	Innstevning	49
4.1.2	Bevisførsel og tingsvitner	50
4.1.3	Påstand og dom	53
4.2	Oppmøte	54
4.2.1	Fengsel og forvaring	55
4.3	"Farsskapsaker"	56
4.3.1	Nektingsed	58
4.4	"Friller", "horer" og "horebarn" – retorikken som ble brukt på tinget	60

4.5	Fantes det reelle påvirkningsmuligheter?	61
4.6	Hva ble utfallet for de innstevnte sakene?	64
4.7	De mange sakene som endte uten dom – var tinget et ”pressmiddel”?	65
4.8	Avslutning.....	66
5	Straffepraksisen på Helgeland	69
5.1	Hvilke straffer fikk de dømte?	69
5.1.1	Bøter	70
5.1.2	Erstatning	72
5.1.3	Gapestokken og halsjernet	72
5.1.4	Tvangsarbeid.....	74
5.1.5	Fengsel	74
5.1.6	Forvisning.....	75
5.1.7	Tukthuset.....	76
5.1.8	Kakstrykning	76
5.2	Dødsdommen	77
5.2.1	Hvilke lovbrudd resulterte i dødsdom.....	78
5.2.2	Variasjoner av dødsdom	79
5.2.3	Hvor mange ble utført?	79
5.3	Var straffene i henhold til loven?	81
5.4	Fikk samme lovbrudd alltid samme straff?	82
5.5	Avslutning.....	83
6	Forholdet mellom godseieren og lovbryteren.....	85
6.1	Forholdet mellom godseiere og bønder.....	85
6.2	Godseierens rolle på tinget.....	86
6.2.1	Anders Dass – ”Herr Petters forvopne sønn”	87
6.3	Seksualbøter som inntektskilde	89
6.4	Lovbryteren i møte med godseieren – underkuet eller i opposisjon?	90
6.5	Avslutning.....	92
7	Forholdet mellom kirken og lovbryteren	93
7.1	Presten i møte med seksuallovbrytere	93
7.2	Barn unnfanget før ekteskap - ekte i kirkens øyne?	95
7.3	Det offentlige skriftemålet.....	96
7.3.1	Samsvarte kirkens straff med den verdslige straffen?.....	97
7.4	”Uvilje og opsetzighed” – de som tok til motmæle mot prest og øvrighet	98
7.5	Avslutning.....	100
8	Forholdet mellom ”de lovlydige” og lovbryteren	101
8.1	To typer reaksjoner på tinget.....	101
8.1.1	”Til almuens forargelse”	101
8.1.2	”Samtlig lovrettet og Almue gaf ham it got røgte...”	103
8.1.3	Hvor gikk grensen?	104
8.2	Omtaler av tidligere leiermålsdømte på tinget	106
8.3	Hvordan var utsiktene for giftermål blant leiermålsdømte?.....	108
8.4	Familiens holdninger til sedelighetsforbrytere	109
8.5	Avslutning.....	112
9	Sammenfatning og avslutning.....	113
9.1	Sakenes behandling på tinget.....	113
9.2	Sedelighetslovbrytere i møte med retten, kirken og lokalsamfunnet.....	117
9.3	Muligheter for videre forskning	119

Tabeller:

Tabell 2.1: Helgeland sorenskriveris inndeling i prestegjeld og fjerdinge.	22
Tabell 3.1: Sedelighets- og barnemordsaker på Helgelands bygdeting.....	27
Tabell 3.2: Døpte barn i Vefsn fierding.	31
Tabell 3.3: Innstevnte saker fordelt på hvem som var saksøkeren.	42
Tabell 3.4: Personer tiltalt for seksuallovbrudd på tinget , fordelt på kjønn og type sak.....	45
Tabell 5.1: Utfallet i sedelighetssakene som endte med dom.	70
Tabell 5.2: Dommer som inneholdt gapestokk eller halsjern.....	73
Tabell 5.3: Forvisningsdommer for leiermål i forbudne ledd.....	82
Tabell 7.1: Personer som stod offentlig skrifte 1717-1736	97

Forkortelser:

RA - Riksarkivet

SAT – Statsarkivet i Trondheim

NL – Kong Christian Vs Norske Lov av 1687

rd. – riksdaler

sk. – skilling

Ordforklaringer:

citant – saksøker

delinkvent – tiltalt

leiermål – ulovlig samleie mellom ugifte

for tidlig samleie – samleie før ekteskapsinngåelsen

hor – leiermål mellom gift og ugift person

forbudne ledd – slektskap eller svogerskap i 2. eller 3. slektskapsledd

blodskam – slektskap eller svogerskap i 1. slektskapsledd

møykrenking – brutt ekteskapsløfte etter leiermål

1 Innledning

"...bør betale deres ordinaire Lejermaals bødder efter Loven; derforuden shall de 3de Prædichen efter hin anden ved Kirckegaarden staa i Gabestocken een time og hver gang overøses med een bøtte Vand, andre Letsindige Mennischer til exempel og afschye".¹

Denne dommen ble lest opp for Ole Olsen Eitråen og Marite Johansdatter på sommertinget på Tjøtta i 1720, og slik lød også dommen for mange andre som begikk et sedelighetslovbrudd på begynnelsen av 1700-tallet. Myndighetene gikk hardt til verks for å straffe seksuallovbrytere i denne perioden, noe som har bidratt til at sosialhistorisk og rettshistorisk forskning ofte har behandlet århundret i lys av begrepene "sosial kontroll" og "disiplinering".² Helt siden reformasjonen hadde myndighetene i Danmark-Norge ført en aktiv lovgivningspolitikk som utvidet kriminalitetsbegrepet, og ved inngangen til 1700-tallet var sedelighet blitt et av områdene som var underlagt sterkest offentlig kontroll.³ Personer som hadde hatt seksuell kontakt utenfor ekteskapet ble straffet både av verdslige myndigheter og i kirken. Offentlig skriftemål var et ritual som skulle tukte den som hadde syndet mot det 6. bud, og i dåpen skilte kirken mellom "ekte" og "uekte" barn.⁴ I tillegg ble både før-ekteskapeleg og utenomekteskapeleg seksualitet straffet med høye bøter, og det fantes en lang liste med subsidiærstraffer som kunne idømmes de som ikke hadde mulighet til å betale eller hadde begått en mer alvorlig forbrytelse.

Det var de lokale bygdetingene rundt om i Norge som hadde ansvar for å rettsforfølge og straffe sedelighetsforbrytere, og sedelighetssaker utgjør en stor andel av sakene man finner i tingbøker fra perioden. Undersøkelser av disse har vist at selv om Norge hadde et felles lovverk, så førte det ikke nødvendigvis til en felles praksis. Dette kom dels av at lovverket på enkelte punkter kunne være utydelig og åpent for tolkning, og dels av andre årsaker. For eksempel ble det ikke før i 1736 innført krav om juridisk embetseksamen for dommerne, og selv da var det ikke særlig mange som etterkom dette kravet.⁵ Dette gav rom

¹ Statsarkivet i Trondheim, Helgeland Sorenskriveri, Tingbok 6 (1717-1723), f.133b, f.173b.

² Næss, Hans Eyvind. *Fiat justitia! – Lagmennene i Norge 1607-1797*. Oslo: Riksarkivaren skriftserie 42, 2014, 311.

³ Ødeskaug, Gerd Irene Aamlid. *Leiermål i Setesdal – En undersøkelse av rettslige og sosiale følger av utenomekteskapeleg seksualitet i perioden 1725-1815*. Masteroppgave, Universitetet i Oslo, 2006, 1.

⁴ Et "ekte" barn var født innenfor ekteskap, mens "uekte" barn hadde foreldre som var ugifte. Eilert Sundt snakker også om "halv-ekte barn", og jeg vil komme tilbake til diskusjonen om ekte og uekte barn senere i oppgaven.

⁵ Sandvik, Hilde. *Kvinneres rettslige handleevne på 1600- og 1700-tallet, med linjer fram til gifte kvinners myndighet i 1888*. Dr. philos. avhandling, Universitetet i Oslo, 2002, 210.

for personlige påvirkninger i måten norske bygdeting var organisert på. Norge var preget av store regionale ulikheter, også når det kom til sedelighet og holdninger til seksualitet, og dette kom ofte til uttrykk på lokaltinget. Av den grunn er det viktig å fortsette å undersøke de delene av landet som ikke har blitt undersøkt i stor grad tidligere, heriblant Nordland og mer spesifikt Helgeland.

1.1 Emne og problemstilling

Emnet for denne masteroppgaven er sedelighetssaker som ble behandlet på tinget på Helgeland i tidsperioden 1717-1736. Målet er å finne ut hvilke saker tilknyttet seksuell adferd som ble tatt opp på tinget, hvordan de ble behandlet, hvordan de ble straffet, og hvilke reaksjoner lovbrύτεerne ble møtt med av embetsmenn og sambygdinge. Ordet sedelighet, slik det blir brukt i oppgaven, er en betegnelse som omfatter alle former for seksualitet som samtiden oppfattet som umoralsk eller lite anstendig.

Gjennom ulike innfallsvinkler og bruk av ulike kilder har det samme emnet blitt undersøkt mange ganger før, for andre byer og bygder i landet, og min undersøkelse av Helgeland er et bidrag til dette arbeidet. Jeg kommer tilbake til disse lignende undersøkelsene under delen om tidligere forskning. Problemstillingen min består av to deler, og det jeg ønsker å finne svar på gjennom min oppgave er:

Hvordan ble sedelighetssaker og seksuallovbrύτεere behandlet og straffet på tinget på Helgeland i perioden 1717-1736? Hvilke reaksjoner og holdninger ble de møtt med av andre mennesker, i retten, kirken og lokalsamfunnet?

1.2 Avgrensning

Tematisk er oppgaven avgrenset til å omhandle alle lovbruddene behandlet på tinget på Helgeland som kan relateres til Kong Christian Vs Norske Lov, bok 6 kapittel 13, ”Om løsagtighed”. Kort fortalt dreier det seg om lovbruddene leiermål, hor, for tidlig samleie, leiermål i forbudne ledd, voldtekt, omgjengelse mot naturen og møykrenking. I tillegg har jeg valgt å ta med saker som omhandler fødsel i dølgsmål, som var omtalt i straffelovens kapittel 6 om drap, fordi dette også var et lovbrudd som kan relateres til bestemmelsene i kapittel 13.

Straffene, skammen og stigmatiseringen rundt det å føde et barn utenfor ekteskap kunne føre til at barnemødre så det som en enklere utvei å føde barnet i skjul og ta livet av det, selv om de risikerte dødsstraff dersom de ble oppdaget. Mange i samtiden så denne sammenhengen mellom bøter, offentlig skriftemål, gapestokken og kakstryking på den ene siden og fødsler i dølgsmål på den andre, og gjennom hele 1700-tallet foregikk det en debatt om hva myndighetene kunne gjøre for å forebygge at barnemødre gikk til dette drastiske steget.⁶

Geografisk er undersøkelsen avgrenset til å omfatte saker som ble behandlet på tingstedene underlagt Helgeland Sorenskriveri, et område som favnet hele dagens Helgeland i tillegg til Meløy og deler av det som i dag er Gildeskål kommune.⁷ At Helgeland ble valgt som undersøkelsesområde for oppgaven, kommer av kombinasjonen at det ikke var gjort noen lignende studie for denne landsdelen fra før, og at jeg selv kommer fra Helgeland og dermed har god kjennskap til lokale forhold som topografi og stedsnavn, så vel som en personlig interesse. Det er også et interessant aspekt ved tingordningen på Helgeland at sikt- og sakefallsretten⁸ var forpaktet bort til privatpersoner, noe som gjorde at det var andre aktører på tinget her enn mange andre steder.

Tidsmessig er oppgaven begrenset til å undersøke alle de sedelighetssakene som ble behandlet fra og med sommertinget 1717, til og med vårtinget 1736. Valget av perioden 1717-1736 kommer i stor grad av kildenes tilstand. Tingbok nummer 5 fra Helgeland Sorenskriveri er dessverre gått tapt, noe som medfører at det er en lakune i materialet fra september 1714 til juli 1717. Dette gjorde det naturlig å begynne undersøkelsesperioden med 1717 og tingbok nummer 6. At undersøkelsen så slutter i 1736 kommer først og fremst av at det var et stort arbeid å lese og transkribere de originale tingbøkene, og det var derfor nødvendig med en begrensning for antall år som skulle undersøkes. En ny sorenskriver, Jens Lessøe Larssen, tok også over embetet våren 1736, og tingbøkene fra hans periode er til tider nærmest uleselige og svært tidkrevende å tyde. Av hensyn til tiden avsluttet jeg derfor undersøkelsen like etter at han overtok som sorenskriver.

I tillegg til at kildene la til rette for det, overlapper flere tidligere undersøkelser tilknyttet sedelighet med min undersøkelsesperiode, noe som åpner for mange muligheter for komparasjon. Det kom også mange forordninger som angikk seksuallovgivningen i perioden mellom 1717 og 1736. I 1724 kom blant annet forskrift om endring i subsidiærstraffen, som sa at fengsel og gapestokk skulle erstatte tvangsarbeid, og i 1733 åpnet tukthuset i

⁶ Nielsen, Beth Grothe. *Letfærdige qvindfolk – om Gisle Nielsdatter og andre barnemordersker*. Aarhus: Aarhus universitetsforlag, 1999, 176.

⁷ For kart se s. 17.

⁸ Sikt- og sakefallsrett: rett til å inndra bøter for lovbrudd, og plikt til å påtale.

Trondheim, noe som gav et nytt straffealternativ. I 1734 kom en forordning som fratok kvinner retten til å kreve ekteskap av barnefaren, med mindre løftet var gjort skriftlig i vitners nærvær og mannen var eldre enn 25 år.⁹ I realiteten førte dette til at kvinnen mistet muligheten til å opprette sak over et brutt ekteskapsløfte, noe som svekket kvinners rettslige stilling i sedelighetssaker.¹⁰

1.3 Tidligere Forskning

Det finnes mye god forskning om sedelighet, straff og tankegods på 1700-tallet, så det har vært nødvendig å begrense hvor mye sekundærlitteratur som har blitt brukt i denne oppgaven. Jeg har valgt å fokusere på norsk forskning hovedsakelig, og har også forsøkt, så langt det har latt seg gjøre, å bruke undersøkelser fra perioder som overlapper med min egen når jeg har foretatt sammenligninger.

Eilert Sundt er den fremste pioneren innenfor norsk forskning på sedelighet, illegitimitet og giftermål i Norge, og hans arbeider, som ble utført på midten av 1800-tallet, har på mange måter vært selve grunnlaget for de undersøkelsene som har blitt gjort på dette feltet i moderne tid. Det er blitt hevdet at ”enhver som vil ta opp studiet av illegitimitet i Norge, må ta utgangspunkt i Sundt.”¹¹ I denne oppgaven vil jeg forholde meg til Sundts arbeider både gjennom hans egen bok *Om Sædeligheds-tilstanden i Norge* og gjennom sekundærlitteratur, som Michael Drake sin artikkel i boken *Bot eller bryllup*. I denne artikkelen gir Drake en oversikt over illegitimitet i Norge mellom 1760-1960, basert på Sundts undersøkelser, og selv om den dekker en senere periode enn min oppgave så presenterer den flere synspunkter og funn som er gjeldende for tidlig ny tid generelt. Drake argumenterer blant annet for at man ikke skal anse illegitimitet som et marginalt fenomen, men heller som et viktig uttrykk for flere av de viktige samfunnsinstitusjonene.¹² For eksempel viste Sundts undersøkelser at utenomekteskapelig seksualitet var et klassebestemt fenomen, ved at de laveste samfunnsklassene oftest var de som fikk barn utenfor ekteskap. I tillegg hadde lokale normer og skikker stor betydning for giftermål og illegitimitet. Skikken

⁹ Sandvik, Hilde. ”Del II: Tidlig moderne tid i Norge. 1500-1800”. I *Med kjønnsperspektiv på norsk historie*, redigert av Ida Blom og Sølvi Sogner. Oslo: Cappelen, 2007, 141.

¹⁰ Sogner, Sølvi. ”Kvinnens rettigheter i tidlig ny tid”. *Fortid*, 4 (2012): 42.

¹¹ Eliassen, Jørgen og Sølvi Sogner. *Bot eller bryllup – Ugifte mødre og gravide bruder i det gamle samfunnet*. Oslo: Universitetsforlaget, 1981, 10.

¹² Drake, Michael. ”Utenomekteskapelig fruktbarhet i Norge 1760-1960 – En oversikt”. I *Bot eller bryllup – Ugifte mødre og gravide bruder i det gamle samfunnet*, redigert av Jørgen Eliassen og Sølvi Sogner. Oslo: Universitetsforlaget, 1981, 20.

med nattefrieri er et godt eksempel på dette. På steder hvor nattefrieri var vanlig og akseptert, ble det også født en tilsvarende høy andel uekte barn og barn unnfanget før ekteskapsinngåelsen.¹³ Sundt sammenlignet også tall som viste illegitimiteten i alle deler av landet mellom 1831-1850. Her kom Helgeland forholdsvis dårlig ut (i Sundts øyne), med 45,5 utenomekteskapelige fødsler per 100 inngåtte ekteskap.¹⁴ Landsgjennomsnittet lå på 30,8.¹⁵

At slike tall og variabler som det Sundt dokumenterte ble stadfestet så tidlig har vært viktig for den videre forskningen på sedelighet og illegitimitet. Samtidig har hans rolle blitt mye diskutert i ettertiden, og flere har omtalt ham som en moralist, og en ”misjonær”, som ønsket å ”omvende den norske allmuen fra barbari og umoral til et godt sedelig liv”.¹⁶ Anne-Lise Seip har nyansert dette bildet av Sundt, og poengterer at han utviklet seg som forsker gjennom ulike perioder i livet. Der han som ung hadde lagt vekt på reformrettet samfunnsarbeid som mål for sine arbeider, var det senere i hans liv *klasseforsoning* og *opplysningsarbeid* som stod i fokus.¹⁷

Moderne historikere har i stor grad brukt forskning på sedelighet og illegitimitet som en inngangsport til å forstå ulike aspekter ved det norske samfunnet i tidligere tider. Som historikere Jørgen Eliassen og Sølvi Sogner uttrykker det i innledningen til boken *Bot eller bryllup*; ”nettopp i skjæringspunktet mellom norm og avvik markeres grensen for hva det enkelte samfunn tolererer av menneskelig livsutfoldelse”.¹⁸ Det er med andre ord mange viktige trekk ved den bredere samfunnsutviklingen, normer og tankegods som kan komme til syne her.

Kjønnsperspektivet har i de siste tiårene også vært en viktig del av forskningen på utenomekteskapelig seksualitet, og på mange måter kan man heller ikke komme unna kjønnsaspektet, da det i stor grad ligger i temaets natur. Et studie av utenomekteskapelig seksualitet er også et studie av relasjoner mellom menn og kvinner. I tillegg har forskning vist at det var store forskjeller i hvordan menn og kvinner ble rettsforfulgt og straffet, og at seksuallovgivningen rammet kvinner hardest.¹⁹ Kvinner har, til alle tider i historien, i mye

¹³ Drake, ”Utenomekteskapelig fruktbarhet i Norge 1760-1960”, 20.

¹⁴ Sundt, Eilert. *Om Sædelighets-tilstanden i Norge*. Oslo: Bokklubben, 2006, 16.

¹⁵ Sundt, *Om sædelighets-tilstanden i Norge*, 14.

¹⁶ Stenseth, Bodil. ”Innledende essay”. I *Om sædelighets-tilstanden i Norge*, redigert av Eilert Sundt. Oslo: Bokklubben, 2006, xxx.

¹⁷ Seip, Anne-Lise. ”Eilert Sundt i samtid og ettertid”. I *Eilert Sundt – Fire studier*, Oslo: Universitetsforlaget, 1983, 13.

¹⁸ Eliassen og Sogner, *Bot eller bryllup*, 9.

¹⁹ Sandvik, *Kvinnens rettslige handleevne på 1600- og 1700-tallet*, 24.

lavere grad enn menn blitt tiltalt for kriminelle handlinger.²⁰ Men på 1700-tallet var kvinnelige delinkventer likevel overrepresentert i sedelighetssaker.²¹ I tillegg var det ofte de som allerede stod svakest i samfunnet som ble rammet hardest.²² Torleif Hansen har gjort en undersøkelse, hvor han fulgte 69 ugifte mødre som hadde blitt innstevnet og dømt i Sogn mellom 1711-1722, for å se hvilken situasjon de befant seg i flere år senere. Det er en dyster beretning, som i stor grad konkluderer med at leiermål førte disse kvinnene inn i isolasjon og fortvilelse.²³ Professor Hilde Sandvik har også vist at i et europeisk perspektiv var kriminaliseringen av ugifte mødre mye hardere i Danmark-Norge enn den var i andre land.²⁴ At mange kvinner valgte å føde i dølgsmål kan nok derfor i stor grad forklares ut fra den strenge straffepraksisen og de følgene et leiermål fikk.

Den danske historikeren Beth Grothe Nielsen har skrevet om fødsler i dølgsmål og utbredelsen av dette fenomenet i Danmark. Helt opp til 1900-tallet sto ugifte kvinner for omtrent halvparten av alle drap her, og ofrene var deres egne barn.²⁵ Årsaken til at dette skjedde i så stort omfang, var i følge Nielsen nettopp den stadig strengere kontrollen av individers seksualitet, og de harde økonomiske og vanærende straffene man ble utsatt for ved å føde et uekte barn. Sett fra hennes ståsted fremstår det som tydelig at ”leiermålsbøder, offentlig skriftemål, gabestok og kagstrygning måtte føre til barnedrab og fødsel i dølgsmål eller forsøg derpå”.²⁶ Iselin Kjellstrup har skrevet en masteroppgave ved Universitetet i Tromsø om dølgsmålssaker i Nord-Norge, som omfatter alle dølgsmålssakene som ble behandlet på lagtinget i Nordland og Finnmark mellom 1710 og 1797. Totalt var det 66 dølgsmålssaker i landsdelen som endte med dødsdom på hjemtinget i denne perioden, og et av hovedfunnene til Kjellstrup var at de aller fleste av disse dommene ble bekreftet på lagtinget og fullbyrdet fram til rundt 1750, mens etter 1750 ble et flertall omgjort til en annen form for subsidiærstraff.²⁷

For menn som begikk sedelighetslovbrudd var situasjonen ofte annerledes enn for kvinner. Mange ugifte barnefedre slapp unna straffen for leiermål, blant annet dersom de var

²⁰ Sogner, Sølvi, Marie Lindstedt Cronberg og Hilde Sandvik. "Women in court". I *People meet the law – Control and conflict-handling in the courts*, redigert av Eva Österberg og Sølvi Sogner. Oslo: Universitetsforlaget, 2000, 179.

²¹ Sogner, Cronberg og Sandvik, "Women in court", 181.

²² Ødeskaug, *Leiermål i Setesdal*, 5.

²³ Hansen, Torleif. "Straff og skjebne. Ugifte mødre i Sogn 1711-1727". I *Bot eller bryllup – Ugifte mødre og gravide bruder i det gamle samfunnet*, redigert av Jørgen Eliassen og Sølvi Sogner. Oslo: Universitetsforlaget, 1981, 55.

²⁴ Sandvik, "Del II: Tidlig moderne tid i Norge. 1500-1800", 112.

²⁵ Nielsen, *Letfærdige qvindfolk*, 8.

²⁶ Nielsen, *Letfærdige qvindfolk*, 121.

²⁷ Kjellstrup, Iselin. *Dølgsmålssaker i Nord-Norge 1710-1797 – Evig skam eller bøddelens øks?*. Masteroppgave, Universitetet i Tromsø, 2008, 42.

tilknyttet militæret. Enkelte steder i landet var 50-80% av barnefedrene oppgitt å være soldater, og slapp dermed straffeforfølgelse.²⁸ Menn var også mer fleksible, og kunne rømme fra straffen og starte på nytt et annet sted. Kvinner var i større grad bundet, spesielt de ugifte mødre som hadde omsorg for barnet, og ble oftere værende i lokalsamfunnet hvor straffen kunne bli fullbyrdet. I tillegg hadde menn også mulighet til å nekte for farskapet med ed, dersom det ikke var beviselig. Mange benyttet seg av denne muligheten, men praksisen har variert fra sted til sted.²⁹ Lisabet Risa fant i sin hovedoppgave at det også var stor forskjell på rettsforfølgelsen av gifte og ugifte menn. Av de 135 leiermåls sakene i hennes undersøkelse, ble 68% av de gifte barnefedrene straffet, mens bare 16% av de ugifte barnefedrene ble det.³⁰

Strafferammene for sedelighetsforbrytelser var også ulike for kvinner og menn, kvinner hadde for eksempel halv leiermålsbot i forhold til menn for den samme forseelsen. For vanlig leiermål skulle kvinner bøte 6 riksdaler, mens menn skulle bøte 12. Det kom blant annet av at menn hadde større økonomisk handleevne. På prestegården i Alstahaug hadde en tjenestepike en årslønn på 3 riksdaler og 24 skilling i året, mens drenger gjerne hadde det dobbelte.³¹ For begge parter var en leiermålsbot altså nesten like mye som to hele årslønner.

Straffene for sedelighetsforbrytelser skulle være strenge og avskrekkende, og straffesystemet på 1700-tallet har blitt omtalt som "the bloody code", på grunn av alle lovbruddene som kvalifiserte til dødsstraff.³² Men det var pengestraff, forvisning eller en form for fysisk avstraffelse som var de vanligste følgene for sedelighetslovbrudd. Sandvik har fokus på den dømtes sosiale stilling og verdighet i lokalsamfunnet, når hun skiller mellom to type straffer; de utestengende og de reintegrerende.³³ Eksempler på utestengende straffer var å bli lyst fredløs, forvist fra fogderiet, fradømt jord eller formue, eller bli brennmerket eller pisket. Det var straffer som fulgte en videre i livet. Å bli dømt å betale en bot, å sitte i gapestokken eller en periode i fengsel var såkalte reintegrerende straffer, hvor en synder gjorde opp for seg og etterpå kunne fortsette med livet sitt, i hvert fall i henhold til loven.

²⁸ Sogner, "Kvinnerns rettigheter i tidlig ny tid", 43.

²⁹ Se for eksempel: Hoff, Randi Holden. *"Avlet i synd og ondskap" – en sosial- og rettshistorisk underøkelse av fødsler utenfor ekteskap i Kristiansund 1742-1801*. Hovedoppgave, Universitetet i Oslo, 1996, 123; Ødeskaug, *Leiermål i Setesdal*, 71.

³⁰ Risa, Lisabet. "Mann og kvinne framfor loven – Rettspraksis i saker mot ugifte mødre, En gransking av rettsmateriale frå Stavanger Amt, 1721-1741". I *Bot eller bryllup – Ugifte mødre og gravide bruder i det gamle samfunnet*, redigert av Jørgen Eliassen og Sølvi Sogner. Oslo: Universitetsforlaget, 1981, 27.

³¹ Brovoll, Asle Kjellberg. *Dynastiet – "Een ydmyg Salutatz"*. Sandnessjøen, Helgelands Blad, 2007, 42.

³² Briggs, John et al. *Cime and punishment in England – An introductory history*. London: UCL Press, 1996, 73.

³³ Sandvik, Hilde. "Menneskeverd i Norge på 1600- og 1700-tallet i lys av "Tingbokprosjektet", med særlig vekt på kvinners moralske og rettslige status". I *Menneskeverd – Humanistiske perspektiver*, redigert av Jon Wetlesen. Oslo: Universitetet i Oslo, 1992, 204.

Forfatterne av boken *Crime and punishment in England* har mer fokus på straffens *formål*, når de deler straffene i tidlig ny tid opp i fire kategorier; de som skulle avskrekke, de som var for å gjengjelde, de som fungerte som en rituell renselse for den syndige, og til slutt de som skulle reformere eller rehabiliterer den dømte.³⁴ I norsk sammenheng kan man da si at de offentlige straffene som gapestokk, pisking eller henging skulle fremfor alt avskrekke andre likesinnede, pengebøtene eller tvangsarbeid skulle gjengjelde, å stå offentlig skrifte var det rensende ritualet som skulle gjenforene synderen med menigheten, og fengsel eller tukthus er typiske eksempler på reformerende straffer.

Straff var også nært knyttet til æresbegrepet, og tap av ære kunne være en av de alvorligste straffene i seg selv. Ære hadde en annen betydning på 1700-tallet enn hva det har i dag. Det hadde lite med personlige egenskaper eller selvfølelse å gjøre, ”først og fremst var ære et aspekt ved forholdet mellom individ og samfunn”.³⁵ Man kan se på det som en form for personlig kapital. Og mange av sedelighetsforbrytelsene, og straffene som fulgte, kunne føre til tap av ære. Med tap av ære mistet man ikke bare anseelse, man mistet også retten til å føre sak på tinget eller selv å vitne, til å bli verge eller fadder, samt muligheten til å inneha enkelte byprivilegier.³⁶ Dette var også i følge lovverket. Men her kunne lokalsamfunnet ha et annet syn på hva som førte til tap av ære enn hva loven hadde.³⁷ De reintegrerende straffene, som ofte påførte synderen en hel del skam, førte ikke nødvendigvis til noen tap av ære.³⁸ Det var også store forskjeller mellom by og bygd i synet på ære og uære.

Kari Telste har skrevet om ærens viktige rolle i bygdesamfunn, og hvordan det førte til en streng kontroll av utenomekteskapelig seksualitet. Både jenter og gutter som begikk leiermål uten å gifte seg etterpå mistet sin ære og anseelse i bygda.³⁹ Randi Holden Hoff har på sin side undersøkt utenomekteskapelige fødsler i et bysamfunn, nemlig Kristiansund, og funnet at det her var en utbredt aksept for illegitime fødsler. Prosentandelen fødsler som var utenfor ekteskapet var høy gjennom hele perioden 1742-1801, både blant allmuen og i de mer velstående sosiale lag av befolkningen.⁴⁰ I Kristiansund, som på Helgeland, var sikt- og saksfallsretten privatisert, og dette førte til at kun et fåtall av leiermålssakene ble stevnt inn på tinget, og så godt som ingen ble idømt subsidiærstraff. Ulf

³⁴ Briggs et al., *Crime and punishment in England*, 84-85.

³⁵ Sandmo, Erling. *Tingets tenkemåter – Kriminalitet og rettssaker i Rendalen, 1763-97*. Hovedoppgave, Universitetet i Oslo, 1991, 54.

³⁶ Sandvik, ”Menneskeverd i Norge på 1600- og 1700-tallet”, 207.

³⁷ Sandvik, ”Menneskeverd i Norge på 1600- og 1700-tallet”, 205.

³⁸ Sandvik, ”Menneskeverd i Norge på 1600- og 1700-tallet”, 204.

³⁹ Telste, Kari. *Mellom liv og lov – Kontroll av seksualitet i Ringerike og Hallingdal 1652-1710*. Hovedoppgave, Tingbokprosjektet, 1993.

⁴⁰ Hoff, ”Avlet i synd og ondskap”.

Nilsen har i sin hovedoppgave undersøkt flere sider ved tinget i Astafjord, sør i Troms, gjennom mesteparten av 1700-tallet. Han mener at folkets oppfatning av hva som var legitimt rådet sterkere enn loven, og at leiermålssakene blant annet var et godt eksempel på dette.⁴¹ Verken kirken eller myndighetenes straffeforfølgelse av ugifte mødre førte til noen merkbar nedgang i antall leiermålssaker i Astafjord. Felles for oppgavene til Telste, Hoff og Nilsen er at de peker på normer og holdninger i lokalsamfunnet som avgjørende for hvordan lovbrysterne i leiermålssaker ble behandlet, både på tinget og sosialt.

Gerd Irene Aamlid Ødeskaug har skrevet en masteroppgave om leiermål i Setesdal, hvor hun undersøkte illegitimiteten i området mellom 1725-1815, og så på hvilke konsekvenser det fikk strafferettslig og sosialt.⁴² Hun fant at selv om illegitimiteten var lav i Setesdal, så var seksuell kontakt en del av makesøkingen, og lokalsamfunnet hadde større aksept for ugifte mødre enn det myndighetene hadde.⁴³ Anne Aune har studert leiermål i Nedre Telemark mellom 1727 og 1797, med mål om å forklare hvorfor første og andre gangs leiermål til slutt ble avkriminalisert i 1812. Hun konkluderer med at mens loven ble strengt håndhevet gjennom første halvdel av 1700-tallet, ble færre leiermålssaker behandlet på tinget utover siste halvdel, en utvikling som skjedde i takt med at sakene skiftet fokus fra det moralske til det økonomiske aspektet.⁴⁴ Både Ødeskaug og Aune fant i sine undersøkelser at det var flest kvinner som ble tiltalt og straffet for leiermål.

Seksuell kontakt var som nevnt en del av makesøkingen på 1700-tallet, og mange steder var gravide bruder regelen, heller enn unntaket. Jørgen Eliassen behandler i sin artikkel i *Bot eller bryllup* de store regionale ulikhetene i landet, og påpeker at det ikke fantes noen felles og klar norm for når det seksuelle samkvemet begynte. For Østlandet synes det ikke å ha eksistert noen felles norm for dette utenom vielsen, mens for Vestlandet ble ofte trolovelsen sett på som en kontrakt som var sterk nok til å starte et samliv.⁴⁵ Nord-Norge er ikke tatt med i denne artikkelen, da utviklingen her hadde et mønster som skilte seg for mye fra de øvrige landsdelene, men nedtegnelser i kirkebøkene fra Helgeland tilsier i flere tilfeller at normen her var nærmere beslektet den på Vestlandet enn Østlandet. I enkelte tilfeller gikk også legitimeringen av samlivet lengre tilbake enn den offentlige trolovelsen, ved at samlivet

⁴¹ Nilsen, Ulf. *Lov og rett – sosial kontroll eller lokal styring?*. Hovedoppgave, Universitetet i Oslo, 2002.

⁴² Ødeskaug, *Leiermål i Setesdal*.

⁴³ Ødeskaug, *Leiermål i Setesdal*, 121-122.

⁴⁴ Aune, Anne. *Avkriminalisering av leiermål – Ein studie av lov og rettspraksis i leiermålssaker i Nedre Telemark sorenskriveri 1727-1797*. Hovedoppgave, Universitetet i Oslo, 1994, 125-126.

⁴⁵ Eliassen, Jørgen. "Fødsler utenfor ekteskap i lys av det gamle norske giftermålssystemet". I *Bot eller bryllup – Ugifte mødre og gravide bruder i det gamle samfunnet*, redigert av Jørgen Eliassen og Sølvi Sogner. Oslo: Universitetsforlaget, 1981, 64.

begynte i det paret selv inngikk en forlovelse. Sølvi Sogner hevder at dette var vanlig flere steder i landet, og at trolovelsen ikke markerte starten på samlivet, men starten på *samboerskapet*.⁴⁶ Samlivet begynte først, deretter kom trolovelsen. Eksempler fra Helgeland tyder på at dette kan ha vært tilfelle i denne regionen. Da Nils Olsen Utnes og Berit Larsdatter trolovet seg i Dolstad kirke i 1727, kom det fram at hun allerede hadde vært gravid, men hadde mistet fosteret etter en ulykke. Presten har da skrevet at ”de har i nogen tid vært trolovede sig imellom og han har besvangret henne”.⁴⁷ Det finnes ingen innføringer om at de måtte stå offentlig skrifte for dette forholdet, og saken var heller ikke oppe på tinget.

Som kilde til de rettshistoriske aspektene ved 1700-tallet har bøkene til jurist og rettshistoriker Jørn Øyrehagen Sunde og historiker Hans Eyvind Næss blitt brukt flittig i denne oppgaven. Nordlands historie bind 2, *I Amtmandens dager*, redigert av Alan Hutchinson og Åsa Elstad og utgitt høsten 2015, har vært en enestående kilde til å forstå sider ved den nordnorske og helgelandske kulturen i tidlig ny tid. Også *Helgeland Historie* utgitt av Helgeland historielag har vært en viktig kilde, blant annet til demografi, topografi og administrativ inndeling på Helgeland på 1700-tallet.⁴⁸

1.4 Kilder

1.4.1 Tingbøkene

Tingbøker er den viktigste kilden som er brukt denne undersøkelsen. Tingbøkene fra Helgeland Sorenskriveri er den mest omfattende samlingen tingbøker fra Nordland og daterer tilbake til 1690, og ligger tilgjengelig i scannet versjon på digitalarkivet sine nettsider. Jeg har valgt å lese meg gjennom samtlige tingbøker fra 1717 til 1736 for å finne saker som kan relateres til NL bok 6 - kapittel 13 ”Om løsaktighet”, eller omhandlet fødsler i dølgsmål. Disse sakene har jeg så transkribert.

Innholdet i tingbøkene er en fortløpende beskrivelse av alt som skjer på hvert enkelt ting, både de ordinære tingene som ble avholdt tre ganger årlig og eventuelle ekstra-ting. Dersom et ting ikke ble avholdt står det også skrevet en kort beskrivelse av hvorfor det

⁴⁶ Sogner, Sølvi. ”Gifte kvinner i bondesamfunnet på 1700-tallet i demografisk perspektiv”. I Kvinnekår i det gamle samfunn ca. 1500-1850, redigert av Anna Tranberg og Harald Winge. Oslo: Norsk lokalhistorisk institutt, 1986, 99.

⁴⁷ Statsarkivet i Trondheim, Ministerialbok 820A04, Alstahaug prestegjeld, Vefsn sokn (1726-1729), s. 18.

⁴⁸ Bonsaksen, Sten Rino (red.) et al. *Helgeland Historie - Bind III 1537-1840*. Helgeland Historielag, 2011.

ikke ble avholdt ting denne gangen, og dette var noe som skjedde relativt ofte på Helgeland. Nordlandene hadde løsere regler enn bygdene lenger sør for når tingene skulle avholdes, på grunn av ”Fiordernis Storhed og Vejrets Ustadighed”.⁴⁹ Men, så langt det lot seg gjøre, skulle det på hvert tingsted avholdes tre bygdeting årlig og rundt samme tid, og det var vårtinget, sommertinget (eller ledingsberg), og høsttinget.

Sakene, slik de står nedskrevet i tingbøkene, inneholder som oftest informasjon om hvem som var citant, hvem som stod tiltalt, hva tiltalen gikk ut på, samt informasjon om den videre saksbehandlingen som vitneavhør, hva den tiltalte hadde å si til sitt forsvar, hvilken straff citanten ønsket, osv. Sakene kunne være korte og preget av rutine, eller svært detaljrike og omfattende. Mange saker gikk også over flere tingsamlinger før en endelig dom ble avsagt. Målet med å undersøke sedelighetssakene slik de står nedskrevet i tingbøkene er å kunne si noe om hvordan sakenes gang foregikk på tinget, hva slags behandling og straff de innstevnte fikk og hvilke holdninger og kulturuttrykk som kommer til syne gjennom disse beskrivelsene av rettsprossessen.

1.4.2 Kirkebøker

Kirkebøkene som er bevart fra Helgeland for denne perioden dekker et mye mindre geografisk område enn tingbøkene. Ministerialbøker fra så langt tilbake i tid er bevart kun fra fjerdingene i Alstahaug og Brønnøy prestegjeld, mens ingen av fjerdingene i Rødøy (se figur 2.2) har bevarte kirkebøker fra denne perioden.⁵⁰ Jeg har ikke kunnet undersøke alle de bevarte kirkebøkene fra perioden, men har valgt å bruke kirkebøkene fra Brønnøy prestegjeld og Vefsn fjerding som undersøkelsesgrunnlag.

Kirkebøkene inneholder opplysninger om døpte barn, trolovede og gifte par, offentlige skriftemål i kirken, samt konfirmasjon og begravelser. Det er de tre første kategoriene av opplysninger som er interessante for denne undersøkelsen. Presten har notert om barna som ble døpte var ”ekte” eller ”uekte”. De ”uekte” barna ble som oftest døpt etter tjenesten, og presten har notert navnet på begge foreldrene, i tillegg til faddere og barnets navn. For barn som hadde trolovede foreldre, det Sundt omtalte som ”halv-ekte” barn, har praksisen variert fra sted til sted i landet, og kanskje også fra prest til prest. For Helgeland sin

⁴⁹ NL, Tavle over bygdeting.

<http://www.hf.uio.no/iakh/forskning/prosjekter/tingbok/kilder/chr5web/tavle.html>.

⁵⁰ Ministerialbøker som dekker perioden 1717-1736 er bevart for fjerdingene Vefsn, Alstahaug, Herøy, Tjøtta, Brønnøy, Vega (fra 1720), Velfjord, Hemnes og Nesna.

del synes det å være utbredt praksis at presten skrev inn barn av foreldre som var trolovede som ekte. 2. pinsedag 1717 ble for eksempel Oluf Olsen Andaas og Anna Steensdatter Kjemsåsen trolovet i Dolstad kirke i Vefsn, og det neste som står notert er at presten døpte ”Samme Oluf Olsens barn. Marit”.⁵¹ Hun ble ikke døpt som uekte, til tross for at foreldrene inngikk den offentlige trolovelsen bare minutter tidligere. Dette betyr at de som ble stevnet inn for tinget for å ha hatt for tidlig samleie med all sannsynlighet ikke ble skrevet inn i kirkeboken som foreldre til et uekte barn, da dette bare synes å gjelde de som hadde begått leiermål eller hor. Tallene for antall uekte barn døpt i kirken kan da brukes som et sammenligningsgrunnlag for antall hor- og leiermålssaker som ble tatt opp på tinget, for å se hvor høy prosentandel det var som faktisk ble stevnet inn.

1.4.3 Lovverket og forordninger

Den viktigste kilden til de lover og regler som var gjeldende i perioden er Kong Christian Vs Norske Lov av 1687 (NL). Herunder er sjette bok kapittel 13 ”Om løstgithed”, og paragrafene 6-6-7 og 6-6-8 om barnemord i dølgsmål de mest relevante for undersøkelsen. Også forordninger og reskripter som regulerte lovverket og straffepraksisen er viktige. En forordning av 1696 bestemte for eksempel at alle soldater skulle fritas fra leiermålsbøter for første gangs forseelse. Dette privilegiet førte blant annet i Bergen til at soldater påtok seg farskap i leiermålssaker i bytte mot betaling.⁵² I forordning av 19. august 1724 stod det at fengsel eller gapestokk skulle erstatte tvangsarbeid som subsidiærstraff, og muligheten for avtvinging, det vil si å komme fram til et forlik for størrelsen av boten, ble framhevet.

Selv om lover og forskrifter er viktige kilder, er det viktig å påpeke at de er normative, og kan dermed ikke fortelle oss noe om virkeligheten og de faktiske forholdene. Lovene var, og er, et uttrykk for hvordan myndighetene ønsket at samfunnet skulle være. I det eneveldige Danmark-Norge var kongen Guds representant på jorden, og skulle være en håndhever av Guds vilje, noe som førte til at straffeloven ble utformet med utgangspunkt i mosaisk rett, noe som ikke alltid sammenfalt med hva bøndene så på som legitimt.⁵³

1.4.4 Andre kilder

⁵¹ SAT, Ministerialbok 820A02, Vefsn sokn (1717-1720), s. 112.

⁵² Nedrebø, Yngve. ”Og til sin barnefader utlagde hun...”. *Heimen*, nr. 1 (1995), 24.

⁵³ Næss, *Fiat justitia!*, 304.

I andre, lignende undersøkelser har fogderegnskapene vært en viktig kilde, men på Helgeland var sikt- og sakefallsrettighetene privatiserte, og straffesaker falt dermed utenfor fogdens ansvarsområde. De eneste sedelighetssakene man kan finne spor av i fogderegnskapene er de som på en eller annen måte berørte fogden og hans virke, og det var ikke veldig mange. Etter å ha gått gjennom regnskapene og de tilhørende vedleggene for årene 1717, 1718, 1721, 1722 og 1726, år jeg visste ut fra sakene på hjemtinget at eventuelle dødsdommer kunne bli tatt opp i regnskapet, fant jeg bare igjen én sak hvor det ble nevnt videre saksgang og utfall. Og grunnen til at denne saken ble tatt med i regnskapet, var at fogden var direkte involvert, både som citant i saken og som fangevokter for den kvinnelige delinkventen. Dette skjedde bare når lovbrysterne bodde på kongens eller kirkens gods, som var en svært liten del av Helgeland. Alle de øvrige sakene lå i hendene på godseierne og ble dermed ikke nevnt i fogderegnskapet.

For sakene som endte med dødsdom på hjemtinget har jeg brukt protokollene fra lagtinget for Nordland og Finnmark, for å undersøke hva som ble den videre saksgangen. Også disse ligger ute i scannet originalversjon på digitalarkivet sine hjemmesider, mens originalkildene befinner seg på Statsarkivet i Trondheim. De følger stort sett den samme oppbyggingen som tingbøkene fra bygdetinget, men nedskrivelsene her stammer i hovedsak fra ekstra-ting som ble satt opp for å behandle saker med dødsdømte delinkventer.

1.5 Kildeutfordringer og metode

Jørn Øyrehagen Sunde har i antologien *Den juridiske komedien*, hvor han både reflekterer og oppfordrer til refleksjon rundt den norske rettstradisjonen, kommet med mange gode synspunkter vedrørende hvordan man bør skrive historie ut i fra rettslige kilder. En typisk ”historisk karikatur” Sunde ber historikeren om å unngå, er at man gjør den velstående lykkelig og den fattige ulykkelig.⁵⁴ I tillegg skal man ikke være for rask med å dra slutninger ut fra de dommene som ble avsagt på tinget. Det er lett å tenke at de menneskene som ble straffet for seksuelle lovbrudd, av myndighetene og av lokalsamfunnet, også fikk ødelagt livene sine. Og mange gjorde nok også det. Men det kan ikke settes et automatisk likhetstegn mellom sosial ekskludering fra enkelte sjikt i samfunnet og det å kunne oppleve livslykke.⁵⁵

⁵⁴ Sunde, Jørn Øyrehagen. *Den juridiske komedien – Ein antologi over tanke og praksis i den norske rettskulturen si historie*. Bergen: Fagbokforlaget, 2007, 173.

⁵⁵ Sunde, *Den juridiske komedien*, 168.

”Moralen er at ein lett agerer som dommar i møte med historia”.⁵⁶ Med en slik oppfordring i bakhodet har det vært lettere å møte kildene med et åpent sinn.

Jeg har brukt både kvantitativ og kvalitativ metode for å kunne gi et best mulig svar på problemstillingen. For å skaffe oversikt over sedelighetssaker på Helgeland har jeg blant annet tallfestet antall saker etter hvordan de fordeler seg på år, sett på hvor mange av de innstevnte som var kvinner og hvor mange som var menn, og funnet ut hvilke straffer som ble gitt og hvor ofte disse forekom. Jeg har også foretatt en sammenligning mellom tingbøker og kirkebøker, for å se hvor mange foreldre av uekte barn som faktisk ble stevnt inn på tinget. Men en kvantitativ tilnærming viser ikke hvor vanlig utenomekteskapelig seksualitet var, den kan kun vise hvor mange slike saker som ble behandlet i retten. Sannsynligvis var det veldig store mørketall for seksuallovbrudd, og mange havnet kanskje aldri på påtalemyndighetenes radar.

Jeg har brukt det samme kildegrunnlaget som gjenstand for en mer kvalitativ tilnærming, hvor målet har vært å få et ”innblikk i samfunnets reaksjoner og holdninger til utenomekteskapelig seksualitet”.⁵⁷ En metodisk utfordring i den forbindelse er at nesten alle sedelighetssakene som står beskrevet i tingbøkene fra Helgeland på en eller annen måte er ”uvanlige”. Det er ikke de typiske leiermålssakene det står skrevet om her, det er sakene hvor lovbrysteren enten var for fattig til å betale boten, det var stor usikkerhet knyttet til saken, eller lovbruddet var for alvorlig til kun å betale bot. Noen vil kanskje derfor beskrive de innstevnte i denne undersøkelsen som sosiale avvikere, som ikke kan brukes til å representere sitt samfunn.⁵⁸ Men på tinget var det også mange flere aktører enn bare lovbrysterne, og det er mange stemmer å skimte mellom foliosidene. Ved å sammenligne utsagnene og handlingene til de innstevnte med de som kom fra saksøkeren, dommeren, lagrettemenn, den tilstedeværende allmuen, familie som møtte på tinget og vitner, kan man kanskje likevel klare å danne seg et inntrykk av hva samfunnet tolererte av seksuell utfoldelse og hva slags handlingsrom de innstevnte sedelighetsforbryterne hadde til rådighet.

Hvorvidt nedskrivelsene i tingbøkene kan bli sett på som troverdige har vært fokus for mange undersøkelser. En forordning av 1633 påla sorenskriveren å føre referatet i tingboka samtidig som tinget pågikk og ikke i etterkant, noe de fleste historikere synes å være enige om ble etterfulgt.⁵⁹ Erling Sandmo skriver i sin hovedoppgave ”Tingets tenkemåter” at fra et rent språklig ståsted er tingbøkene en troverdig kilde, spesielt dersom man kan se at feil

⁵⁶ Sunde, *Den juridiske komedien*, 175.

⁵⁷ Ødeskaug, *Leiermål i Setesdal*, 12.

⁵⁸ Sandmo, *Tingets tenkemåter*, 14-15.

⁵⁹ Sandvik, *Kvinnens rettslige handleevne på 1600- og 1700-tallet*, 26.

er rettet opp eller strøket over underveis i skriveprosessen, og dersom kronologien ser ut til å følge hendelsene slik de faktisk skjedde på tinget.⁶⁰ I tingbøkene fra Helgeland ”florerer” det ikke av skrivefeil, slik det gjorde i Sandmos kilder, men det er stadig vekk strøket over ord eller setninger, og enkelte ord er ført til mellom linjene. De gangene noe uforutsett skjedde kan man også se at det er brå overganger i notatene. Man kan derfor gå ut fra at det som står skrevet i tingboka er en tilnærmet riktig beskrivelse av hva som skjedde.

Når det gjelder hvem som har forfattet de ulike kildene, var dette for det meste sorenskriveren, fogden, presten, lagmannen eller noen av deres fullmektige. Dette var utdannede menn fra et øvre samfunnsjikt, som gjerne hadde bakgrunn i København eller en av de andre store byene. Men selv om det var disse som skrev, og selv om deres holdninger og kulturelle bakgrunn kan skinne gjennom til tider, har de også gitt rom for andre synspunkter enn sine egne i kildene. Sandmo har påpekt hvordan teksten i tingboken utløper fra fortellerens synsvinkel, også når forklaringer og vitneutsagn er gjengitt.⁶¹ Dette, mener han, gir grunn til å tro at det som er blitt sagt på tinget også er blitt skrevet ned uten vesentlige endringer.

Det har vært noen utfordringer som går på det rent praktiske ved kildearbeidet. Jeg har utført alt på egen hånd, og er på ingen måte profesjonell, så det kan ikke utelukkes at det kan ha skjedd feil i transkriberingen, eller at jeg kan ha misforstått meningen bak det som står skrevet. Det er også mulig at jeg kan ha oversett saker, selv om jeg har forsøkt å være grundig i arbeidet. I selve transkriberingen har jeg tilstrebet å gjøre så liten endring på originalkilden som mulig, men små grammatiske forandringer uten meningsbæring har blitt gjort. Alt i alt har det vært en lærerik og spennende prosess å jobbe med kildene, og jeg er trygg på at det helhetlige arbeidet med dem er gjennomført på en tilfredsstillende måte, uten store og korrupperende feil.

Et tankekors jeg ofte har måttet stoppe ved i denne prosessen er at selv om mange av sakene inneholder svært mye informasjon, er det alltid mye mer ved en sak enn det som står beskrevet. Et eksempel er den typiske saken hvor en mann tiltalt for leiermål nektet for at dette skulle ha skjedd, og ville sverge seg fra det med sin ed. Det står da beskrevet i kildene hva han sa, men hvordan framsto denne mannen for retten? Var han sint, virket han nervøs og usikker eller forholdt han seg rolig? Dette er faktorer dommeren nødvendigvis må ha tatt hensyn til og som kan ha hatt innvirkning på domsavsigelsen, men som vi ikke kan vite noe sikkert om i dag, fordi det ikke står beskrevet. Det eneste en kan gjøre er å trå med varsomhet

⁶⁰ Sandmo, *Tingets tenkemåter*, 14.

⁶¹ Sandmo, *Tingets tenkemåter*, 14.

når man skal trekke slutninger om hvorfor dommeren dømte som han gjorde. Kanskje kan han ha vært påvirket av elementer vi ikke har forutsetning til å vite noe om.

Jeg har valgt å transkribere alle sakene som på noen måte berører lovene fra NL bok 6 kapittel 13 ”Om løsaktighet” eller fødsel i dølgsmål, uavhengig av hvor vidt det ble avsagt dom eller ikke i saken. Transkriberingene har jeg ført inn i skjema, slik at jeg har kunnet bruke søkeord for lettere å finne fram i materialet. Jeg har valgt å telle antall saker som var innstevnet for tinget, fremfor antall personer, da dette gir et sannere bilde av hvor mange seksuallovbrudd som ble straffeforfulgt. Men når jeg har sett på hvilken dom som ble avsagt og hvem som stod offentlig skrifte i kirken har jeg tatt undersøkelsen ned på individnivå, for å kunne belyse eventuelle kjønnsforskjeller i straffepraksisen.

1.6 Oppbygging av oppgaven

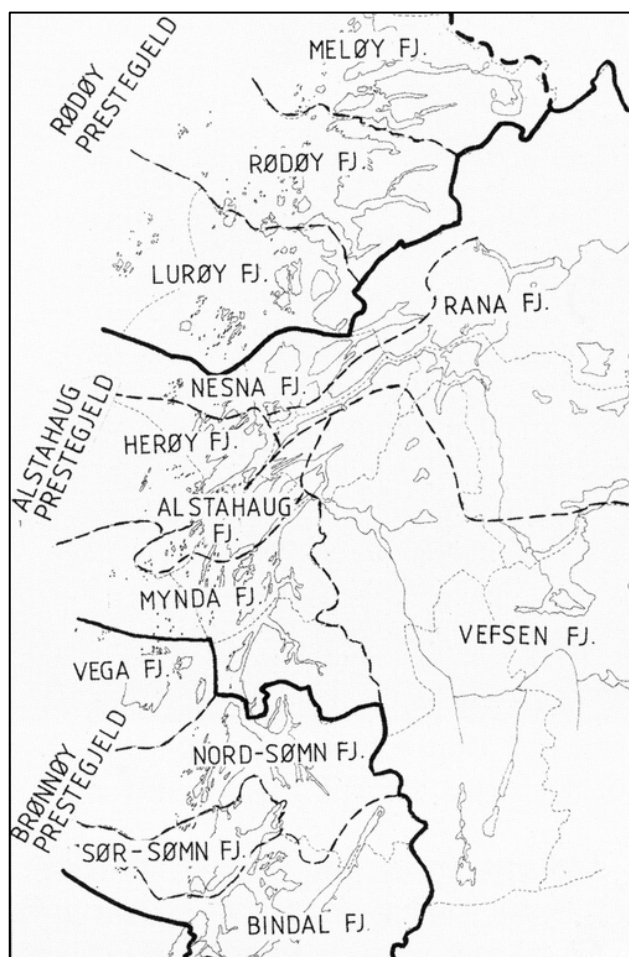
I kapittel to vil jeg gi en kort innføring i hvordan Helgeland som samfunn så ut på 1700-tallet, hvordan bygdetingene her ble organisert og hvilke aktører som var fremtredende på tinget. Kapittel 3 er viet til å gi en oversikt over de innstevnte sedelighetssakene i perioden, både gjennom å tallfeste en del størrelser, redegjøre for kjennetegn ved de ulike sakstypene og forklare skillet mellom offentlige og private saker. Kapittel 4 omhandler selve rettsprosessen og hvordan sedelighetssaker ble behandlet på tinget på Helgeland, mens i kapittel 5 ligger fokuset på straffepraksis og de samme sakenes utfall. I kapittel 6 skal jeg se på forholdet mellom seksuallovbryteren og godseierne, før jeg i kapittel 7 ser på hvordan lovbrysterne ble møtt av kirken og presteskapet, og hvordan de selv forholdt seg til geistligheten. Til sist vil jeg i kapittel 8 se på reaksjoner og holdninger de dømte møtte i lokalsamfunnet, blant annet ved å se på utsagn fra allmuen og familie som møtte på tinget. Avslutningskapitlet vil være et forsøk på å sammenfatte alle disse tidligere kapitlene til en større helhet, som kan gi et bilde av hvordan sedelighetssaker og sedelighetsforbrytere ble behandlet på Helgeland, og kanskje si noe om hva som skilte seg ut her sammenlignet med andre steder i landet.

2 Bakgrunn

Denne oppgaven har en klar regional forankring, og det vil derfor være nyttig å først gi en oversikt over samfunnet på Helgeland. I dette kapitlet vil jeg gjøre rede for ulike forhold som kan bidra til å skape et inntrykk av dette, blant annet gjennom å se på demografi, geografi, næringer og hverdagsliv, og administrativ og geistlig inndeling. Til slutt vil jeg også beskrive tingordningen på Helgeland, og se på hvem som var de mest fremtredende aktørene på tinget her. Helgeland sorenskriveri og Helgeland fogderi var det samme geografiske området, og jeg bruker derfor de to begrepene litt om hverandre i oppgaven.

2.1 Helgeland 1717-1736

Figur 2.1: Kart over Helgeland Sorenskriveri⁶²

Kartet viser prestegjeldene og fjerdingene Helgeland Sorenskriveri var delt inn i på 1700-tallet. Mynda fjerding hadde da byttet navn til Tjøtta.

⁶² Kart: Helgeland historie bind 2, gjengitt i Herøyfjeringen i artikkel 25. januar 2012. Link: <http://www.heroyfjeringen.no/heroy-150-ar-to-kommuner-med-en-historie.5205612-255536.html>

2.1.1 Naturforhold og topografi

Helgeland er i dag den sørligste delen av Nordland fylke, og på 1700-tallet var det det sørligste fogderiet i Nordland Amt, som ved siden av Helgeland også bestod av Salten fogderi og Vesterålen, Andenes og Lofoten fogderi. Helgeland grenset til Salten fogderi i nord, og til Namdalen og Trøndelag i sør. Det var et langstrakt område, med godt over 200 km i luftlinje fra den sørlige til den nordlige grensen, og det var kort veg fra kysten og inn til fjellryggen langs dagens svenskegrense. Det var også det fogderiet i Nordland med størst areal. I dag utgjør Helgeland 18 832 km², eller 49% av hele Nordlands areal.⁶³ På 1700-tallet utgjorde det en enda større del enn dette, da noen områder av det som i dag er Gildeskål kommune i Salten ble regnet som en del av Helgeland sorenskriveri.⁶⁴ I tillegg var også kommunene Rødøy og Meløy regnet som en del av Helgeland helt til de i 1919 ble overført til Bodø sorenskriveri i Salten.⁶⁵

Kysten på Helgeland består av en rekke øyer, øygrupper og fjordmunninger. Tradisjonelt var det på øyene og langs kysten at folk flest bodde, både på grunn av nærheten fisket, og også fordi havet var den viktigste kommunikasjonsåren man hadde i eldre tid. Det var i det hele tatt ikke mye som skjedde på Helgeland som *ikke* skjedde ved kysten. Det var her handelsbryggene lå, som igjen var utgangspunkt for jektefarten og Bergenshandel, og mange reiste også nordover til Lofoten på fiske vinterstid, eller til et av de mer lokale fiskeværene, som Træna. Det var også på de mange små stedene langs kysten at tingene ble holdt, fordi det var letteste reiseveg for både allmue og øvrighet.

Selv om folk flest bodde langs kysten, hadde Helgeland også et innland preget av fjellområder og vidder, som hovedsakelig ble brukt og bebodd av den samiske befolkningen. På siste halvdel av 1600-tallet begynte det å ta til med bygging av jord og rydding av land stadig lengre inn i landet, men denne nyryddingen og beboelsen som fulgte med den var fortsatt ikke av særlig stor betydning i 1717-1736.⁶⁶

⁶³ Hansen, Kåre, "Hva er Helgeland?". I *Helgelands Historie bind III 1537-1840*, redigert av Sten Rino Bonsaksen. Helgeland historielag 2011, 10.

⁶⁴ Jacobsen, Kjell. *For lov og rett på Helgeland – Sorenskriverembetet 400 år 1591-1991*. Mosjøen: Sorenskriverne på Helgeland, 1991, 5.

⁶⁵ Jacobsen, *For lov og rett på Helgeland*, 7.

⁶⁶ Hansen, "Hva er Helgeland?", 16.

2.1.2 Befolkning

Helgeland var det mest folkerike fogderiet i Nordlands Amt i denne perioden. I 1707 var antallet gårdsbruk på Helgeland 2214.⁶⁷ Det finnes ingen fullverdige folketellinger fra perioden, men noen anslag har likevel blitt gjort, regnet ut fra antallet gårder. I 1665 beregnes folketallet å ha vært 14 020 på Helgeland, noe som utgjorde 47,5% av Nordland Amts befolkning. I 1769 var disse tallene steget til 20 617 individer, og 50,3%.⁶⁸ I Helgeland Historie regner forfatterne grovt sett med at Helgeland hadde et folketall på 16 500 i 1701.⁶⁹ Av disse bodde omtrent 9 500 i prestegjeldet Alstahaug, mens de resterende 7000 fordelte seg på prestegjeldene Brønnøy og Rødøy.⁷⁰

De aller fleste bøndene på Helgeland var leilendinger eller husmenn. Antallet husmannsfamilier var forholdsvis stort, og vokste gjennom hele 1700-tallet. Men husmenn var ingen ensartet sosial gruppe i Nordland.⁷¹ Det var for eksempel vanlig å leve som husmannsfolk mens man ventet på å overta en gård eller gårdpart. Slik sett kan alle bønder på Helgeland, leilendinger som husmenn, ses som én sosial gruppe, selv om det fantes en del sosiale og økonomiske ulikheter innad blant dem.

Under 5 prosent av jorda på Helgeland ble drevet av selveiende bønder i undersøkelsesperioden.⁷² Resten av jorda var stort sett underlagt de store godsene, og spesielt utgjorde Dønnes-godset og Tjøtta-godset en stor del av jorda på Helgeland, selv om det også fantes flere mindre gods. Med disse godsene, både de større og de mindre, fulgte rettigheter og plikter i forbindelse med den lokale jurisdiksjonen, som jeg kommer tilbake til under delen om godseierne.

2.1.3 Næringer og hverdagsliv

⁶⁷ Hansen, "Hva er Helgeland?", 40.

⁶⁸ Aschehoug, T. H. *Statistiske studier av folkemængde og jordbrug i Norges landdistrikter i det syttende og attende aarhundrede*. Kristiania: H. Aschehoug & Co, 1890, 13.

⁶⁹ Hansen, "Hva er Helgeland?", 10.

⁷⁰ Jakobsen, Mikal. *Alstahaug Kanikgjeld: eller nu Hatfjelddalen, Vefsen, Tjøtta, Alstahaug, Herø, Nesne, Hemnes, Mo sognekald – En historisk statistisk beskrivelse efter originale utrykte og trykte kilder fra de ældste tider indtil MDCCCXIV (1914)*. Mosjøen: Nordlands Folkeblads trykkeri, 1922, 58.

⁷¹ Hutchinson, Alan og Åsa Elstad. *I Amtmandens dager - Nordlands historie bind 2 1600-1900*. Bergen: Fagbokforlaget, 2015, 131.

⁷² Hansen, "Hva er Helgeland?", 46.

*"Av næringsveie har landbonæringen fra gammel tid, trods alt hvad der skrives i modsat retning, spillet hovedrollen i alle herreder. Fiskeri kommer i anden rekke, dernæst skogdrift og haandtverk (...)"*⁷³

Slik beskrev historiker Mikal Jakobsen prioriteringen for næringslivet på Helgeland slik det var i eldre tider. Fisket var viktig, men folk var først og fremst bønder. Historiker Arnved Nedkvitne har skrevet om bøndene på Helgeland at de aller fleste var det vi gjerne omtaler som fiskerbønder, som kombinerte jordbruk, hjemmefiske og salgsfiske på en måte som skapte en best mulig økonomi for seg selv og sitt hushold.⁷⁴ Dette skapte en større trygghet for bøndene enn hvis de skulle lent seg på ett inkomme.

Mange av de arbeidsdyktige mennene dro på vinterfiske til fiskeværene utaskjærs på Helgeland eller til Lofoten. Kvinnene hadde derfor en spesiell rolle i samfunnet på Helgeland, på samme måte som de hadde det i resten av Nord-Norge. "Med mannfolkene borte mye av året, enten på fiske eller på tur til Bergen som mannskap på jektene, var det kvinnene som styrte gården", skriver Alan Hutchinson om nordlandskvinnens rolle i husholdet.⁷⁵ Historiker Johan Borgos har med utgangspunkt i lokalsamfunnet Øksnes i Vesterålen gått så langt som å hevde at det var en stor grad av "likestilling" mellom kvinner og menn i det gamle fiskerbondesamfunnet, men at kildene er misvisende gjennom at de speiler skrivernes egne holdninger ved at kvinnene systematisk underordnes.⁷⁶ Vi ser dette i kildene blant annet ved at de omtales som "sine menns Quinder, sine sønners mødre eller enker etter sine menn".⁷⁷ Om Borgos har rett i at kvinner i Nord-Norge var mer likestilte med menn enn andre steder i landet kan man ikke si noe sikkert om, men man vet at samfunnet her i stor grad var tuftet på en gjensidig avhengighet, som gav kvinnene en sterk og viktig rolle både i ekteskapet og i næringene. Men dette var nok en posisjon som ikke gjaldt i møte med lov og domstol.

Eilert Sundt var tidlig ute med å påpeke at skikker som gikk på soveplasser og nattefrierte fikk stor innvirkning på illegimiteten for et område, og flere studier har senere bekreftet dette. På Helgeland var byggeskikken, og dermed også soveskikken slik, at vertsfolket på en gård sov for seg selv i en alkove ved stuen, mens resten av husets beboere

⁷³ Jakobsen, *Alstahaug Kanikgjeld*, 24.

⁷⁴ Nedkvitne, Arnved. *"Mens bøndene seilte og jægterne for" – Nordnorsk og vestnorsk kystøkonomi 1500-1730*. Oslo: Universitetsforlaget, 1988, 197.

⁷⁵ Hutchinson og Elstad, *I Amtmandens dager*, 154.

⁷⁶ Borgos, Johan. "Utviklingen av kvinneroller i fiskerbondesamfunnet fra 1700-1865". I *Kvinnekår før og nå – et seminar om nordnorske kystkvinnens kår fra 1700 til i dag med særlig henblikk på Vesterålen*, redigert av Ruth Mjøen. Melbu: SPK, 1986, 25-26.

⁷⁷ Sogner, "Kvinnens rettigheter i tidlig ny tid", 41.

gjærne sov på loftet over stuen.⁷⁸ I noen tilfeller bestod gårdene av flere bygninger, og tjenestefolket sov da i en egen stue. Det var også vanlig at flere sov sammen i samme seng. Når det var store sosiale sammenkomster, som bryllup eller begravelse, fant man seg soveplass der det passet seg, og dette gav en mulighet for å stikke seg bort fra andres påsyn. Elen Pedersdatter forklarte for retten i 1717 at ”St Hans Afftens Natt kom Oluf Pedersen til hinde, da hun laag udj Grindhuuset og begiærede seng hos hinde, hvilchet hun iche afslog hannem og da hafde hand legemlig omgiengelse med hinde”.⁷⁹

Hutchinson mener det er mulig å få øye på ”Nordlendingen”, som en geografisk identitet felles for landsdelen. At folk fra hele landsdelen kom sammen på fiske i Lofoten hvert år, og her delte sine historier og skrøner, var en viktig forutsetning for dette og var med på å danne forbindelseslinjer på tvers av de mange lokalsamfunnene.⁸⁰ Likevel var det bygdene som var det viktigste utgangspunktet for en felles identitet og felles handlinger.⁸¹

2.1.4 Administrativ og geistlig inndeling

Helgeland Sorenskriveri ble opprettet etter en kongelig forordning i 1591.⁸² Det forble ett sorenskriveri helt fram til delingen i to sorenskriverier som skjedde i 1859, selv om grensene forandret seg noe gjennom årene. På første halvdel av 1700-tallet bestod Helgeland av 3 prestegjeld og 14 fjerdinge, som vist i tabellen under. Fjerding betyr opprinnelig en fjerdedel, og ble brukt til å betegne en fjerdedel av et sogn eller et fylke⁸³, men som vi kan se var det ingen av prestegjeldene på Helgeland som var delt opp i fire. Sannsynligvis kom dette av at de mange fjordene og avstandene over sjøen la naturlig til rette for denne inndelingen av prestegjeldene til mindre administrative enheter.

Fjerdingen var også den minste rettskretsen, og her skulle det holdes ting tre ganger årlig; vår, sommer og høst. Men i tingbøkene fra Helgeland kan man ofte se at hvert ting omfattet mer enn én fjerding.⁸⁴ Av og til er faktisk representanter fra alle fjerdingene i prestegjeldet samlet til ett og samme ting. Dette kan skyldes at reisevegen ofte var lang og strabasios mellom de ulike fjerdingene, og at det var enklere at representanter og allmue fra

⁷⁸ Jakobsen, *Alstahaug Kanikgjeld*, 61.

⁷⁹ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 6 (1717-1723), f.13b.

⁸⁰ Hutchinson og Elstad, *I Amtmandens dager*, 148.

⁸¹ Hutchinson og Elstad, *I Amtmandens dager*, 150.

⁸² Jacobsen, *For lov og rett på Helgeland*, 3-4.

⁸³ snl, ”fjerding”

⁸⁴ Jacobsen, *For lov og rett på Helgeland*, 11.

de ulike øyene samlet seg på ett sted i stedet for at sorenskriveren og hans tingfølge skulle reise over store havstrekker, ofte i vær og vind.

Tabell 2.1. – Helgeland sorenskriveris inndeling i prestegjeld og fjerdinger.⁸⁵

Sorenskriveri	Prestegjeld	Fjerdinger
Helgeland	Rødøy	Meløy
		Rødøy
	Alstahaug	Lurøy
		Nesna
		Rana
		Alstahaug
		Herøy
		Vefsn
		Tjøtta
	Brønnøy	Bindal
		Sør-Sem
		Velfjord
		Vega
		Nord-Sem

2.1.5 Godseiere og stormenn på Helgeland

Jochum Irgens, en nederlandsk finansmann som hadde lånt store summer til Fredrik III for å finansiere hans kriger på midten av 1600-tallet, overtok i 1666 alt kongelig jordegods i Nord-Norge som en tilbakebetaling på lånene. Med jordegodset, også kjent som Irgens-godset, fulgte mange rettigheter og inntektskilder, blant annet ledingskatt, tiende, landskyld og bygselavgifter, så vel som rettighetene til å inndra sikt- og sakefall.⁸⁶ Denne ”sikt- og sakefallsretten” innebar en plikt til å påtale, og en rett til å inndra bøtene for forseelser leilendinger, husmenn eller tjenestefolk som bodde på godset hadde gjort seg skyldige i. Ved Irgens’ død i 1675 ble godset delt opp i mindre deler og solgt, og de samme rettighetene fortsatte å følge med eiendommene.

De største godseierne på Helgeland var også de som oftest opptrådte som citanter på tinget, og i perioden 1717 til 1736 var dette i hovedsak Jørgen Sverdrup (og senere hans enke, Margrethe Sverdrup), Peter Lorentzen Angell, Hans C. Angell og sogneprest og magister Anders Dass. Jørgen Sverdrup var godsforvalter på Baron de Petersens vegne, som hadde overtatt en stor del av Irgens-godset i 1675. Peter Lorentzen Angell var, i tillegg til å

⁸⁵ Hver fjerding utgjorde også et sogn. Kilde: Hansen, ”Hva er Helgeland?”, 21.

⁸⁶ Hutchinson og Elstad, *I Amtmandens dager*, 101-102.

være en av de største godeierne, også tidligere fogd på Helgeland, viselagmann fra 1704 og lagmann fra 1725 til sin død i 1726. Sønnen Hans Christian Angell tok over forvaltningen av Angell-godset etter farens død. Anders Pedersøn Dass, sønn av dikterpresten Petter Dass og prost over Helgeland, var en av de største godseierne og kanskje også den det har blitt skrevet mest om i ettertid. Han har blitt omtalt som ”smålig og hensynsløs”, ”maktsyk” og med en higen etter ”stor pragt og glans”.⁸⁷ Jeg kommer tilbake til den maktsyke Anders Dass i kapittel 6, som handler om godseierne i møte med sedelighetsforbrytere.

I 1777 eide godseierne 84,5% av alle sikt- og sakefallsrettighetene på Helgeland.⁸⁸ I følge historiker Kåre Hansen var det påkrevd at forpakteren av sikt- og sakefallsretten også hadde et fengsel til rådighet.⁸⁹ Godseierne hadde derfor et fengsel på hovedgården sin, hvor tiltalte i mer alvorlige straffesaker oppholdt seg i påvente av rettsak. På Tjøtta under familien Brodtkorp, på Alstahaug prestegård under sogneprest Anders Dass, på Nord-Herøy under Sverdrup-familien og på Dønnes gods under Coldevin-familien vet man at det fantes slike fengsler.⁹⁰

2.2 Tingordningen på Helgeland

2.2.1 Lokaltingene og tingreiser

Mikal Jakobsen skrev om tingsamlingene på Helgeland, at det så ut til at ”lysten til trætte og proces [...] have været fremherskende i alle samfundslag fra den rigeste godseier til den armeste husmand”.⁹¹ Han omtaler fenomenet som ”processyge”, og mener med det at ingen lovbrudd eller krenkelser var for små til å kunne tas opp på tinget. ”Fillesaker” kunne vare i åresvis.

Det er ingen tvil om at tinget hadde en viktig plass i lokalsamfunnet på Helgeland. Som lokalhistoriker Kjell Jacobsen uttrykker det: ”Tinget var – kan en si – det organiserte møtet mellom staten og folket i det gamle samfunnet”.⁹² Her ble skatter krevd

⁸⁷ Jakobsen, *Alstahaug kanikgjeld*, 162.

⁸⁸ Hansen, Kåre. ”Godseieren på Helgeland – en person med mange interesser”. I *Helgeland historie bind III 1537-1840*, redigert av Sten Rino Bonsaksen. Helgeland historielag, 2011, 228.

⁸⁹ Hansen, ”Godseieren på Helgeland – en person med mange interesser”, 222.

⁹⁰ Hansen, Kåre. ”Godseierne på Helgeland”. *Heimen*, nr. 4 (1999), 260.

⁹¹ Jakobsen, *Alstahaug Kanikgjeld*, 127.

⁹² Jacobsen, *For lov og rett på Helgeland*, 10.

inn, offentlige kunngjøringer og forordninger ble lest opp, skifter og bygsling av jord ble formalisert, og her ble både private tvister og offentlige straffesaker behandlet. Det var også det viktigste offentlige møtestedet på lokalt nivå, ved siden av kirken.⁹³ Det var også her bøndene kunne samle seg dersom de ønsket å legge fram en klage eller en søknad til øvrigheta.⁹⁴

Man hadde både ”ordinaire” og ”extraordinaire” tingsamlinger. De ordinære kunne strekke seg over 2-3 dager avhengig av mengden saker som var stevnt inn, mens de ekstraordinære tingene ofte dreide seg om én spesiell sak.

2.2.2 Tingets aktører

Det var mange personer til stede og mange aktører på tinget på Helgeland, som er av betydning for min oppgave. Først vil jeg nevne sorenskriveren og hans rolle. Det som i utgangspunktet skulle være en posisjon som observerende vitne og skriver på tinget, utviklet seg gjennom 1600-tallet til å bli den mest sentrale rollen av alle. I praksis fungerte sorenskriveren som meddommer i rettssakene allerede fra embetet ble opprettet i 1591, og i 1634 kom det en forordning som ikke bare bekreftet dette, men som gav sorenskriveren hovedansvaret for dommene.⁹⁵ I Christian Vs Norske Lov av 1687 ble dette videre formalisert, og rollene ble snudd om på. Lagrettemennene, de opprinnelige dommerne, fungerte nå nesten utelukkende som rettsvitner, mens sorenskriveren alene skulle gi domsavsigelser.

Hans Eyvind Næss skildrer sorenskriveren på 1700-tallet som en mann med stor innflytelse over folks liv, og som enedommer hadde han makt over utfallet i sedelighetssaker.⁹⁶ Sorenskriverne på Helgeland i undersøkelsesperioden var Peder Clausen Angell, som satt i embetet fra 1711-1724, Søren Dass, nevø av dikterpresten Petter Dass, som satt fra 1724-1736, og hans etterfølger Jens Lessøe Larssen, som satt i embetet til sin død i 1763.

⁹³ Sogner, Cronberg og Sandvik, ”Women in court”, 167.

⁹⁴ Jacobsen, *For lov og rett på Helgeland*, 10.

⁹⁵ Jacobsen, *For lov og rett på Helgeland*, 8.

⁹⁶ Næss, Hans Eyvind (red.) et al. *For rett og rettferdighet i 400 år – Sorenskriverne i Norge 1591-1991*. Stavanger: Justisdepartementet, 1991, 48-49.

Fogden hadde ikke en like fremtredende rolle på Helgeland som andre steder i landet. Han skulle administrere tinget og satt med politimyndigheten i fogderiet⁹⁷, men utover det hadde han ikke så mange faste ansvarsområder i forbindelse med tingene på Helgeland. Jørgen Mathisen satt som fogd på Helgeland i 1714-1721, da han ble avskjediget i skam for å ha bedrevet underslag.⁹⁸ Hans etterfølger ble Andreas Lund, som satt i embetet noen få år, og etter ham overtok Jens Grønbech, som satt i embetet til sin død i 1791. I forbindelse med sedelighetssaker opptrådte fogden som citant dersom forbrytelsen hadde skjedd på kongens jord eller på kirkegods.

Lagrettemenn var i utgangspunktet lekdommere på bygdetinget, men opp gjennom 1500- og 1600-tallet ble deres innflytelse stadig redusert, og med Christian Vs Norske Lov i 1687 ble denne rollen formelt gjort om fra meddommer til observerende rettsvitne.⁹⁹ Vervet gikk på omgang og hvert år skulle 8 menn fra hver fjerding fungere som lagrettemenn på lokaltinget. I forbindelse med sedelighetssakene på Helgeland er det ikke ofte at lagrettemennene står omtalt i kildene, men innimellom ble de spurt av sorenskriveren om å gi skussmål til en innstevnt person, eller bekrefte opplysninger som ble gitt i vitneavhør.

Også kirkens representanter hadde en viktig rolle vedrørende sedelighetssaker som ble tatt opp på tinget. Kirkeplikten sikret at presten kunne følge med på den moralske tilstanden i sin menighet.¹⁰⁰ Og dersom noe ”usømmelig” forekom, var det prestens oppgave å videreføre disse opplysningene slik at rettslige tiltak kunne bli satt i verk. Presten skulle også sørge for at det offentlige skriftemålet ble gjennomført.

2.2.3 Lagretten og videre ankemuligheter

Den neste domstolen i rettshierarkiet var lagretten, som for Helgeland var Nordland og Finnmark lagting med hovedsete på Steigen. Alle saker som endte med dødsdom på hjemtinget, eller som hjemtinget ikke klarte å avsi dom for, ble sendt hit for videre behandling og dom. Etter behandling i lagretten var de videre ankemulighetene i rettshierarkiet først Overhoffretten, deretter Høyesterett, før kongen hadde mulighet til å avsi en endelig beslutning i alle saker.¹⁰¹

⁹⁷ Imsen, Steinar og Harald Winge. ”Fogd”, i *Norsk historisk leksikon – Kultur og samfunn ca. 1500 – ca. 1800*, 2. utgave. Oslo: Cappelen Akademisk Forlag, 1999.

⁹⁸ Jakobsen, *Alstahaug Kanikgjeld*, 133.

⁹⁹ Imsen og Winge, ”Lagrettemenn”.

¹⁰⁰ Hutchinson og Elstad, *I Amtmandens dager*, 210.

¹⁰¹ Ødeskaug, *Leiermål i Setesdal*, 18; Næss, *Fiat justitia!*, 335.

3 Sedelighetssaker på Helgeland – En oversikt

I dette kapittelet søker jeg blant annet å tallfeste en del størrelser angående seksualsakene som ble tatt opp på bygdinget på Helgeland i perioden 1717-1736. Først vil jeg gi en generell oversikt over hvilke sedelighetssaker som ble behandlet på tinget og jeg se på hva som kjennetegnet de ulike saksgruppene. Deretter vil jeg diskutere skillet mellom offentlige og private sedelighetssaker, før siste del av kapitlet vies til en en oversikt over hvem som opptrådte som citant og hvem som var den innstevnte i disse sakene.

3.1 Oversikt over innstevnte saker

Tabell 3.1: Sedelighets- og barnemordsaker på Helgelands bygding.¹⁰²

År	Tiltale						Totalt
	For tidlig samleie	Leiermål	Leiermål i forbudne ledd	Hor	Fødsel i dølgsmål	Andre saker (Møykrenking, voldtekt, omgjengelse mot naturen)	
1717*	4	7		1	1	1	14
1718		5	2				7
1719		3	1				4
1720		4	1	2			7
1721	1	5		3			9
1722	2	8	1	2			13
1723		6	1	1	1		9
1724	2	3	3	3		1	12
1725	5	7	2	2			16
1726	4	5	3	2	1		15
1727	1	4	1	1		2	9
1728	2	2					4
1729	2	2	2	1	1	1	9
1730				1		2	3
1731	1	6	2	2	1		12
1732	11	12	1			1	25
1733		1	1	2		2	6
1734		6	2	2	1	2	13
1735	4	8	4	2			18
1736*	2	3	1	1			7
Total:	41	97	28	28	6	12	212

¹⁰² Kilde: SAT, Helgeland sorenskriveri, tingbok 6-10.

* For årene 1717 og 1736 foreligger ikke et fullstendig tallmateriale, da tingbok nummer 6 begynner med høsttinget 1717, og bare vårtingets saker er tatt med fra 1736 av hensyn til kildenes leselighet (se s. 3).

I perioden 1717-1736 har jeg funnet totalt 212 enkeltsaker fra bygdetingene på Helgeland som kan tilknyttes sedelighetslovgivningen eller lovparagrafene om fødsler i dølgsmål. Leiermålssakene er den klart største gruppen av seksualsaker som ble innstevnet for tinget med 97 enkeltsaker, og dette er i overensstemmelse med funn fra lignende undersøkelser fra andre landsdeler.¹⁰³ For tidlig samleie, det lovbruddet i sedelighetslovgivningen som var minst alvorlig og også gav den laveste straffen, utgjør den nest største gruppen med 41 saker. Sakene i disse to kategoriene utgjør da samlet ca. 2/3 av alle de innstevnte sedelighetssakene i utvalget.

Leiermål i forbudne ledd er satt opp som én kategori i denne tabellen, men rommer både leiermål i forbudne ledd og leiermål i så nære ledd at det ble ansett som blodskam. Disse er plassert sammen i denne oversikten fordi de på den ene siden kan sees på som samme type lovbrudd, bare med ulik alvorlighetsgrad, og i tillegg er det enkelte saker i materialet hvor de to begrepene overlapper hverandre. Dette forklares nærmere i avsnittene om leiermål i forbudne ledd og blodskam nedenfor. Totalt 28 saker i perioden 1717-1736 omhandlet leiermål i forbudne ledd eller blodskam.

Hor-sakene er saker hvor den innstevnte, eller en av de to innstevnte, var gift på sin kant. I saksmaterialet har det ikke dukket opp noen saker hvor begge parter i et forhold har vært gift på hver sin kant, såkalt dobbelt hor, så alle de 28 sakene i denne kategorien er dermed ordinære hor-saker, og de er også rene hor-saker. Men i tillegg til disse 28 sakene var det noen saker hvor andre, mer alvorlige tiltaler kom i tillegg til at de innstevnte hadde gjort seg skyldig i hor. Det totale antallet saker som inneholdt en tiltale for hor er 32.

I fire av sakene i materialet var delinkventene tiltalt for flere lovbrudd. For eksempel var det én sak i 1718, én sak i 1719 og én sak i 1726 hvor de innstevnte stod tiltalt for å ha bedrevet hor i forbudne ledd.¹⁰⁴ Disse tre sakene har i tabellen blitt plassert i forbudne ledd-kategorien, da det var denne lovparagrafen (NL 6-13-13) som ble referert til da dommen ble avsagt, og også den som hadde den strengeste strafferammen. I 1723 ble det også tatt opp en sak hvor en enke, Elen Larsdatter Findske, ble stilt for retten under mistanke av å ha født og drept barnet sitt i dølgsmål, et barn som også var unnfanget i hor med en gift mann. Hun endte opp med å bli frikjent for fødsel i dølgsmål, men dømt til å betale

¹⁰³ Se for eksempel Ødeskaug, *Leiermål i Setesdal*, 60; Telste, *Mellom liv og lov*, 245.

¹⁰⁴ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 6 (1717-1723), f.60a-60b; f.86a; Tingbok 8 (1726-1730), f.51b-52a.

leiermålsbot, mens mannen måtte betale tredoble leiermålsbøter for forholdet. Denne saken er registrert som en fødsel i dølgsmål-sak selv om den endte opp med å bli dømt som en vanlig hor-sak, da mistanken om dølgsmål var der fra starten av og bevisførselen foregikk på samme måte som i de andre dølgsmål-sakene. Denne var da en av totalt 6 dølgsmål-saker som ble behandlet på tinget i perioden.

I kategorien kalt ”andre saker” har jeg plassert saker som er tilknyttet sedelighetslovgivningen men som ikke passet inn i noen av de øvrige kategoriene. I tillegg var det svært sjelden disse sakstypene ble behandlet på tinget, og det virket hensiktsmessig å plassere dem i en slik felles-kategori. Av de 12 sakene som er gruppert sammen her var 5 saker voldtektssaker, 4 dreide seg om omgjengelse mot naturen, også kjent som sodomi, og 3 av sakene var møykrenkingssaker.

3.1.1 For tidlig samleie

For tidlig samleie er et begrep som henviste til unnfangelsen av barn før ekteskapet ble inngått. Det kunne gjelde både de som hadde forlovet seg og startet samlivet før selve ekteskapet, eller de som valgte å gifte seg etter at kvinnen hadde blitt gravid, for på den måten å unngå straffen for leiermål. Det var paragraf 6-13-1 i NL, paragrafen som også forbød leiermål, som bestemte straffen for å ha for tidlig samleie. Her stod det at dersom noen hadde begått leiermål og deretter giftet seg med hverandre, ”da betale hand til Bøder halv femte Lod Sølv og hun halv saa meget, og være fri for Skriftemaal”. Dette tilsvarte da bare 1/5 av en vanlig leiermålsbot.¹⁰⁵

Å bli gravid før man giftet seg var svært vanlig på 1700-tallet, og som nevnt tidligere var gravide bruder regelen heller enn unntaket mange steder. Borgos har gjennom sin undersøkelse av Øksnes i Vesterålen påvist at over halvparten av de som stod brud for første gang enten var gravide eller hadde født et barn før vielsen.¹⁰⁶ På Østandet har undersøkelser vist at opptil 60% av alle som giftet seg fikk første barn før det hadde gått 7 måneder fra vielsen.¹⁰⁷ Utbredelsen av dette fenomenet er et klart tegn på at normene og hva som var akseptert i lokalsamfunnet kunne stride med kirkens lære og lovens påbud.

De 41 sakene i utvalget som omhandler for tidlig samleie, kjennetegnes av at innføringene i tingbøkene er svært korte og summariske. De er rett på sak, gjerne uten noen

¹⁰⁵ Risa, ”Mann og kvinne framfor loven”, 22.

¹⁰⁶ Borgos, ”Utviklingen av kvinneroller i fiskerbondesamfunnet fra 1700-1865”, 31.

¹⁰⁷ Eliassen og Sogner, *Bot eller bryllup*, 112.

vitner, bevis eller videre saksgang, og i de fleste sakene møtte ikke engang den innstevnte opp.

3.1.2 Leiermålssakene

Første artikkel i lovens bok nummer 6 kapittel 13 "Om løstgittighet", forbød seksuelt samkvem utenfor ekteskapet, som da ble kalt leiermål. Straffen for dette var bot på 12 riksdaler for menn og 6 rd. for kvinner, og offentlig skriftemål i kirken for begge. 97 slike lovbrudd ble behandlet på tinget på Helgeland i perioden 1717-1736, og sakene var veldig varierte i både hvor omfattende de var og hva som var sakens natur.

I et stort flertall av sakene stod bare én av partene tiltalt for leiermålet. I hele 83 av sakene var bare én person innstevnet, mens i de resterende 14 stod begge partene tiltalt sammen. En del av disse sakene var også private søksmål og ikke offentlige saker, som jeg skal komme tilbake til senere i kapitlet.

Langt fra alle leiermålene som skjedde på Helgeland ble stevnet inn for tinget. De fleste betalte nok bøtene sine i direkte til den sikt- og sakefallsberettigede, for å unngå alt oppstyret og oppmerksomheten som kom med en offentlig rettsak. For å finne ut nøyaktig hvor mange av leiermålene som endte opp som straffesak på tinget trenger man metoder som kan måle den totale utbredelsen av utenomekteskapelige fødsler. En slik metode kan være å beregne illegitimitetskvotienten, som viser illegitime fødsler som prosentandel av alle fødsler. Denne metoden er enkel å bruke, men den viser ikke hvor utbredt utenomekteskapelige fødsler var for det man tenker seg er "målgruppen", nemlig unge og ugifte kvinner.¹⁰⁸ Metoden egner seg dermed dårlig hvis man ønsker å si noe om hvor "vanlig" leiermål var i et gitt område, men tallene kan brukes for å fastslå hvor mange av sakene som ble løst utenfor tinget.

I denne undersøkelsen er illegitimitetskvotienten bare kontrollert for fjerdingen Vefsn, som er et av de kirkesognene jeg har undersøkt kirkebøker fra. Snittet for Vefsn legger seg innenfor det som blir sett på som normalen for illegitimitet i Norge på denne tiden, nemlig at mellom 2-5% av alle fødsler var utenfor ekteskap.¹⁰⁹

¹⁰⁸ Drake, "Utenomekteskapelig fruktbarhet i Norge", 15.

¹⁰⁹ Eliassen, "Fødsler utenfor ekteskap i lys av det gamle norske giftermålssystemet", 58.

Tabell 3.2: Døpte barn i Vefsn fjerding.¹¹⁰

År	Uekte	Ekte	Totalt	Uekte barn som prosent av alle døpte
1717	7	85	92	7,6
1718	2	76	78	2,6
1719	4	55	59	6,8
1720	3	81	84	3,6
1721	-	75	75	0,0
1722	4	83	87	4,6
1723	4	96	100	4,0
1724	4	79	83	4,8
1725	1	77	78	1,3
1726	3	58	61	4,9
1727	6	53	59	10,2
1728	2	45	47	4,2
1729	1	23	24	4,1
1730	1	55	56	1,8
1731	6	81	87	6,9
1732	4	72	76	5,2
1733	5	94	99	5,0
1734	4	106	110	3,6
1735	4	98	102	3,9
1736	4	101	105	3,8
Totalt	69	1493	1562	4,4

Eksemplet her fra Vefsn fjerding viser at det var totalt 69 barn som ble døpt som uekte mellom 1717 og 1736, og disse har etter all sannsynlighet blitt unnfanget ved leiermål eller i hor. Sammenligner man dette tallet med antall leiermål- og hor-saker fra Vefsn som ble tatt opp på tinget, som var henholdsvis 14 leiermålssaker og 6 hor-saker, viser det seg at det kun var i underkant av 30% av leiermålene begått i Vefsn som faktisk ble innstevnet. Dette stemmer godt overens med det Randi Holden Hoff fant i sin undersøkelse av Kristiansund, hvor det også var rundt 30% av leiermålssakene som ble tatt opp på tinget.¹¹¹ Det lave tallet innstevnte saker forklarer Hoff med at mange av de som hadde begått leiermål kom utenbys fra og reiste hjem igjen etter fødselen, en betydelig del av barnefedrene var militære og unnslopp dermed straff, noen kan også ha flyktet eller rømt, i tillegg til at mange sannsynligvis sonet med forpakteren før saken ble innstevnt på tinget.¹¹² I Ringerike og Hallingdal hadde de også denne muligheten til å sone leiermålsbøter med fogden før

¹¹⁰ Kilde: SAT, Ministerialbøker 820A02; 820A03; 820A04; 820A05, Alstahaug prestegjeld, Vefsn sokn.

¹¹¹ Hoff, "Avlet i synd og ondskap", 116.

¹¹² Hoff, "Avlet i synd og ondskap", 134-140.

eventuell innstevning på tinget, men mellom 1652-1710 ble hele 87% av leiermålene her innstevnet.¹¹³ Også andre undersøkelser har vist at det var store regionale variasjoner i hvor mange av leiermålssakene som faktisk kom opp på tinget. Om dette hadde med betalingsevnen til lovbrøyterne å gjøre, eller om det handlet om andre ting, er vanskelig å vite, men det er tydelig at mønsteret på Helgeland er mer likt det i Kristiansund enn de to innlandsdistriktene i Telstes undersøkelse.

Hvilke årsaker det var som førte til at så få leiermålssaker ble innstevnet på Helgeland er vanskelig å si mye om ut ifra kildene. Sammenligner man med undersøkelsen fra Kristiansund ser man at også her var oppebørselen av bøter satt bort til private. Så lenge de ikke overskred 20 riksdaler, vel å merke. Dette gav forpakteren et økonomisk insentiv til å inndra bøtene i minnelighet, og det samme gjaldt for godseierne og de sakefallsberettigede på Helgeland. Men likhetene med Hoff's forklaring stopper også her. 9% av de ugifte mødrene og 25% av fedrene i Kristiansund var utenbys fra, og reiste sannsynligvis hjem etter fødselen.¹¹⁴ På Helgeland var situasjonen annerledes, siden tinget her dekket alle områder i regionen, og tilnærmet ingen av de ugifte foreldrene var fra et annet fogderi. Én mann som stod offentlig skrifte i 1723 kom opprinnelig fra Snåsa i Trøndelag, men var i tjeneste på en gård i Vefsn.¹¹⁵ I to andre offentlige skriftemål var barnemoren fra et annet sted enn Helgeland, men disse utgjorde så få av det store antallet som stod offentlig skrifte i kirken at de må ses som unntak. Det har heller ikke dukket opp en eneste barnefar i militærtjeneste, så ingen slapp unna sanksjonene på den måten i mitt utvalg. Da står man igjen med muligheten for at noen kan ha flyttet eller rømt, men må regne med at de fleste sannsynligvis har gjort opp for seg direkte med den sikt- og sakefallsberettigede.

At de fleste som hadde begått leiermål men ikke ble innstevnet på tinget sonet med citanten før det gikk så langt, blir enda mer sannsynlig når man ser på hva som ble sagt om de leiermålssakene som faktisk ble stevnet inn. For det første var mange av dem ”gamle” før de i det hele tatt ble behandlet. I 8 av leiermålssakene står det eksplisitt at de er mer enn et år gamle, den eldste saken var for et leiermål som skjedde for ”6-7 aar siden”.¹¹⁶ I tillegg er det en del av leiermålssakene på tinget som ikke egentlig har ”leiermål” som tiltale, men ”resterende leiermålsbøter”. Det vil si at disse lovbrøyterne hadde forsøkt å gjøre opp for seg i minnelighet utenfor tinget, men på et tidspunkt sviktet betalingsevnen, og den sikt- og

¹¹³ Telste, *Mellom liv og lov*, 83.

¹¹⁴ Hoff, *Avlet i synd og ondskap*, 55.

¹¹⁵ SAT, Ministerialbok 820A03, Vefsn søkn (1720-1726), s. 50.

¹¹⁶ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 10 (1734-1739), f.89a.

sakefallsberettigede måtte stevne inn vedkommende for å kunne inndra siste rest av boten eller sørge for en straff på kroppen.

3.1.3 Hor-sakene

Hor var det samme som leiermål, bare at den ene parten var gift. Dersom det ble bevist at en ”Egtemand, som haver sin Egtehustrue levendis” eller en ”Egtehustrue, som haver sin Egtemand levendis” hadde avlet et barn utenfor ekteskapet, skulle de for første gangs forseelse straffes ”paa deris Gods og Penge efter deris yderste Formue”.¹¹⁷ Hvis man ble tatt for hor andre gang var det samme straff i bot i tillegg til forvisning, og for tredje gangs hor var det dødsstraff. 28 slike saker ble tatt opp på tinget på Helgeland mellom 1717-1736, eller 32 hvis man også regner med de sakene hvor det ble dømt etter andre paragrafer, men hor var en del av tiltalen.

Den typiske hor-saken på Helgeland i undersøkelsesperioden var mellom en gift mann og en ugift kvinne. Av de totalt 32 sakene som inneholdt en tiltale for hor, var det i 27 av sakene mannen som var gift. I 5 av disse sakene var relasjonen mellom de innstevnte også husbond og tjenestepike, mens det i de øvrige sakene ikke står opplyst hva det sosiale forholdet mellom dem var. I de øvrige 5 sakene var det derimot kvinnen som var den gifte parten, og i to av disse sakene var forholdet med en dreng på samme gård.

Begge sakene med en gift kvinne og en dreng var saker hvor de innstevnte også hadde rømt bort sammen, og stod tiltalte for paragraf 6-13-22. Denne sa at dersom en mann bortførte en gift kvinne, enke eller datter skulle han miste livet, og dersom en mann og en gift kvinne rømte bort sammen skulle de begge miste sitt liv. Dordie Olsdatter Bolgen rømte til Røst sammen med drengen Peder Jacobsen, etter at hennes mann hadde fått rede på forholdet deres da han var på tinget, og kom hjem i sinne og ”sagde der hos, at saasom røgtet var saa almindeligt saa var ogsaa domen allerede fældet over dem at hun schulde til Kagen og Peder Jacobsen til Bremerholm”.¹¹⁸ Dette var løgn, og saken hadde ikke vært oppe på tinget, men Dordie og Peder hadde blitt så redde at de valgte å rømme til Røst. Der var de i 3 uker før de bestemte seg for å reise hjem igjen, da de ”kunde ej trives der”.¹¹⁹ Den andre saken var mot

¹¹⁷ NL 6-13-25

¹¹⁸ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 6 (1717-1723), f.215a.

¹¹⁹ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 6 (1717-1723), f.216a.

den gifte kvinnen Synnøve Olsdatter, som også hadde hatt et forhold til en dreng som hun til slutt rømte bort ”Nord i Landet” sammen med.¹²⁰

3.1.4 Leiermål i forbudne ledd

Norske Lovs paragraf 6-13-13 dikterte strenge straffer dersom ”nogen, som ere hinanden i andet Leed, eller andet og tredie Leed, eller i tredie lige Leed beslægtede, eller i samme Leede besvogrede, findis at ligge i et ont Levnet tilsammen og avle Børn”.¹²¹ Straffen for å få et barn i forbudne ledd var å betale “sin yderste formue” i bot, i tillegg til at man skulle forvises i en tidsperiode som speilet alvorlighetsgraden av lovbruddet.

Det hendte at begrepene ”forbudne ledd” og ”blodskam” ble brukt litt om hverandre i rettsprotokollene. Anders Arentsen og Kirsten Eliasdatter stod ifølge rettsprotokollen tiltalt for ”begangne lejermaal og blodskam” i 1724, selv om hun bare var beslektet i 2. og 3. ledd med hans avdøde kone. Året før hadde Iver Jacobsen Stien og Maglie Larsdatter blitt fremstilt for retten, også de tiltalt for å ha avlet et barn ”udj løsagtighed og blodscha”.¹²² Men Maglie var beslektet i 2. ledd med Ivers kone, og det var dermed ikke snakk om noen egentlig ”blodskam”, men et leiermål i forbudne ledd. Dette hindret likevel ikke Prosten Anders Dass som citant i å be om dødsstraff for de to, noe jeg skal diskutere nærmere i kapittel 5.

3.1.5 Blodskam

Begrepene ”forbudne ledd” og ”blodskam” er som vi har sett nært forbundet og kunne bli brukt om samme type forbrytelse, men blodskam i ordets rette forstand, var mer alvorlig, i at det innebefattet leiermål mellom personer som var beslektet eller besvogret i første ledd. Av de 28 sakene som er plassert i kategorien ”leiermål i forbudne ledd” i tabellen over, var det 4 saker som omhandlet blodskam.

Måten man regnet ut forbudne ledd på og hva som kvalifiserte til blodskam var, til tross for klassifiseringen av slektskap i første, andre og tredje ledd, nokså komplisert. Svogerskap og biologisk slektskap var likestilte, og ektefolk må ses som én enhet, slik at en ektemann ville etter datidens lover være like mye i slekt med sin kones søster som sin egen.

¹²⁰ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 6 (1717-1723), f.217a-218a, f.221b.

¹²¹ NL 6-13-13

¹²² SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 7 (1723-1725), f.28a.

Videre hadde det ikke noen betydning om slektskapsbånd var mellom søsken eller halvsøsken, og alle generasjoner i nedadstigende linje ble regnet som ett ledd, uansett hvor mange generasjoner som var imellom.¹²³ Et eksempel fra mitt eget materiale viser veldig godt hvordan dette fungerte i praksis.

Marite Andersdatter og Oluf Jonssen Ravatn ble stevnet inn på tinget i 1720. Marite skulle være så nær beslektet med Olufs ("endnu levende") ektevinne at leiermålet deres ble ansett som blodskam, og det viste seg gjennom vitneutsagn at Marites bestemor var halvsøsteren til Olufs kone. Så selv om det var to generasjoner mellom Marite og hennes bestemor, og bestemoren bare var halvsøsteren til Olufs kone, ble de regnet for besvoglede i første ledd. De forklarte begge at de visste om denne forbindelsen, men "eftersom slægtschabet var noget Langt udleden, veedste de iche at straffen schulde blive saa haard over dem for deres begangne synder".¹²⁴ Dette bevitner at måten man regnet slektskap på kunne være utfordrende å forstå for samtidens kvinner og menn. I dommen ble det fastslått at de "vitterligen ere hin anden udj blodet nær beslægtede", og underretten kunne ikke gi dem noe annet enn dødsstraff.¹²⁵ Saken ble herfra sendt videre til overretten og underlagt kongens nåde.

3.1.6 Fødsler i dølgsmål

*"Vi kvinner, sa lensmannsfruen, vi er en ulykkelig og underkuet halvdel av menneskeheten. Det er menn som gjør lovene, vi kvinner har ingen innflytelse på dette. Men kan nu en mann sette seg inn i hva det vil si for en kvinne å få barn? Har han følt angsten, har han følt den forferdelige smerte og ve og utstøtt skrikene?"*¹²⁶

Disse ordene falt fra lensmannsfruens munn i Knut Hamsuns roman *Markens grøde*, en historie som foregår en gang på siste halvdel av 1800-tallet. Men mye av handlingen kunne like gjerne skjedd 150 år tidligere. To kvinner som bor i marken, Inger og Barbro, blir på hvert sitt tidspunkt i livet tiltalt for å ha tatt livet av sitt eget barn, for så å ha forsøkt å skjule det. Ingers barn var unnfanget i ekteskap, Barbros med mannen hun var tjenestepike hos. Inger ble dømt, mens Barbro ble frikjent. Dødsstraff hadde riktig nok bortfalt på tidspunktet for denne romanhistorien, og rettsprosessen hadde forandret seg. Men de grunnleggende

¹²³ For fullstendig oversikt over hvilke slektskapsforbindelser som var forbudne, se: Hesselberg, Engebret. *Juridiske Collegium*. København: Frantz Christian Mummes Enkes Boghandling, 1763, 55-57.

¹²⁴ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 6 (1717-1723), f.130a-130b.

¹²⁵ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 6 (1717-1723), f.180a.

¹²⁶ Hamsun, Knut. *Markens grøde*. Oslo: Den norske bokklubben, 1997 (1. utg. København: Gyldendalske Boghandel, 1917), 225.

årsakene til hvorfor barnedrap forekom var langt på veg de samme. For eksempel at det var knyttet stor skam til å få barn utenfor ekteskapet, eller å få et barn med fysiske misdannelser.

Lovene og straffebestemmelsene mot fødsel i dølgsmål fantes i Christian Vs Norske Lov bok 6, kapittel 6, "Om Manddrab". Paragrafene 7, 8 og 9 omhandlet dette, og sa blant annet at dersom et "letfærdigt qvindfolk" var med barn, "og samme Barn borte bliver, eller paaskydis at være dødt født, eller i andre Maader forkommet, da skal hun agtis saasom hun sit Foster med Villie hafde ombragt".¹²⁷ Det er dette man snakker om når man sier at bevisførselen i dølgsmålssakene var bygget på prinsippet om presumsjon. Retten antok at den innstevnte barnemoren var skyldig, og bevisbyrden lå på henne til å bevise at det ikke hadde skjedd noe straffbart. Barnemoren måtte for eksempel bevise at hun hadde varslet andre om graviditeten, og at hun hadde begynt forberedelser til barnefødselen. Beth Grothe Nielsen har i sin bok "*Letfærdige qvindfolk*" hevdet at det var den stadig strengere rettsforfølgelsen av ugifte mødre som direkte eller indirekte forårsaket barnedrap i dølgsmål.¹²⁸ Dette har ført til at man i ettertiden har sett på dette fenomenet som et av de verste eksemplene på hvor umenneskelig 1700-tallets straffepraksis var.¹²⁹

Kjellstrup fant i sin masteroppgave fra UiT totalt 66 dølgsmålssaker som endte med dom på hjemtinget i Nord-Norge i perioden 1710-1797, og av disse fikk 44 dødsdom også på lagtinget.¹³⁰ Av de 66 sakene valgte Kjellstrup å behandle 9 av dem i nærmere detalj, ved å belyse saksgangen på lagtinget og se hva utfallet ble av dem her, i tillegg til at noen av sakene er fulgt helt til kongen som siste instans. Av disse 9 sakene endte 3 med frikjennelse og 6 med opprettholdt dødsdom i lagtinget, og av disse 6 ble 4 sendt videre til kongen for endelig dom. Kun én av sakene som havnet i kongens hender endte med dødsdom, og de resterende 3 kvinnene ble benådet og dommen omgjort til tvangsarbeid i tukthuset eller fiskevær.¹³¹ Utvalget til Kjellstrup er litt skjevt fordelt, ved at bare 3 av de 9 sakene er fra første halvdel av 1700-tallet (1710, 1718 og 1731), og to av disse endte med dødsdom. De resterende sakene er fra tiden etter 1752, og her endte kun én av de 6 sakene med dødsdom. Men selv om utvalget er lite og sakene spredt bekrefter Kjellstrups funn likevel den utbredte oppfatningen av at de fleste dødsdommer ble opprettholdt i første halvdel av århundret, mens benådning i større grad ble brukt i andre halvdel.¹³² Kjellstrup bekrefter også i sin oppgave at

¹²⁷ NL 6-6-8.

¹²⁸ Nielsen, *Letfærdige qvindfolk*, 30.

¹²⁹ Nielsen, *Letfærdige qvindfolk*, 91.

¹³⁰ Kjellstrup, *Dølgsmålssaker i Nord-Norge*, 31.

¹³¹ Kjellstrup, *Dølgsmålssaker i Nord-Norge*, 71.

¹³² Nielsen, *Letfærdige qvindfolk*, 82.

i perioden mellom 1710 og fram til 1750 ble de aller fleste dødsdommene fra hjemtingene opprettholdt på lagtinget.¹³³

Av de 66 sakene som er utgangspunkt for Kjellstrups oppgave finnes det 3 dølgsmålsaker fra perioden 1717-1736 som var fra Helgeland. Dette er de samme dølgsmålsakene fra mitt eget materiale som endte med dom på bygdetingene, og det dreier seg om sakene mot Barbro Iversdatter i 1726, Gjertrud Einersdatter i 1730 og Elen Olsdatter og Synnøve Andersdatter i 1731.

Av de totalt 6 dølgsmålsakene i mitt materiale endte halvparten med frikjennelse på hjemtinget, og ble aldri behandlet videre lengre opp i rettshierarkiet. To av sakene hadde vært spontanaborter, mens den tredje var en sak hvor barnet, som hadde blitt funnet i en benk i kirken, viste seg å ha vært dødfødt. Det var ”af stor enfoldighed” foreldrene hadde plassert det døde barnet der, i et forsøk på å skjule et for tidlig samleie, og de slapp unna med å betale ekteskapsbøter.¹³⁴ I begge tilfellene med spontanabort var hardt arbeid og utmattelse forklaringen kvinnene gav for hvorfor de hadde mistet barnet. Spesielt er historien til finnekonen Elen Larsdatter oppsiktsvekkende, og gir et innblikk i hvor hardt livet kunne være for enkelte av disse kvinnene. Elen var enke og hadde hatt et forhold med en gift mann, Jon Mortensen, en annen same som hadde sin fjellkåte ved siden av Elen sin. De to hadde hatt et forhold i to år, men flyttet kåtene fra hverandre da ”deres syndige levnet var bleven røgtbar”. Elen begynte noen måneder senere å mistenke at hun var gravid, det samme gjorde andre rundt henne, men da det aldri kom noe barn ble presten underrettet og hun ble stilt for retten mistenkt for å ha født i dølgsmål. Hva som hadde skjedd forklarte Elen for tinget på denne måten:

*...”same dag fornam hun at noget tyct levret eller samendløbet blod gick fra hinde, enten det var begyndelse til et foster eller ej, kunde hun icke rættelig sige, saasom hun var i marchen at passe paa sine Reensdyr da blodet gick fra hinde, udj et besværlig skieføre da sneen klabbede eller hæftede ved schiene, og kunde hun da icke kome sin vej uden stor møysomelighed. Derforuden beretter hun, at nogen tid tilforne, maatte hun formedelst indfaldende Regn, der smæltede sneen, at vandet gick ind i hindes Kotte, fløtte Kotten fra det stæd dend stod, til et andet stæd, hvor hun kunde blive fri for Vand; og som hun dertil hafde ingen hielp, arbeidede hun dermed over hindes kræffter”.*¹³⁵

Beskrivelser som dette gir et levende bilde av hvor fysisk krevende hverdagen kunne være for mange kvinner på denne tiden. Og dersom man i tillegg var gravid, kunne de

¹³³ Kjellstrup, *Dølgsmålsaker i Nord-Norge*, 42.

¹³⁴ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 10 (1734-1739), f.30a-32b.

¹³⁵ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 6 (1717-1723), f.324a-324b.

store fysiske påkjennelsene i verste fall føre til spontanabort eller for tidlig fødsel. Anne Larsdatter, som stod tiltalt for fødsel i dølgsmål i 1717, forklarte at hun hadde mistet fosteret etter to måneders svangerskap, fordi hun ”dagen tilforne høstede høe med de andre folch og da løftede hun noget tungt, hvoraf hun befandt sig noget ilde”.¹³⁶ Også i Danmark hendte det at kvinner ble tiltalt for fødsel i dølgsmål etter en abort forårsaket av anstrengelse, ofte fordi de hadde fått panikk og forsøkt å skjule fosteret.¹³⁷

Saker hvor barnemoren hadde anstrengt seg så mye at hun hadde født for tidlig, dukket også jevnlig opp på tinget på Helgeland, da det ble knyttet stor usikkerhet til dem. Margrethe Pedersdatter måtte møte på tinget i 1723, da den påståtte barnefaren til hennes barn, Anders Olsen, mente at barnet var født så tidlig at det umulig kunne være hans. Barnet var født 3 uker for tidlig, og Margrethe forklarte at hun

*”omtrent 3 Uger førend hun fødte, var i et ærinde bortsendt af hinders Madmoder Nord i Botnet, da samtne tid indfaldt stærck Vind og snoe, og fordj hun i same Uvejr iiled hiem om aftenen, blev hun saa svag, at hun tæncte hun schulde have død same aften, hvilchet anstød holdt ved hos hinde indtil hun hafde fød fosteret”.*¹³⁸

3.1.7 Øvrige saker – voldtekt, møykrenking og omgjengelse mot naturen

Om voldtekt sa Norske Lovs paragraf 6-13-16 at ”Dersom nogen voldtager en ærlig Møe, eller Enke, og det bevisis, miste sit Liv, eller, om hand ej betrædis, være fredløs”. Dersom den dømte ble benådet, kunne han gifte seg med offeret dersom hun og hennes formyndere godtok dette, men hvis ikke måtte han betale henne erstatning. Hvis flere voldtekter ble begått av samme mann, skulle han straffes på livet uten noen mulighet for benådning.¹³⁹

I mitt utvalg har jeg funnet 5 voldtektssaker, og disse sakene viser at det kunne være vanskelig å anvende disse lovparagrafene i praksis. Ofte var det ord mot ord, og dersom voldtekten ikke kunne bevises kunne den anklagede ikke dømmes. Det er mulig folk var klar over at det var vanskelig å føre voldtektssaker til tings, og vegret seg for dette, for i 3 av de 5 sakene var det menn som stevnet inn kvinner for ”ulovlig beskyldning” om voldtekt. Disse kvinnene hadde altså valgt å ikke stevne inn for tinget en voldtekt de mente skulle skjedd.

I én av de øvrige sakene var det tjenestepiken Ane Ingebrigtsdatter som gikk til sak mot sin tidligere husband, Johannes Stordalen, med beskyldninger om at han skulle ha

¹³⁶ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 6 (1717-1723), f.27a.

¹³⁷ Nielsen, *Letfærdige qvindfolk*, 44.

¹³⁸ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 7 (1723-1725), f.30b.

¹³⁹ NL 6-13-17

voldtatt henne. Den siste saken var en offentlig sak med godsforvalter Jørgen Sverdrup som citant, i en sak hvor en ung jente hadde blitt gravid og født et barn etter å ha blitt voldtatt av en fremmed da hun var ute i marken.

I sakene som her omtales som møykrenking, var det menn som stod tiltalt for å ha brutt et ekteskapsløfte. Lovens paragrafer 6-13-4 og 6-13-5 sa at dersom en person hadde bedd om en ”Dannemands Datter” eller en ”tidligere uberøgtet” kvinnes hånd, og hadde hatt samleie med henne før noen formell trolovelse eller giftermål hadde funnet sted, skulle han enten gifte seg med henne eller betale henne en ”hæderlig Hiemgift”. De 3 sakene i utvalget som kan betegnes som møykrenkingssaker, ble tatt opp i 1717, 1724 og 1733. I to av sakene var det faren til den krenkede kvinnen som opptrådte som citant, og i saken fra 1724 var det kvinnen selv:

”Marit Pedersdatter Skiæggenes hafde ved loflig muntlig Stefnemaal indkaldet Ingebrigt Arnesen (...) for hand baade hos hinde og hindes forældre, saa og for Præsten Hr Ole Broch haer begiæret hinde til Ægte og tilstaaet at vilde i Æren med tiden Ægte hinde, og hun haver det med forældris samtyche bevilget, og der over fra sagt, mange andre hende nattlige og anstaaelig Ægteskabs bud af andre, alleene for at falde ham det indgaaende Løffte, og nu hun er falden og blevet ved ham /: der over og i dend tanche at hand skulle Ægte hende :/ frugtsomelig og de haer haftt it barn tilsamen, vild hand iche fremholde Ægteskabet, for hvilchet hand nu er indstæfnet”.¹⁴⁰

At hun var ”falden og blevet ved ham frugtsomelig” er beskrivende for hvorfor disse sakene ble tatt opp på tinget. Kvinnen var ikke lenger ”uberøgtet”, og hennes sjanser til giftemål var sannsynligvis blitt svært svekket, og dette førte til at hun selv eller hennes familie gikk til tinget for å søke oppreisning. Til en viss grad kunne en slik oppreisning gjenopprette kvinnens ære.¹⁴¹

Norske Lov paragraf 6-13-15 fastslo at ”Omgængelse, som er imod Naturen, straffis med Baal og Brand”. Det som her ble omtalt som ”imod naturen”, var sex med dyr eller homofili, og det skulle straffes med døden og kroppen brennes på et bål. Totalt var det 4 slike saker oppe på tinget i perioden 1717-1736; to av dem i 1726, en i 1729 og en i 1734. Samtlige fire var saker mot menn som var anklaget for å ha hatt ”omgiængelse med et creatur”.

Den første saken fra 1726 var en privatsak, hvor Peder Larsen hadde innstevnet sin nabo Peder Hansen for falske beskyldninger om at han skulle ha hatt omgiængelse med en

¹⁴⁰ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 7 (1723-1725), f.129a.

¹⁴¹ Telste, *Mellom liv og lov*, 115.

ku. Larsen vant denne saken, og Hansen ble dømt til å stå offentlig skrifte som løgner og betale 5 riksdaler i erstatning til sin nabo. Saken fra 1729 var en sak mellom Hans Christian Angell som citant og en mann som hadde blitt anklaget av sin egen kone for ”grove og skiendige gierninger imod naturen”. Gjennom utspørring av både den innstevnte og konen kom det etter hvert frem at de levde svært ulykkelig i sitt ekteskap med hverandre. Mange år tidligere hadde han kommet hjem fra tømring og fortalt henne at ”det var bædre at ligge hos tøsene, end hos hende” og hun mente han etter den tid hadde vært ”ond og arg imod hende, og hadede hende”. Ektemannen på sin side beskyldte henne for både å være en dårlig kone og å ta så dårlig vare på dyrene at de døde.

*”Tilspurd Knud om hand da hafde slaget hende, svarede ja, og at hand engang var nød dertil af dend aarsage, at hand hafde advaret sin kone, at hun skulle tage en stamp fra fjøsen, og som hun icke det gjorde, og it lam der over blev dødt, slog hand hende om ørene med det døde lam”.*¹⁴²

Hvorvidt kvinnen hadde anklaget sin mann på falskt grunnlag for å få ham dømt klarte ikke retten å oppklare i denne omgang, selv om det var tydelig at dette var mistenkt. Det ulykkelige ekteparet ble ført ut av retten og saken ble henstilt til den sikt- og sakefallsberettigede for å avgjøre om han ville ta den videre eller ikke, og den dukket ikke opp på bygdetinget igjen.

Saken fra 1734 var mot en 23 år gammel dreng, som hadde blitt avslørt i fjøsen mens han hadde omgjengelse med en ku. Dette var den klareste saken av de fire, da den både hadde vitner til hendelsen, og at drengen selv innrømte at det hadde skjedd.

Den siste saken med omgjengelse mot naturen, den andre fra 1726, er nokså spesiell. En mann, Ole Jensøn, hadde angitt seg selv til fogden og innstendig begjært at det ble satt opp et ekstra-ting, så han kunne bekjenne sine gjerninger og bli dømt. I Sverige kjenner man til saker hvor den tiltalte løy seg selv til dødsstraff, gjennom å gi en falsk tilståelse av å ha begått omgjengelse mot naturen, og det er grunn til å tro at dette skjedde også i Norge.¹⁴³ Saken mot Ole Jensøn er i hvert fall en sterk kandidat til å havne i den kategorien.

”Ole Jensøn da først angaf at da hand kunde være om trent 5 eller 6 aar gl: og vaer paa Øfveraas i Velfiorden, toeg hand en heel Slet rdr: i fra sin half broder Joen Knudsen nu

¹⁴² SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 8 (1726-1730), f.234b-235a.

¹⁴³ Viskum, Øystein. *Fortielse og straff – Rettsforfølgelsen av crimen bestialis i Norge 1687-1842*. Hovedoppgave, Universitetet i Oslo, 2002, 69.

boende paa Øfveraas, og lagde dend i sin huve, som same dag kom fra ham gjenem it hul paa huven og falt paa marken, og som Joen Knudsen same dag Savnet sin Slet dr spurde hand ham om hand havde taget dend, hvor til Ole Jensøn Svaret ja, dog vaer hand natten over borte, men om Morgenen gick de begge samem at opsøge dend, og fant dend ogsaa, som Joen Knudsen tog og forvarede Self. for det Andet med Stor Sorg og gremelse beklager og bejamrer hand og her for retten fremsiger, at hand haver af sin fordervede onde natuurs tilbøyelighed og Satans onde tilskyndelse og tilladelse for om trent 26 eller 27 aar siden haft omgang og legemlig beblandelse med it nød".¹⁴⁴

Retten reagerte nok på at Ole bekjente ”synder” som skulle skjedd for så lenge siden, spesielt i og med at det første han erkjente slett ikke var noe straffbart forhold. I hvert fall brukte de lang tid på å spørre ham ut om sine motiver for bekjennelsen. Ole holdt fast ved at det var hans dårlige samvittighet og gudsfrykt som til slutt overbeviste ham til dette, og retten utsatte dom i saken til førstkommende høstting. Da høsttinget ikke kunne avholdes på grunn av storm, ble det satt opp et nytt ekstra-ting følgende år på grunn av ”delinqventens utaalmodighed”. Her kom han med en litt annen forklaring enn han hadde gjort første gang han stod foran retten, noe både sorenskriveren og citanten Jørgen Sverdrup påpekte, men dommen ble likevel satt til dødsstraff, og saken ble med det sendt videre til overretten og kongen.¹⁴⁵ Jeg kommer tilbake til Ole Jensøn i kapittel 5 om straff.

3.2 To grupper av saker – de private og de offentlige

Majoriteten av de innstevnte sedelighetssakene på Helgeland var det som kan omtales som offentlige saker. I og for seg kan jo nesten alle saker på Helgeland egentlig betegnes som private, da sikt- og sakefallsrettighetene var privatisert. Men de sakene som her vil bli omtalt som de offentlige, er de sakene som i fogderiene lenger sør i landet ville vært ”kongens saker”, som fogden var ansvarlig for å rettsforfølge og inndra bøter for.

Private saker var de sakene hvor privatpersoner uten noen rett til sikt- og sakefall stevnet andre inn for tinget, enten fordi de søkte erstatning for en urett som var begått av den innstevnte, eller for å bevise at de selv var uskyldige i et lovbrudd de ifølge andre skulle ha begått. I de sistnevnte tilfellene kan innstevningen ses som et motsøksmål, som saksøkeren tydde til for å renvaske sitt navn. Disse sakene kunne få utslag begge veier. I hovedsak dreide dette seg om saker hvor en mann som var utlagt som barnefar stevnet barnemoren inn for retten som løgner, og forsøkte, enten ved å føre vitner eller å tilby å avgi ”nektingsed”, å

¹⁴⁴ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 8 (1726-1730), f.40b.

¹⁴⁵ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 8 (1726-1739), f.63a.

bevise sin uskyld. De gangene dommeren, av ulike årsaker, ikke trodde på mannens uskyldighet, gikk saken over til å bli en offentlig sak, hvor den som satt med sikt- og sakefallsrettighetene tok over som citant og kunne da inndra bøtene dersom saken endte med dom.

3.3 Hvem var saksøkeren?

Den typiske citanten, eller saksøkeren, på Helgeland var godseieren, som med sine rettigheter til sikt- og sakefallet var den som fikk bøtene fra sedelighetsforbrytere som befant seg på gårder underlagt deres eiendom. I tillegg opptrådte fogden som citant i saker hvor de innstevnte bodde på gårder som lå på kongens jord eller på godset som tilhørte Bache kloster i Trondheim.

Tabell 3.3: Innstevnte saker fordelt på hvem som var saksøkeren.

Citant	Antall saker
Godsforvalter Jørgen A. Sverdrup	57
Madame Sal. Sverdrup (Margrethe Angell)	34
Sogneprest og Magister Anders Dass	32
Lagmann Peter Lorentzen Angell	30
Private personer (uten sakefalls-rett)	18
Hans C. Angell	11
Ukjent	11
Fogden	9
Monsr. Brughmand	7
Lorentz Schanche	2
Lensmann Niels Nielsen	1
Totalt	212

Grunnen til at flere saker har en ukjent saksøker, er enten at noen førte saken på andres vegne, eller at det ikke står beskrevet i tingbøkene hvem som var citant. Spesielt var det mange ukjente citanter i 1717, hvor hele 6 av de totalt 14 innstevnte sedelighetssakene mangler omtale av citanten i rettsprotokollen. Mange av godseierne på Helgeland hadde også egne fullmektiger eller skrivere jobbende for seg, og det hendte at disse kunne føre sakene på tinget, uten at det står opplyst hvem de jobbet for. Den 5. november 1723 ble det for eksempel tatt opp en sak hvor ”Peter Dass paa Sigtens berettigetz veigne” lot fremkalle og tiltale en kvinne for leiermål.¹⁴⁶ Mer om hvem som var den egentlige citanten ble ikke nevnt.

Som vist i tabellen over var det godsforvalter Jørgen Andersen Sverdrup som for perioden utmerket seg med å ha stevnet inn flest sedelighetssaker på tinget, etterfulgt av sin kone Margrethe, som ved kongelig bevilling fikk fortsette som forpakter av godset etter hans død i 1732.¹⁴⁷ Hun stod slett ikke tilbake for sin avdøde ektemann i hvor hyppig sedelighetssaker ble innstevnet på tinget. De 34 sakene hvor hun opptrådte som citant fordeler seg på knappe fire år, fra 1732 til 1736. Akkurat hva som var grunnen til at hun stevnet inn så mange flere saker årlig enn for eksempel sin mann, kan man ikke være helt sikker på. For å spekulere så kan et mulig motiv ha vært å få inn kontanter, som hun blant annet brukte til å forsørge sine mange barn. Margrethe var en velstående dame også i enkestanden, men kilder har vist at hun hadde vanskeligheter med å skaffe til veie kontanter som kunne betale for sine sønners utdannelse, og hun døde med en betydelig gjeld som kom av lån hun hadde tatt opp til dette formålet.¹⁴⁸

3.4 Hvem var den innstevnte?

De fleste sakene er relativt sparsommelige med opplysninger om hvem den innstevnte var. Det mest vanlige er at vedkommende står nevnt med for- og etternavn, samt gårdsnavnet hvor han eller hun var i tjeneste eller var leilending eller av husmannsfamilie. Ofte kan det også stå skrevet at personen er tjenestepike eller dreng på en gård, men dette er ikke gjort konsekvent, noe som gjør det vanskelig å skaffe en helhetlig oversikt over hvilke sosiale lag de innstevnte kom fra. Generelt kan man nok si, at de aller fleste innstevnte tilhørte bondestanden eller en

¹⁴⁶ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 7 (1723-1725), f.42b.

¹⁴⁷ Finne-Grønn, S. H.. *Slegten Sverdrup: kortfattede genealogiske-personalhistoriske opplysninger med prospekter og portrætter*. Christiania: Det Mallingske Bogtrykkeri, 1923, 34.

¹⁴⁸ Finne-Grønn, *Slegten Sverdrup*, 34.

husmannsfamilie. Rundt 30 prosent av alle husstandene på Helgeland var husmenn eller innerster.¹⁴⁹

Opplysninger om alder forekommer også svært sporadisk. I enkelte leiermålssaker kan det stå at det dreier seg om ”et ungt mennische”, en dreng som var ”ickun 16 aar gammel” eller at forbrytelsen ble gjort av ”ungdoms daarlighed”, men det gjelder så få av sakene at det ikke er mulig å gjøre et anslag for hvilke aldersgrupper de innstevnte tilhørte. Elisabeth Haavet har undersøkt alderen til ugifte mødre og bruder rundt år 1800, og fant at begge grupper hadde samme aldersfordeling. I underkant av 40% var mellom 21-25 år, mens i underkant av 30% var i alderen 26-30.¹⁵⁰ Ugifte fedre, på den annen side, var yngre enn menn som stod brudgom.¹⁵¹

I sakene på Helgeland som dreide seg om mer alvorlige forbrytelser, som blodskam, omgjengelse mot naturen eller fødsel i dølgsmål, er det oftere tatt med alder eller i det minste en beskrivelse av livssituasjonen til den innstevnte. Fire av de seks kvinnene som stod tiltalt for fødsel i dølgsmål var tjenestepiker, som tyder på at de var relativt unge, men ellers varierte alderen til de innstevnte i livssaker mye, noen ganger også i en og samme sak. Tosten Olsøn og hans stedatter Sara Hansdatter ble tiltalt for blodskam i 1724. Tilspurt hvor gammel han var ”svarede mellem femti og 60 aar gl.”, og da hun ble spurt om det samme svarte hun ”at hun var omtrent 25 aar gl: og hafde iche gaaet uden een gang til Alter”.¹⁵²

Mange undersøkelser andre steder i landet har konkludert med at det var flest kvinner som ble stevnt inn og straffet for seksuallovbrudd, og at menn i stor grad unngikk straff. Dette kom blant annet av at mange av barnefedrene tilhørte militæret, men befolkningen i Nord-Norge var fritatt for militærtjeneste fram til 1757, og tilstedeværelsen av unge militære menn var dermed ikke-eksisterende.¹⁵³ Tusen menn fra Nord-Norge hadde riktig nok blitt skrevet ut til tjeneste i militærflåten i 1711, men dette har ikke fått noen innvirkning på sakene i mitt utvalg.¹⁵⁴ Det er derfor ikke overraskende at det ikke har dukket opp en eneste barnefar i militærtjeneste. En annen mulighet menn hadde til å unnsnippe straff, var å fremsi nektingsed. Enkelte benyttet seg også av denne muligheten på Helgeland, men det var relativt få, og jeg vil komme tilbake til dette i neste kapittel.

¹⁴⁹ Hutchinson og Elstad, *I Amtmandens dager*, 127.

¹⁵⁰ Haavet, Elisabeth. *Avvik eller uhell? – Ugifte foreldre omkring 1800 – en sosial analyse*. Hovedoppgave, Universitetet i Bergen, 1982, 107.

¹⁵¹ Haavet, *Avvik eller uhell?*, 107.

¹⁵² SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 7 (1723-1725), f.78b.

¹⁵³ Nilsen, *Lov og rett*, 136.

¹⁵⁴ Hutchinson og Elstad, *I Amtmandens dager*, 96.

Tabell 3.4: Personer tiltalt for seksuallovbrudd på tinget, fordelt på kjønn og type sak.

Type lovbrudd	Kvinner	Menn	Totalt
<i>For tidlig samleie</i>		41	41
<i>Leiermål</i>	67	56	123
<i>Forbudne ledd</i>	21	21	42
<i>Blodskam</i>	4	4	8
<i>Hor</i>	5	27	32
<i>Fødsel i dølgsmål</i>	7		7
<i>Voldtekt</i>		5	5
<i>Møykrenking</i>		3	3
<i>Omgjengelse mot naturen</i>		4	4
Totalt	104	161	265

Som tabellen viser var det faktisk flere menn enn kvinner som ble innstevnet for sedelighetslovbrudd på Helgeland. Den største ulikheten mellom kjønnene kan forklares ved at det kun var menn som ble innstevnet for å betale ekteskapsbøter, da de ble innstevnet både på vegne av seg selv og sin kone. Fordelingen viser også at det var typiske ”kvinneforbrytelser” og ”mannsforbrytelser” i sedelighetslovgivningen. Bare kvinner ble innstevnet for fødsel i dølgsmål, mens det utelukkende var menn som ble tiltalt for voldtekt, møykrenking og omgjengelse mot naturen. I tillegg var det et klart overtall av menn som ble innstevnet for hor. I alle blodskam-sakene stod begge parter tiltalt, og det samme gjaldt for de fleste leiermål i forbudne ledd. Et lite flertall av de innstevnte for leiermål var kvinner. Dette skyldes i hovedsak at den ugifte parten i hor-saker, i de tilfellene hvor begge ble tiltalt, kun ble tiltalt for leiermål, og et flertall av disse var kvinner.

De gangene det står skrevet noe i saksmaterialet om den økonomiske situasjonen innstevnte befant seg i, handlet det som regel om hvor dårlig stilt det var. Golla Andersdatter ble sammen med Augustinus Simonsen innstevnt for leiermål i 1721, men sorenskriveren har skrevet at allmuen og de lagrette menn ”tvilede paa at de hafde noget at betale bøderne med, i sær Qvinde Mennischet, nøgen gaar om gaardene Vanfør paa dend eene haand og betler brød for sig og det spæ barn”.¹⁵⁵ Sannsynligvis var også de innstevnte dårligere stilt økonomisk

¹⁵⁵ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 6 (1717-1723), f.209a.

enn den gjennomsnittlige sedelighetslovbryteren, da de som hadde råd til det kunne gjøre opp for seg med den sikt- og sakefallsberettigede før saken ble stevnet inn for tinget.

Av alle de 265 innstevnte på Helgelandstinget i denne perioden var det kun én person som med sikkerhet kan sies å ha hørt til i et høyere sjikt av samfunnet. Det var en fremmed kvinne som kom reisende til fogderiet, gravid, og navnet hennes var Ane Maria Solberg. Historien om hvem hun var, hvor hun hadde oppholdt seg og hvordan hun hadde blitt gravid var både storslagen og dramatisk. Hun forklarte at hun var født i Kristiansand, hennes far var borgemester, og som niåring ble hun sendt for å bo med sin onkel som var etatsråd i København. Her ble hun etter hvert gift med Christian Solberg, en velstående vinhandler, og de var gift i 8 år før han døde. Etter å ha vært enke i 7 år ble hun så fridd til, av en mann hennes venner i København ønsket at hun skulle gifte seg med, men ”som det var imod hendis hierte lov og sind” bestemte hun seg for å rømme, ”uden sine venners videnskab og villie”.¹⁵⁶ Hun rømte da via Sverige til Norge, hvor hun først kom til Søren Hagerup, sogneprest i Ås, før reisen gikk videre mot Trondheim. På et gjestegiveri like etter Dovrefjell hadde hun møtt en annen som var på reise nordover, Frantz Hamer, ”og af ham bleven frugtsomelig”. Deres veier hadde skiltes like etter, hun reiste videre til Trondheim, og det var her hun selv oppdaget at hun var gravid.

”(...) effter at hun hadde været der en tid, aabenbarede hun, at hun var frugtsomelig, og hvem hendis barnefader var, Rejste derfra til Fielvigen, og da hun var komen der hen, skichet hun 2de mænd fra Dolmen til Fielvigen med it brev til benevnte Hamer, for at tale med ham, da fich hun med same mænd dette svar: at hvis de huuset eller hælet hende skulle de miste deris gaard, og dersom hun komer til Fielvigen sagde hand: at sætte hende der lensmanden sat. Siden bød hun same mænd 12 skilling for at føre hende til Fielvigen, men de torde iche føre hende did, formedelst Hamers trusel”.¹⁵⁷

Det var på grunn av denne trusselen hun til slutt hadde sett seg nødt å reise nordover til Helgeland, hvor hun oppsøkte fogden for at han skulle hjelpe henne med å ”erholde forsvar i sin retmessige sak”. Fogden hadde sendt brev til Hamer, men ikke fått svar, og etter Ane Marias forklaring på tinget ble det dømt at hun skulle eskorteres til Namdalen, for eventuell videre saksgang der. Leting etter saken mellom Ane Maria og Frantz Hamer i tingbøker fra Namdalen fogderi har ikke båret frukter, men det er tydelig at Hamer var en

¹⁵⁶ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 8 (1726-1730), f.180a.

¹⁵⁷ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 8 (1726-1730), f.180a.

person som utmerket seg i offentligheten. Han opptrådte ofte som sakfører på tinget, og har da muligens vært prokurator i Namdalen.¹⁵⁸

En av de mest interessante delene ved denne historien er at Ane Maria mente hun hadde en ”retmessig sak”, selv om det aldri var noen lovnad om giftermål inne i bildet. På Helgelands-tinget skiller hun seg ut som en uvanlig ressurssterk kvinne, som viste stolthet og pågangsmot selv om hun etter lovens ord hadde begått et vanærende lovbrudd.

Bortsett fra denne saken var det altså ingen personer fra høyere sosiale lag som ble stevnet inn for seksualforbrytelser på Helgeland i denne perioden. Heller ikke i kirkebøkene finnes det eksempler på at de kondisjonerte stod offentlig skrifte eller fikk barn utenfor ekteskapet. Randi Holden Hoffs undersøkelse av Kristiansund viste at illegitime fødsler ikke bare var forbeholdt de lavere samfunnslag, men at en betydelig andel av de ugifte foreldrene kom fra også det øverste og midtre sosiale sjiktet.¹⁵⁹ Forklaringen for hvorfor utenomekteskapelige svangerskap blant de øvre samfunnsjikt var så og si ikke-eksisterende på Helgeland må sannsynligvis deles opp i flere årsaker. For det første hadde de en annen kultur når det kom til makesøking, og unge kvinner i velstående familier stod ikke like fritt til å finne seg en ektemann som de i lavere sosiale lag. Godseier- og handelsfamiliene på Helgeland tilhørte i stor grad gamle norske maktfamilier, og ektemaker ble valgt på tvers av disse familiedynastiene, både for å befeste deres posisjon i samfunnet og også for å utvide sine materielle inntektskilder.¹⁶⁰ Dessuten er det mulig at dersom det skjedde leiermål blant den sosiale eliten på Helgeland, så er dette noe som ikke vises i kildene. En godseier med rettigheter til sikt- og sakefall ville nok neppe stevnet inn sin egen datter for tinget dersom hun hadde fått et barn uten å være gift. I gamle fortellinger fra Alstahaug ble det også fortalt om Anders Dass at ”slektninger av prosten tvende ganger forså sig med leiermaal uten at prosten greb ind”.¹⁶¹

3.5 Avslutning

Av de totalt 212 sedelighetssakene som kom opp på tinget på Helgeland mellom 1717 og 1736 var et klart flertall rene leiermålssaker. Likevel må antallet leiermål som faktisk skjedde på Helgeland ha vært mye høyere enn hva som ble innstevnet, da en sammenligning med

¹⁵⁸ SAT, Nord-Trøndelag fylke, Namdal sorenskriveri, Tingbok 1A 05 (1728-1734).

¹⁵⁹ Hoff, *Avlet i synd og ondskap*, 65.

¹⁶⁰ Hutchinson og Elstad, *I Amtmandens dager*, 178.

¹⁶¹ Brovoll, *Dynastiet*, 42.

kirkebøkene fra Vefsn viste at kun i underkant av 30% av leiermålene herfra ble tatt opp på tinget. For tidlig samleie utgjorde den nest største gruppen sedelighetssaker på tinget, etterfulgt av leiermål i forbudne ledd og hor. Alle disse sakstypene var relativt vanlige og dukket opp på tinget nesten årlig. Av saker som var mer spesielle og sjeldent kom opp for tinget var voldtekt, møykrenking, blodskam, fødsel i dølgsmål og omgjengelse mot naturen.

Den typiske citanten i sedelighetssakene var en av godseierne, hvor av Jørgen Sverdrup og senere hans enke Margrethe Sverdrup var de som hyppigst stevnet inn saker for tinget, etterfulgt av Anders Dass, Peter Lorentzen Angell og Hans Christian Angell. Fogden opptrådte som citant i saker hvor den innstevnte bodde på kongens jord eller kirkelig gods. Det var også 18 saker hvor citanten var en privatperson uten noen rettigheter til sikt- eller sakefall, men ønsket oppreisning i form av penger fra den innstevnte eller bare å renvaske sitt navn. Farskapssaker hvor en utlagt barnefar innstevnet barnemoren for løgn er et typisk eksempel på en slik sak.

Totalt ble flere menn enn kvinner tiltalt for sedelighetsforbrytelser på Helgeland, noe som er et klart brudd med tendenser andre steder i landet. En årsak til dette er at det ikke var noen militærplikt her, og heller ingen stasjonerte soldater. I tillegg var det bare menn som ble stevnet inn i saker om for tidlig samleie, da de som ektemenn stod ansvarlige for å betale ekteskapsboten. Alle de innstevnte bortsett fra én person var bønder, tjenestefolk eller av en husmannsfamilie, og ofte står det presisert at de var "uformuende" eller av andre grunner hadde vanskeligheter med å betale bøter. Vi kan dermed anta at de som ble stevnet inn på tinget ofte tilhørte lavere sosiale lag og var dårlig økonomisk stilt.

4 Rettergangen – en rettferdig prosess?

"[...]i langt de fleste tilfælde stilles der i Danske Lovs regler ikke konkrete beviskrav. Der kan tales om "bevises det" eller "hvo, som overbevises om" eller lignende, eller – som det normale – en gerning eller et gerningsindhold beskrives, hvorved det overlades til dommeren at skønne over bevisets eller bevisernes vægt".¹⁶²

Dette skriver den danske historikeren Ole Fenger om Danske og Norske Lovs regler om bevisførselen på tinget. Selv om det fantes bestemmelser for føring av vitner, og noen sakstyper var tilknyttet spesielle regler om bevisførsel, var det i stor grad opp til sorenskriveren å avgjøre hvilke bevis som skulle vektlegges og hvilke som ble avgjørende for sakens utfall. Det fantes et prinsipp om likhet for loven i lovens første bok kapittel 1¹⁶³, men likhet for loven var ikke nødvendigvis synonymt med lik behandling på tinget.

I dette kapitlet skal jeg se nærmere på hvordan sedelighetssaker ble behandlet og prosessert på tinget på Helgeland, blant annet gjennom å se på hvilke typer bevis som ble lagt fram. Jeg vil også forsøke å drøfte hvorvidt behandlingen seksualforbrytere ble utsatt for var preget av rettferdighet eller forskjellsbehandling, og hvilket handlingsrom de innstevnte selv hadde.

4.1 Sakenes behandling på tinget

Rent formelt ble sedelighetssaker i stor grad behandlet på samme måte som andre straffesaker på tinget, og fulgte de samme stegene gjennom rettsprosessen. Sakene var preget av faste mønster, fra innstevningen, gjennom behandlingen på tinget, og i forbindelse med domsavsigelse. I dette underkapitlet vil jeg gjøre rede for disse elementene i forbindelse med sedelighetssakene som ble behandlet på Helgelandstinget.

4.1.1 Innstevning

Før en sak kunne tas opp på tinget, måtte den innstevnte varsles på lovlig vis om at han eller hun var innstevnet. Norske Lov 1-4-1 sa at ingen rettergang kunne skje med mindre den "hvis

¹⁶² Fenger, Ole. "Processen i Danske Lov". I *Danske og Norske Lov i 300 år*, redigert av Ditlev Tamm. København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag, 1983, 439.

¹⁶³ NL 1-2-4

enten Gods, Ære eller Liv det paagielder, er lovligen dertil kaldet, eller og er selv til Vedermaals Ting”. En slik lovlig innstevning skjedde ved at to menn, såkalte kallsmenn eller stevningsmenn, oppsøkte den innstevnte og overleverte en innkallelse til tinget og forklaring på stevnemålet, enten muntlig eller skriftlig. De to kallsmennene måtte også møte på selve tinget og gi bekreftelse på at den innstevnte var varslet på lovlig vis. Dette ble kalt for å ”afihiemle stefnemaalet”. Det var altså faste regler som skulle sørge for at de innstevnte visste hva saken gikk ut på, og som gav dem muligheten til å forberede seg.

I noen tilfeller hendte det at stevningsmennene ikke møtte, eller at den innstevnte møtte på tinget og hevdet at han ikke hadde blitt varslet på lovlig vis, og krevde utsettelse i saken. I 1724 var Jacob Andersen innstevnet for for tidlig samleie, men bare den ene kallsmannen møtte på tinget, og sorenskriveren måtte da avvise saken.¹⁶⁴ Når dette skjedde fastslo dommeren at innstevningen måtte skje på nytt, på lovlig vis. Kun når det hadde gått ut lovlig varsel i en sak, og dette kunne bekrefte på tinget, kunne den behandles videre.

4.1.2 Bevisførsel og tingsvitner

I alle straffesaker ble det anvendt en prosedyre som ble omtalt som ”criminelle Procesmaade”, som innebar at dommeren var ansvarlig for å vurdere alle de bevis som ble fremlagt i saken på en grundig måte.¹⁶⁵ Disse bevisene kunne være bekjennelser, vitneutsagn, eller andre former for bevis, som ofte varierte mellom de ulike sakstypene.

I saker hvor den innstevnte selv innrømte gjerningen krevdes det stort sett lite eller ingen annen bevisførsel på tinget. Leiermålssaker hvor de innstevnte gav en bekjennelse eller allerede hadde stått offentlig skrifte i kirken, ble sett på som ”aabenbare”, og retten gikk da som oftest rett til citantens påstand om dom og domsavsigelse uten noen videre behandling av saken. I mer alvorlige saker, som hor, leiermål i forbudne ledd og dølgsmålsaker, var det derimot vanlig å føre vitner og andre bevis, selv om det allerede forelå en bekjennelse. Og i saker hvor den innstevnte nektet straffeskyld var det selvsagt helt nødvendig å føre vitner for å avgjøre skyldspørsmålet. I følge NL 1-13-1 var det tilstrekkelig med bevis i en sak dersom to vitner kunne fortelle det samme. Og dersom noen ble ”tilkrævet at vidne i nogen Sag, og Dommeren legger hannem Eed for, sin Sandhed i den Sag at vidne, da bør hand at vidne ved sin Eed alt hvad hannem derom vitterligt er...”.¹⁶⁶ Man var altså

¹⁶⁴ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 7 (1723-1725), f.75a.

¹⁶⁵ Næss, *Fiat justitia!*, 331.

¹⁶⁶ NL 1-13-7

pålagt av loven å vitne sannheten, og dessuten alt man visste om saken, dersom man ble innstevnet som vitne.

Også vitner ble innstevnet ved hjelp av kallsmenn, dersom det ble antatt at de kunne gi opplysninger i en sak. Det kunne være citanten, dommeren eller den tiltalte selv som sørget for innstevning av vitner. Vitnene møtte så opp på tinget, ble tatt i ed av sorenskriveren, og måtte forklare hva de visste om saken og svare på eventuelle spørsmål fra dommeren eller citanten. Føring av vitner var, sammen med tilståelser, den vanligste måten å avgjøre skyldsspørsmål på i sedelighetssaker. Men noen vitner, såkalte ”villige vitner”, ble sett på som mindre pålitelige.

”Villige Vidner, saasom Husbond, Hustrue, Forældre, Børn, Tyende, Søskende, eller lige saa nær besvogrede” kunne ikke bli lagt vekt på som vitner i en sak.¹⁶⁷ De kunne brukes til å gi opplysninger om saken, men de ble ikke tatt i ed som vitner, og det var i stor grad opp til dommeren å avgjøre om han ville bruke informasjonen de kom med eller ikke. Mellom 1730 og 1733 ble en og samme voldtektssak forsøkt tatt opp på tinget hele tre ganger, og det dreide seg om en nabo som skulle ha overfalt og forgrepet seg på en mindreårig jente. Men siden det var jentas foreldre og hennes søster som var eneste vitner i saken, ble saken avvist av retten alle tre gangene, den første gangen fordi det ble ansett som et ”barne-snach”, og de to andre gangene fordi ”villige vitner” ikke kunne brukes til å gi dom i en sak.¹⁶⁸

Det var også viktig at vitnene var edru og oppførte seg ordentlig når de skulle gi sitt vitnesbyrd i rettssalen. Man skulle opptre med ”beskedne Ord, skikkelige Lader og Fagter”.¹⁶⁹ Naboen til den ugifte moren Synnøve Hansdatter var kalt inn som vitne i saken hennes i 1719, men ”blev tilkiende givet at være Ubeqvem till at aflegge noget ædlig Vidnesbyrd, saasom hand var beschienchet”.¹⁷⁰ Det fantes regler som forbød folk å drikke brennevin og annen alkoholholdig drikke mens tingsamlingene pågikk:

”Hvo som paa Tinge fører eller føre lader Øl, eller anden Slags Drikke at udtappe, miste hvis Drikke-Varer hand med sig haver, og derforuden bøde tyve Lod Sølv til Herskabet”.¹⁷¹

¹⁶⁷ NL 1-13-17

¹⁶⁸ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 9 (1730-1734), f.28a-28b; f.179a-180a; f.237b.

¹⁶⁹ NL 1-12-1

¹⁷⁰ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 6 (1717-1723), f.92a.

¹⁷¹ NL 1-3-3

Men det brydde ikke allmuen seg nevneverdig om. Tingsamlingene var en sosial sammenkomst og et viktig møtested, og det ble også holdt markeder i forbindelse med tingene hvor bøndene kunne komme og bytte varer.¹⁷² Og da hendte det ofte at brennevinen kom fram. Men bekjennelser og vitneutsagn som ble avsagt i beruset tilstand ble av retten sett som lite pålitelige, forståelig nok.

Det var ikke bare vitnesbyrd som ble brukt som bevisførsel i sedelighetssaker, også andre former for bevis kunne bli lagt fram. I leiermålssaker ble det ofte lagt fram ”regnskap” for hvor mange uker som hadde gått fra leiermålet til fødselen, med hensikt å bevise hvem som var den rette barnefaren.

Bevisførselen i dølgsmålssaker innebar i tillegg til føring av tingsvitner en undersøkelse av barneliket og kontroll av brystene til den antatte barnemoren for å se om de inneholdt melk. Spesielt i saker hvor det ikke var funnet noe barnelik, men man mente at kvinnen hadde vært gravid, ble det siste punktet viktig for å kunne bevise eventuell skyld. I voldtektssaker var det viktig å finne ut av om jenta hadde hatt ødelagte eller blodige klær etter den påståtte voldtekten, og det ble vanskelig å dømme i hennes favør dersom hun ikke hadde det. Også tiden var av betydning i voldtektssaker. En voldtatt kvinne skulle nemlig åpenbare dette for sine naboer, kirkemenigheten og for tingallmuen så snart som mulig, for hvis hun ventet med å fortelle det til det hadde blitt kjent eller hun hadde blitt gravid, da var det ”troeligt, at hun ej var voldtagen”.¹⁷³ I tillegg til disse elementene var forholdet mellom offeret og voldtektsmannen av betydning, noe Ane Ingebrigtsdatter fikk erfare da hun stevnet sin tidligere husbonde inn for retten, og hevdet at han hadde voldtatt henne.

Saken mellom Ane Ingebrigtsdatter og hennes tidligere husbonde Johannes Povelsen Stordalen var en av sakene som var lengst oppe på tinget på Helgeland. På høsttinget 1725 møtte de hverandre i retten for første gang, og ikke før i desember 1727 falt det dom i saken. Saken ble tatt opp på hver eneste tingsamling i løpet av de drøye to årene den pågikk, mange vitner ble kalt inn, og gjennom hele prosessen stod Ane fast på at hun hadde blitt voldtatt. Men retten hadde vanskelig for å tro henne, da det manglet fysiske bevis som revnede klær, hun hadde ventet lenge før hun fortalte om dette til noen, og i tillegg kom det fram at de to hadde hatt et seksuelt forhold i omtrent to år. Dette forholdet var ikke frivillig fra Anes side, dersom man skal tro hennes ord om at det var Johannes som hadde ”brugt saadan omgang med hende i 1 ½ aar”, og hun hadde til slutt bedt sin onkel om å ”sige til Johannis Polsen at hand ville afstaae sit syndige væsen med hende lenger, saasom hun der

¹⁷² Hutchinson og Elstad, *I Amtmandens dager*, 159.

¹⁷³ NL 6-13-19

til iche hafde nogen lyst og behag til”.¹⁷⁴ Men flere på gården hadde merket at dette foregikk mellom dem, og det at Ane ikke hadde nevnt noe om voldtekt før lenge etterpå gjorde at det ble sett på som et frivillig forhold. Selv om en nabokone vitnet at hun hadde sett Johannes dra Ane etter armen inn i en høylade, og hun kom gråtende gående der fra en stund etter, ble det likevel hetende i dommen at det var ”u=troligt” at han skulle ha voldtatt henne, da

*”hun gjør saadan bekiendelse for Retten, at Johannes Stordalen har hafft en syndig omgang og legemlig beblandelse med sig imod 2 aars tid, af dette kand mand see og forneme at deris begierligheder til dette syndige levnet er iche voldligen øvet, men frivilligen uden tvang paa begge sider samtycht”.*¹⁷⁵

Dommeren valgte her å la tvilen komme Johannes til gode.

En siste ting som er av betydning når det gjelder sakenes behandling på tinget, var at de innstevnte alltid representerte seg selv, bortsett fra i noen få tilfeller hvor et familiemedlem møtte på vegne av den innstevnte. I flere tilfeller kan man derfor se at den innstevntes usikkerhet og uforstand skinner gjennom i saksmaterialet. For mange var det antageligvis den første gangen de hadde en slik kontakt med rettsvesenet, de hadde begrenset kunnskap om loven, og få visste hvordan de kunne forsvare seg selv på en fordelaktig måte. Det ble derfor en stor skjevhet i maktbalansen mellom den innstevnte på den ene siden, og citanten og dommeren på den andre siden, som gikk på innsikt, kunnskap og erfaring. Ikke før i 1735 ble det besluttet at det skulle oppnevnes en offentlig forsvarer i alvorlige straffesaker.¹⁷⁶

4.1.3 Påstand og dom

Det var citanten i saken, som på Helgeland vanligvis var en av godseierne, som la ned påstand om dom. Det vil si at citanten bad om dom etter en bestemt paragraf, som oftest med en straff som var ”etter loven”, men i enkelte tilfeller kunne citanten også bli enig med den innstevne om eventuell avbetaling på boten eller komme med andre mer spesifikke ønsker for dommen. For eksempel kunne citanten si, at siden han visste at den innstevnte ikke hadde midler til å betale boten, ønsket han at retten gav en straff på kroppen. Det ble så opp til sorenskriveren å avsi en dom som var i tråd med lovverket.

¹⁷⁴ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 8 (1726-1730), f.32b.

¹⁷⁵ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 8 (1726-1730), f.141b.

¹⁷⁶ Næss, *Fiat justitia!*, 329.

I vanskelige og alvorlige saker var det vanlig at dommeren tok en dag eller to betenkningstid før dommen ble opplest.

4.2 Oppmøte

”Dend indstævnte blev paaraabt, men mødte iche, hvorfor Citanten paastod, at hindes udeblivelse ej maatte hindre Rættens fremgang, thi saasom hun Lovlig var varslet, gierningen Aabenbar og bekiendt for dend heele almue, burde hun ogsaa uden Videre forhall tilkiendes tilbørlig straff at lide”.¹⁷⁷

I mange av sakene, slik som denne, møtte ikke den innstevnte opp. Av de 212 sedelighetssakene som ble stevnet inn til tinget i perioden, møtte ikke de innstevnte eller noen andre på deres vegne opp i hele 89 saker. I fire av disse sakene hadde den innstevnte såkalt ”lovlig forfald”, som vil si at vedkommende var forhindret å møte på grunn av sykdom, skade eller lignende, men selv uten disse var det 85 saker som ble behandlet på tinget uten at noen møtte på den innstevntes vegne. Det tilsvarer over 40% av alle de innstevnte sedelighetssakene. At det var så vanlig at de innstevnte ikke møtte opp kan tyde på at dette var en metode for å trenere saksgangen, kanskje i et håp om å bli enig om et forlik med citanten utenfor tinget.¹⁷⁸ Dette vil jeg komme tilbake til litt senere i kapitlet.

Når den innstevnte ikke møtte opp førte det ofte til at saken ble utsatt til neste ting. Men dersom det var en ”klar sak”, det vil si en sak hvor den innstevnte allerede hadde utstått kirkens disiplin og innrømt sin gjerning ovenfor allmuen, kunne det likevel bli avsagt dom i saken i den innstevntes fravær. Dersom den innstevnte hadde utelatt å komme flere ganger etter gjentatte innstevninger ble det også dømt in absentia. Siden sikt- og sakefallet var i private hender på Helgeland kan kildene fortelle oss lite om hva som skjedde med alle de som ikke møtte opp på tinget. Mange gjorde kanskje opp for seg med citanten, mens andre rømte til andre deler av landet eller unndro seg straffen på annen måte.

Andre undersøkelser har vist at dette også er noe som har variert fra sted til sted, men at det jevnt over har vært relativt lavt oppmøte blant de innstevnte. I Setesdal møtte noe over halvparten av de innstevnte for sedelighetslovbrudd på tinget mellom 1725 og 1815, noe som er ganske likt med oppmøtet på Helgeland.¹⁷⁹ I Kristiansund var oppmøtet mye lavere, og bare 18 av totalt 178 personer innstevnt for leiermål møtte på tinget i perioden 1742-

¹⁷⁷ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 6 (1717-1723), f.133b.

¹⁷⁸ Sunde, *Den juridiske komedien*, 151.

¹⁷⁹ Ødeskaug, *Leiermål i Setesdal*, 67.

1801.¹⁸⁰ Også i Nedre Telemark møtte de innstevnte i sedelighetssaker svært sjelden på tinget.¹⁸¹

4.2.1 Fængsel og forvaring

I saker hvor forbrytelsen kvalifiserte til dødsstraff var det vanlig å pågripe delinkventene og holde dem i forvaring fram til saken ble tatt opp på tinget, for at de ikke skulle rømme eller unndra seg loven på noen måte. De satt da i forvaring så lenge det tok å behandle saken på hjemtinget og lagtinget, og til kongen tok en eventuell avgjørelse om dødsstraff. Da de ble ført til tinget må de ha vært bundet og ledsaget av vakter, noe som kommer fram i protokollene. Peder Olsen og Anne Christensdatter ble ”fremført for Retten” i 1722, og fikk komme fram og vitne om sin begåtte blodskam etter at de ”vare løsladne af deres Fængsels bandd”.¹⁸² Den samme Peder hadde også forsøkt å rømme da de ble ført til tingstedet:

”Till denne Sags ydermeere oplysning udj sine omstændigheder anføres og berettes at da denne delinqvent blev udj fangebolterne ført her til Tingstædet, haver hand practizeret Jernene af sig ved det hand har aabnet laaset, som beschadiget blev for Rættten fremviist, at det icke kunde opluckes med nøgelen; men blev dog strax funden og paagreben igien i hans eget hiem”.¹⁸³

Den tidvis lave sikkerheten i fengslene kunne også gi noen av delinkventene anledning til å rømme før en endelig dom ble eksekvert. Som nevnt i kapittel 2 hadde flere av storgårdene på Helgeland egne fengsler, og det var her delinkventene satt mellom rettsakene. I tillegg kunne offentlige personer som fogd eller prest holde de pågrepne i forvaring i sitt eget hjem. Denne praksisen ble i noen tilfeller kritisert, blant annet fordi delinkventene fikk ”gå frit omkring”, og det var lite som kunne ansees som straff i måten de ble behandlet på.¹⁸⁴ Da Knut Olsen ble ført til Trondheim for å utføre tvangsarbeid på festningen, utnyttet han den lave sikkerheten og ”sneg sig hemelig bort fra Jægten og packed sig Nord ad til Findmarcken” og siden hadde ”ingen spurning kommen fra ham”.¹⁸⁵ Også Dordie Olsdatter, en gift kvinne som hadde rømt bort med en av drengene på gården, greide å utnytte de løse

¹⁸⁰ Hoff, *”Avlet i synd og ondskap”*, 117.

¹⁸¹ Aune, *Avkriminalisering av leiermål*, 45, 67.

¹⁸² SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 6 (1717-1723), f.292b.

¹⁸³ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 6 (1717-1723), f.293a.

¹⁸⁴ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 9 (1730-1734), f. 16b.

¹⁸⁵ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 6 (1717-1723), f.158a

forholdene i sitt fengselsopphold da hun satt i arrest hos fogden. Hennes historie kommer jeg tilbake til i kapittel 5.

4.3 ”Farsskapssaker”

”Ole Jensen Tybekken haver ladet stefne Abelone Christensdatter for hun haver udlagt sig for barnefader som hand formeener iche skal være eller blive, og derfor at anføre vidner om sit forhold”.¹⁸⁶

Flere av leiermålssakene som ble tatt opp på tinget var private saker, hvor utlagte barnefedre hadde stevnet inn barnemoren for det de mente var falske beskyldninger. Å gi en falsk bekjennelse for hvem som var barnefaren var straffbart, men i en tid da den eneste måten å bevise et farskap på var å regne tiden mellom unnfangelse og fødsel, basert på hva barnemoren og den utlagte barnefaren fortalte, ble usikre saker svært ofte tatt opp på tinget. Som regel var det ord mot ord i slike saker, og begge parter kunne stevne inn vitner for å styrke sin påstand. For oss som leser kildene i dag er det umulig å avgjøre hvem som snakket sant i slike saker, men undersøkelser fra andre steder i landet har vist at uriktige bekjennelser kunne forekomme, og faktisk var ganske vanlig enkelte steder.

I Bergen har det etter all sannsynlighet vært en utbredt praksis for ugifte barnemødre å utlegge falske, fiktive barnefedre på 1700-tallet, da de hadde muligheter til å gjøre dette uten å bli avslørt.¹⁸⁷ Det kunne være flere grunner til å gjøre dette. Det kunne være for å skjule en mer alvorlig forbrytelse, som hor eller blodskam, eller så kunne den egentlige barnefaren ha et sterkt ønske om å la det forbli en hemmelighet, eksempelvis på bakgrunn av sin samfunnsposisjon, og overtalt kvinnen til å oppgi et falskt navn.

Det finnes noen få tilfeller av saker på Helgeland hvor den utlagte barnefaren ikke var mulig å få en sikker identifisering på. I ett eksempel var det ”en omreisende” som hadde gjort en tjenestepike gravid, men her bekreftet andre i bygden at det faktisk hadde vært en omreisende mann i området som passet beskrivelsen, og tjenestepiken ble trodd av retten. Da Vendel Nilsdatter ble tiltalt for leiermål i 1726 kunne hun ikke gi mer informasjon om sin barnefar enn at det var en som het Anders, som hadde blitt borte på sjøen, og han ”skulle gaae med en graa koffte, hvid læritz boxe og en Kabus med blaat foer”.¹⁸⁸ Retten klarte aldri å stadfeste noen identitet på denne mannen, senere vaklet også Vendel i sin bekjennelse, og

¹⁸⁶ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 7 (1723-1725), f.197b.

¹⁸⁷ Nedrebø, ”Til sin Barnefader udlagde hun...”, 31.

¹⁸⁸ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 8 (1726-1730), f.8b.

hun ble til slutt dømt til pisking og forvisning for å ha løyet på seg en falsk barnefar. Men selv om slike saker kunne forekomme på Helgeland, kan det slettes ikke sies å ha vært noen kultur for dette, slik som i Bergen. I små og oversiktlige lokalsamfunn som de på Helgeland må det ha vært svært vanskelig, om ikke umulig, å dikte opp fiktive barnefedre. Eksempelet med Vendel viser at det ble sett på som svært mistenkelig dersom det skulle dukke opp en barnefar som ingen kunne huske å ha sett eller møtt.

Det kunne likevel være vanskelig å bevise hva som var sant når en mann i lokalsamfunnet ble utlagt for barnefar, men hevdet sin uskyld. I minst to av farsskapssakene i utvalget ble det bevist gjennom føring av vitner og beregning av når unnfangelsen måtte ha skjedd, at kvinnen brukte graviditeten til å forsøke å få mannen hun ville ha til å gifte seg med henne, selv om han ikke var barnefaren. Da Inger Olsdatter hadde utlagt Tollef Isaksen, sønnen på gården hvor hun tjente, som far til barnet hun bar på, skjønte stefaren til Tollef at hun for med usannheter. Tollef kom gående inn i ildhuset idet stefaren stod foran Inger og forlangte at hun skulle trekke tilbake sine beskyldninger, noe hun til slutt gikk med på og svarte ”hand faar vist være fri, som er fri”.¹⁸⁹ I rettsaken senere vitnet en dreng, som sa han hadde spurt henne ”hvad vidste du med det, at du beløy Tollef Isachsen, vil du have ham, hvor til hun svarede ja”.¹⁹⁰ Også Torsten Olsen mente seg feilaktig utlagt som barnefar av Barbro Nilsdatter i 1733, og kunne fortelle at ”hand noch fornam at hun gjorde sin flid at faae ham til egte, hvilchet hans sind iche tillod”.¹⁹¹

I enkelte tilfeller kunne leiermålssaker bli tatt opp på tinget for å avgjøre et farskap, fordi barnemoren rett og slett ikke visste hvem den rette barnefaren var. Sigri Olsdatter Husmo var innstevnet for leiermål i 1731, og angav først at Joen Jensen var barnefaren. Men ”effter Rettens examination” kunne hun heller ikke se bort fra at Amund Zachariasen kunne være faren til barnet.¹⁹² Etter nøye forhør om tiden de to leiermålene hadde skjedd på, endte rettens kjennelse på at Amund var barnefaren. Det må likevel ha vært en betydelig usikkerhet rundt slike domsavsigelser, noe som ofte også gjenspeiles i ordlyden i tingbøkene, hvor det het at vedkommende ble ”ansett for barnefader”.

¹⁸⁹ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 8 (1726-1730), f.71a

¹⁹⁰ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 8 (1726-1730), f.72a.

¹⁹¹ SAT, Helgelans sorenskriveri, Tingbok 9 (1730-1734), f.246a.

¹⁹² SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 9 (1730-1734), f.88b.

4.3.1 Nektingsed

Menn som mente de hadde blitt feilaktig anklaget for å være barnefar hadde en måte å fri seg fra dette på. Norske Lov 6-13-5 slo fast at en utlagt barnefar kunne verge seg fra farskapet ved sin ed, dersom det ikke var beviselig. Da Lars Larsen Kalvmones ble utlagt for barnefar av Marite Olsdatter Herring i 1727, nektet han for å noen gang ha hatt omgiengelse med henne, og da hun heller ikke klarte å bevise dette for retten, fikk han fremsi sin nektingsed på denne måten: ”Jeg svær for Retten og for dend alvidende Gud, og ausker alle de forbandelser og Guds straf over mig, som lovens æd dicterer, dersom ieg er Marite Olsdatters barne fader, eller med hende har hafft nogen syndig legemlig omgiengelse”.¹⁹³

I ett tilfelle fikk også en kvinne sverge sin ed på tinget, da den utlagte barnefaren var død, og det ikke kunne bevises ved hjelp av vitner at han var hennes rette barnefar.

Synnøve Hansdatter svarte slik for retten:

”att hun veedste ingen uden dend før nafngifne og afdøde Hans Nilsen, hvilchet hun erbød sig at ville bekræfte med sin Saligheds æd; da som ingen anden Vej var at finde een Upaatvilet sandhed i denne Sag: blev ædens forklaring oplæst for hinde og aflagde da sin Saligheds æd saaledes: Jeg svær, at jeg veed ingen anden barnefader til mit fødte barn end dend afdøde Hans Nilssen, og at jeg icke har haft nogen Ublu legemlig omgiengelse med noget andet mennische end dend same: saa sandt hielpe mig Gud og Hans Hellige ord”.¹⁹⁴

Dette var et spesielt tilfelle, og det samme forekommer ikke noen andre steder i mitt saksmateriale. Kvinner hadde ingen lovbestemt rett til å sverge med ed hvem som var den rette barnefaren, det var kun menn som hadde retten til å fri seg fra det.

Bruken av nektingsed i farskapssaker har variert i omfang rundt om i landet. I Kristiansund tok bare tre menn i bruk nektingsed mellom 1742 og 1801, og ingen av dem i tiden før 1767.¹⁹⁵ I Setesdal synes det derimot å ha vært relativt vanlig.¹⁹⁶ I mitt materiale finnes det totalt 7 saker hvor den utlagte barnefaren tilbød seg å bruke nektingsed for å ”bevise” sin uskyld. Men bare 4 av dem fikk tillatelse av retten til å gjøre dette. Én av de tre som ikke ble tillatt nektingsed ble riktig nok frikjent, men det var først etter at han hadde ført vitner på tinget, mens i de to andre tilfellene ble den utlagte barnefarens ønske om å fri seg med nektingsed direkte avvist. Oluf Pedersen mente han var uskyldig anklaget for å ha

¹⁹³ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 8 (1726-1730), f.137b.

¹⁹⁴ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 6 (1717-1723), f.123a.

¹⁹⁵ Hoff, *”Avlet i synd og ondskap”*, 105, 123.

¹⁹⁶ Ødeskaug, *Leiermål i Setesdal*, 71.

besvangret Elen Pedersdatter i 1718, men da retten spurte om han hadde varslet vitner som kunne støtte hans forklaring svarte han at ”det var Uførnødig at hand schulde lade varsle nogle Vidnesbyrd, efftersom hand agtede at befrie sig med sin benægtelses æd”.¹⁹⁷

Uheldigvis for Oluf kunne flere av den tilstedeværende allmuen vitne at han ikke hadde nektet for farskapet da de hadde konfrontert ham med det etter den foregående tingsamlingen. Retten tillot ham dermed ikke bruk av nektingsed og dømte ham til kirkens disiplin og leiermålsbot som Elens ”rætte Barnefader”. Hvorfor bruken av nektingsed var mer vanlig noen steder i landet enn andre er usikkert, men det kan ha hatt en sammenheng med hva den enkelte sorenskriveren tillot. Dette er i så fall et godt eksempel på at sorenskriverens skjønn kunne være avgjørende i saker.

En av konsekvensene ved at utlagte barnefedre ble frikjent, enten ved bruk av nektingsed eller føring av tingsvitner, var at barnemoren automatisk ble stemplet som løgner. Norske Lovs paragraf 6-13-27 sa at de som utla en falsk barnefar, enten med eller mot dennes vilje, skulle få en ny sjanse til å gi en sannferdig bekjennelse. Dersom dette ikke skjedde, skulle vedkommende ”uden Naade straffis til Kagen og forvisis Landet”. Dette ble konsekvensen for Ane Einersdatter Sømnes, som hadde født et barn som hun mente Sønne Andersen var faren til. Sønne benektet dette, og selv om han innrømte å ha vært på gården og hatt omgjengelse med henne for en tid tilbake siden, mente sorenskriveren at Anes forklaring om tidspunktet ikke stemte overens med hva de innkalte vitnene fortalte, og Sønne ble etter mange behandlinger på tinget frikjent og ”vist sakeløs hjem”. Ane ble pålagt å utnevne en ny barnefar. Da hun 1 ½ år senere var ”endnu fast paastaaende ej at vide af anden barne-fader end Sønne Anderss:”, ble hun uten nåde dømt til kakstryking og forvisning.¹⁹⁸ Dette er et typisk eksempel på at en manns ord veide tyngre enn en kvinnes når det var ord mot ord i en sak, og for kvinnen kunne det få brutale konsekvenser.

¹⁹⁷ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 6 (1717-1723), f.40a.

¹⁹⁸ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 7 (1723-1725), f.139b.

4.4 ”Friller”, ” horer ” og ” horebarn ” – retorikken som ble brukt på tingen

*”Provsten Mag: Anders Dass havde innkaldet dend Skiøge Vendel Nielsdatter af Tristad”.*¹⁹⁹

Slik starter innførselen av en leiermålssak fra 1726. Vendel stod tiltalt for leiermål, og var nå også mistenkt for løgn, fordi personen hun hadde utlagt som barnefar nektet for dette. Videre i saken blir hun referert til både som ”skiøgen” og ”denne Synderinde”. Slik retorikk var svært vanlig og dukker med jevne mellomrom opp i rettsprotokollene. Mons Nilsen Halse og Hans Persen Nordbostad ble begge dømt for hor i 1724, etter at de ”Self for Retten haver vedstaaet at de haver udj Deris Ægteskaber auflet børn med Skiøger”.²⁰⁰ Også Jens Povelsen ble i 1725 dømt for å ”have auflet it horebarn med skiøgen Eli Eriksdatter Dilleren”. I 1736 kalte retten frem ”den sak mot Hermand Mickelsen Kiølsøen og hans hoore Kirsten Ingebrigtsdatter”.

I forbindelse med hor-saker ble også ordet ”frille” mye brukt, et ord med røtter tilbake i vikingtiden. I protokollene blir det brukt som en betegnelse på kvinnene som hadde gjort seg skyldig i leiermål ved å ha omgjengelse med gifte menn. For eksempel ble Peder Nilsen i 1721 stevnt inn på tingen i Rana for ”Ublu samenleye med Frillen Lisbeth Larsdatter”.²⁰¹

Slike skjellsord må kunne sies å falle inn under kategorien ”ærekrenkelser”, og en måte å tolke bruken av disse ordene på kan være at dommeren brukte dem som et språklig virkemiddel som var ment å forsterke den vanærende behandlingen av disse kvinnene, og forsterke inntrykket av dem som ”falne kvinner”.

Dette var ikke et fenomen som eksisterte for begge kjønn, det var kun kvinner som fikk slike tilnavn i rettsprotokollene. I den innledende saken om Vendel Nielsdatter ble den utlagte barnefaren i verste fall omtalt som ”drengen”, selv om han innrømte å ha begått leiermål med henne ved to anledninger. Dette sier noe om det kvinnesynet som var dominerende på denne tiden, i hvert fall blant menn i embetsstillinger. Kari Telste fant i sin undersøkelse av Ringerike og Hallingdal at kvinners ære var i større grad enn menns knyttet opp mot deres seksualitet.²⁰² Dersom en jente ble dømt for å ha hatt et løst seksuelt forhold

¹⁹⁹ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 8 (1726-1730), f.58a.

²⁰⁰ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 7 (1723-1725), f.70a.

²⁰¹ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 6 (1717-1723), f.211b.

²⁰² Telste, *Mellom liv og lov*, 115.

ville hun ikke bare miste sine sjanser til giftermål, hennes troverdighet ble også trukket i tvil og hun ble offer for bygdas sladder.²⁰³ For menn fikk det samme lovbruddet færre negative sosiale følger, og deres giftermålssjanser ble ikke svekket i samme grad.

Også barn av ugifte foreldre er omtalt i negative vendinger i tingbøkene. Mens det i kirkebøkene ble snakket om ”uægte barn”, refererte sorenskriveren ofte til de samme barna som ”horebarn”. Begrepet ”horebarn” dukker for første gang opp i saksmaterialet i en dom fra 1723. Knut Jacobsen Kvastenbugt ble da funnet skyldig ”udj sit ægteschab at have avlet et horebarn med frillen Ingebore Arentzdatter”.²⁰⁴ Dette var fortsatt mens Peder Clausen Angell satt som sorenskriver, og begrepet fortsatte å bli brukt i rettsprotokollene også etter at Søren Jacobsen Dass tok over i 1724. Dette viser at det ikke var én persons holdninger som kommer til syne gjennom disse uttrykkene, men heller holdningene til en bestemt gruppe, nemlig embetsmenn og deres likesinnede.

Slike harde ord kan man også finne igjen i noe av Petter Dass’ diktning, som bygger på det samme språket som ble brukt i kretsene til embetsmenn. ”Hunde gjør, det Hunde sømmer” skrev han om synderen i diktet ”Forskrækkelig Blodskam”, og refererte også til personer som begikk slike handlinger som ”Tæver, Tisper, Horer og Skjøger”.²⁰⁵

4.5 Fantest det reelle påvirkningsmuligheter?

Jørn Øyrehagen Sunde snakker om tre midler 1700-tallets mennesker hadde til rådighet når de forsøkte å påvirke en sak på tinget, og disse var retorikk, passivitet og løgn.²⁰⁶ Med retorikk sikter han til fortellertekniske grep som kunne brukes for å fremstille sin egen sak på en fordelaktig måte.

Av retoriske virkemidler som ble brukt på tinget på Helgeland var det for eksempel mange av de innstevnte som henvendte seg til Gud når de bad om barmhjertighet. Mange lovbrøtere hadde oppriktig gudsfrykt og anger for sine synder og ønsket å forsones seg med Gud.²⁰⁷ Andre brukte kanskje den samme gudfryktige retorikken i håp om å få en mildere dom. Dordie Olsdatter ”tilstod saadan sin begangen syndig forseelse for Gud og dend

²⁰³ Telste, *Mellom liv og lov*, 132.

²⁰⁴ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 7 (1723-1725), f.22a.

²⁰⁵ Dass, Petter. ”Forskrækkelig Blodskam”. I *Samlede verker*, bd. 1, link: <http://www.dokpro.uio.no/cgi-bin/litteratur/oratxtprod.cgi?tabell=dass&id=pd1021>.

²⁰⁶ Sunde, *Den juridiske komedien*, 146.

²⁰⁷ Viskum, *Fortielse og straff*, 82.

Christen Øvrighed” da hun stod på tiltalebenken i 1721.²⁰⁸ Andre igjen redegjorde for det de mente var formildende omstendigheter, som for eksempel at man ikke hadde visst om slektskapet i saker om leiermål i forbudne ledd.

”Da bade begge inderlig med hjertelig klage at som de aldeelis vare til forne her om u vidende at de i ringeste vare hin anden paarørende, at Retten da vilde dem udj nogen maade Skaane for dend determinerede Lovens Straf lovende her efter boed og lævnitz bædring (...).”²⁰⁹

Flere av de innstevnte brukte også hensynet til sin egen familie som retorisk virkemiddel i håp om en nådig dom. Mange av straffene som ble gitt for sedelighetsforbrytelser straffet jo i realiteten ikke bare lovbrysteren, men også hans eller hennes familie. Når for eksempel en gift mann fikk straff på formuen og forvisning må dette også ha vært svært ødeleggende for hans kone og barn. Det virker som om det kan ha vært et vanlig syn at det var en urettferdig løsning at også uskyldige skulle lide og i realiteten straffes for lovbrudd et familiemedlem hadde begått. Da Steffen Johansen stod tiltalt for hor i forbudne ledd i 1726 møtte han på tinget og ”bad hiertelig at Retten ville hensee til hans huusis slette tilstand, saasom hans æld gamel og svage qvinde, som haver ingen hielp, ej heller kand hielpe sig selv ud eller ind, iche ved hans fortiente straf, gandske skal Ruineris”.²¹⁰ Steffen mente tydeligvis, i hvert fall ut fra hva sorenskriveren har notert, at hans egen straff var ”fortient”, men at retten måtte vise hensyn til hans gamle kone og gi en mild dom. Selvsagt er det en mulighet for at lovbrysterne brukte hensynet til familien som et skalkeskjul for å prøve å få en mildere dom for seg selv, men dette skjedde så mange ganger, og fremstår som så oppriktig, at man må anta at det i de fleste tilfeller var snakk om et virkelig ønske om å skåne familien. I de fleste av sakene hvor den innstevnte bad om hensyn til familien, dreide det seg også om familier som allerede levde i stor fattigdom.

Ole Pedersen Tierstad, som hadde fått et uekte barn med tjenestepiken, fikk støtte fra lagrettemennene og allmuen, da han bad om en mild dom av hensyn til sin fattige kone og umyndige barn. Dersom han ble dømt til forvisning, som loven tilsa, mente han de ville ”kuldcastes og ruineris”. Lagrettemennene sa seg enig i dette, og kunne i tillegg fortelle at konens foreldre

²⁰⁸ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 6 (1717-1723), f.215a.

²⁰⁹ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 7 (1723-1725), f.125a

²¹⁰ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 8 (1726-1730), f.3a.

"i høyeste grad haer taget sig denne deres Datters Modgang og bedrøvelse til hiertet, ville befrøgtelig /: om hand skulde dømes at røme landet :/ blive saa stoer at de gamle bedrøvede forældre der over af Sorg og gremelse skulle qvæles, og derfor ogsaa ydmygd paa Synderens veigne gjorde deres forbøn om nogen muelig moderation i straffen kunde findes".²¹¹

Dette ønsket om en mild dom ble ikke tatt hensyn til. Dommen lød på pengestraff på "yderste formue" eller fire uker i fengsel på vann og brød, og deretter forvisning fra fogderiet i to år. For tjenestepiken han hadde fått barnet med ble dommen noe mildere, med bare et år forvisning "i henseende for sit Spæde barn".²¹²

Bygdinget var som en underrett svært lenket til lovens bokstav, og kunne ikke dømme annerledes enn den foreskrev dersom den innstevnte ble funnet skyldig. Påvirkningsmulighetene de innstevnte hadde gjennom bruk av retoriske virkemidler var dermed svært begrensede. Da den gifte Dordie Olsdatter og drengen Peder Jacobsen fikk opplest sin dom for å ha rømt bort i 1721, sa dommeren at han hadde noe forståelse for at dette hadde skjedd av frykt, fordi hennes mann hadde fortalt dem at de hadde blitt dømt til kakstrykning og forvisning, noe som viste seg å være løgn. Likevel dømte retten at "etter Lovens klare Sigende, som een UnderRætt ej kand limitere, bør begge at have deres Liv forbrudt".²¹³ Det eneste retten kunne gjøre i disse tilfellene, var å gjøre rede for eventuelle formildende omstendigheter når saken ble tatt videre til lagmannsretten eller kongen.

Ulf Nilsen påpeker i sin hovedoppgave at mulighetene til å påvirke sin egen sak på tinget var svært begrensede for den innstevnte, da det krevde stor innsikt i tingets funksjon, både på det formelle og uformelle plan.²¹⁴ Folk flest hadde rett og slett for lite kunnskap om hvordan de skulle presentere eller forsvare saken sin på en fordelaktig måte, og møtte på tinget for dårlig forberedt. På Astafjord-tinget førte disse begrensningene til at mange tydde til passiv motstand, gjennom å la være å møte opp eller uttrykke "opsætzighed" mot øvrigheten.²¹⁵ At 40% av de innstevnte på Helgeland aldri møtte opp kan tolkes som en slik form for passiv motstand. Men i de tilfellene dette skjedde førte det ikke til noen forbedring av den innstevntes stilling, heller tvert imot, ved at de i tillegg til den opprinnelige tiltalen også ble dømt for "motvillighet og opsetsighet". Straffen for slik oppførsel var som regel å betale saksomkostningene.

²¹¹ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 8 (1726-1730), f.52a.

²¹² SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 8 (1726-1730), f.53b.

²¹³ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 6 (1717-1723), f.216b.

²¹⁴ Nilsen, *Lov og rett*, 132.

²¹⁵ Nilsen, *Lov og rett*, 132.

Selv om passiv motstand sjelden hadde noe for seg for sakens utfall, kan man ikke se bort i fra at det kan ha hatt en stor mental betydning for den innstevnte. Det var en form for motstand som lett kan sammenlignes med det moderne begrepet sivil ulydighet, som riktig nok er et lovbrudd, men det er et lovbrudd med forankring i en dypere overbevisning om at man har rett i sin sak.²¹⁶ De innstevnte som tydde til passiv motstand viste gjennom dette at de ikke lot seg trække på av embetsmenn og godseiere, og følte kanskje at dette gjorde det lettere å gå med hodet hevet i lokalsamfunnet.

En siste metode som kunne brukes for å påvirke en sak, var løgn. Hvilke saker som var basert på løgn og hvilke som ikke var det kan ikke vi som gransker kildene i dag gjøre oss til dommere over, men vi kan se på hva som fremstod og ble oppfattet som løgn i retten, og i det minste fastslå at dette var en eksisterende strategi. I farskapssakene lå det i sakens natur at én av partene for med løgn, og i disse tilfellene var det opp til retten å avgjøre hvem som snakket sant. Da Vendel Nielsdatter utla Jacob Christensøn for sin barnefar møtte han på tinget og nektet for at dette var sant. ”I mellem Skiøgen og drengen falt adskillig discurs, hun paastod at hun hafde dend omgiengelse som hun hafde bekiendt for Juul med hannem og hand fastelig paa stod at det var en opdigtet løgn”.²¹⁷ Jacob ble etter dette tillatt å bruke sin nektingsed, mens Vendel ble dømt til kakstryking og forvisning. Dette er enda et eksempel på at menn ble trodd på i større grad enn kvinner.

4.6 Hva ble utfallet for de innstevnte sakene?

I kapittel 5 skal jeg behandle straffedelen av de innstevnte sedelighets sakene i nærmere detalj, men jeg vil bare her kort nevne hva som ble utfallet i de 212 innstevnte sakene, da langt fra alle sakene endte med en dom. 5 saker ble trukket tilbake av citanten. Tre av dem var leiermålssaker hvor den innstevnte allerede hadde blitt forlikt med den sikt- og sakefallsberettigete, én sak var et for tidlig samleie som ved prestens attest viste seg å være feil og citanten fragikk stevнемålet, og den siste saken som ble trukket var den private saken med konen som beskylte sin mann for omgjengelse mot naturen, men etter forhør i retten ble den trukket tilbake og ”overlevert til sigtens berettiger”. I tillegg til disse fem sakene som ble trukket var det én sak som ble avvist av retten, nemlig voldtektsaken nevnt tidligere i kapitlet, som ble avvist fordi den kun baserte seg på ”villige” vitneutsagt.

²¹⁶ Nilsen, *Lov og rett*, 147.

²¹⁷ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 8 (1726-1730), f.58a.

Fem saker ble behandlet på tinget, for så å ende med full frikjennelse. Dette var to voldtektssaker, en hor-sak, en leiermålssak og en med leiermål i forbudne ledd. Berite Joensdatter ble i 1730 frikjent fra å gjennomgå noen straff, da det ble bevist gjennom vitner at hun hadde blitt voldtatt av en fremmed mann da hun var ute i marken, og i 1734 ble Aron Olsen frikjent fra beskyldningen om voldtekt, da saken var ”u=beviselig” og dessuten 3 eller 4 år gammel.²¹⁸ Leiermålssaken endte med frikjennelse av den innstevnte mannen gjennom bruk av nektingsed.²¹⁹ I saken om leiermål i forbudne ledd viste det seg at det ikke var noe slektskap mellom de innstevnte, og de to planla dessuten å gifte seg.²²⁰ Hor-saken mot Magnille Ingebrigtsdatter og hennes dreng Povel Larsen i 1721 endte også med frikjennelse, da det viste seg at hele saken var en oppdiktet historie som deres nabo hadde spredd i bygden for å ”kome deres gode nafn og rygte til forklejnelse”.²²¹ I samtlige av disse fem sakene ble de innstevnte frikjent og kunne ”vises sakeløse” hjem fra tinget.

I tillegg til de 11 sakene som enten ble trukket, avvist eller endte med frikjennelse, ble hele 56 av sedelighetssakene som ble behandlet på tinget i perioden utsatt til neste ting, for så å aldri dukke opp igjen. 24 av disse sakene var leiermålssaker, 23 dreide seg om for tidlig samleie, 4 var hor-saker, mens det var 2 saker om leiermål i forbudne ledd, 2 private møykrenking-saker og én voldtektssak.

Trekker man fra de disse totalt 67 sakene som endte uten dom eller med frikjennelse, står vi igjen med 145 sedelighetssaker hvor det ble avsagt en dom, og det er disse dommene jeg vil behandle nærmere i neste kapittel.

4.7 De mange sakene som endte uten dom – var tinget et ”pressmiddel”?

Et viktig spørsmål å stille er hva som var formålet med å stevne sedelighetssaker inn for tinget. Var det med bakgrunn i en dypere forståelse av rettferdighet, og at de skyldige måtte lide for sine synder, eller var det av egeninteresse og for å kunne inndra bøtene? At ¼ av alle sakene forsvant fra tinget uten at det falt noen dom kan tyde på det siste, i hvert fall når det kom til mindre alvorlige saker som leiermål eller for tidlig samleie. Hver fjerde leiermålsak endte uten dom på tinget, og det samme gjaldt for over halvparten av sakene om for tidlig

²¹⁸ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 9 (1730-1734), f.2b-4a; f.272b.

²¹⁹ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 8 (1726-1730), f.137b.

²²⁰ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 10 (1734-1739), f.161a.

²²¹ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 6 (1717-1723), f.269b-270a.

samleie. Muligens var innstevning for tinget en metode for å ”presse” lovbrysterne til å betale for seg.

I flere av sakene for leiermål eller for tidlig samleie kan man lese ut av protokollen at tinget må ha vært en slags siste utvei for å inndra bøtene. Johan Nilssen ble innstevnt for ”resterende lejermaals bødder” i 1723, som han ”nogle ganger udj mindelighed at betale, ja endog een og anden gang varslet for Rættten at møde til same rest at svare”.²²² Heller ikke denne gangen møtte han opp på tinget, og retten dømte i hans fravær at han måtte gjøre opp for seg innen to uker.

4.8 Avslutning

Behandlingen sedelighetssaker fikk på tinget på Helgeland fulgte noen faste mønstre som var fastsatt i lovverket. En sak måtte være innstevnet på lovlig vis før den kunne behandles på tinget, og under selve saksgangen kunne både den innstevnte og citanten legge frem bevis og fremkalle vitner. Ulike typer saker ble også prosessert ulikt på tinget, og kunne ha spesielle former for bevisførsel. Den vanligste bevisførselen i de fleste saker var å bruke vitner eller en tilståelse fra den innstevnte, i tillegg var regnskap for unnfangelsen vanlig i leiermålssaker, ved fødsel i dølgsmål skulle det foretas en undersøkelse av barneliket og den mistenkte barnemoren for å se om hun hadde melk i brystene, og i voldtektssaker var opprevne klær eller andre fysiske merker på kvinnen helt essensielt for å kunne dømme en mann skyldig. Likevel var det opp til sorenskriveren å vurdere hvilke bevis som skulle vektlegges, og dette gikk ofte i mannens favør i saker hvor en mann og en kvinne stod mot hverandre.

Selv om kvinner og menn i stor grad ble innstevnet for de samme lovbruddene, var det en stor forskjell i måten de ble behandlet på. Kvinner er i protokollene ofte beskrevet i svært negative ordelag, som ”hore”, ”skjøge” og ”frille”, mens menn bare ble omtalt ved navn eller stilling. I tillegg hadde menn muligheten til å fri seg fra et farskap ved å bruke nektingsed. Selv om dette ikke skjedde i veldig stor grad på Helgeland, er tilgjengeligheten av det nok til å vise at en manns ord var mer verdt enn en kvinnes ord i rettssalen. For kvinnen kunne dette få alvorlige følger, siden ugifte mødre som ble ansett for å utlegge falsk barnefar risikerte både kakstrykning og forvisning.

Den innstevntes handlingsrom og påvirkningsmuligheter på tinget var begrenset. De fleste hadde svært lite kunnskap om tinget og lovverket, noe som ofte satte dem i en

²²² SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 7 (1723-1725), f.49a.

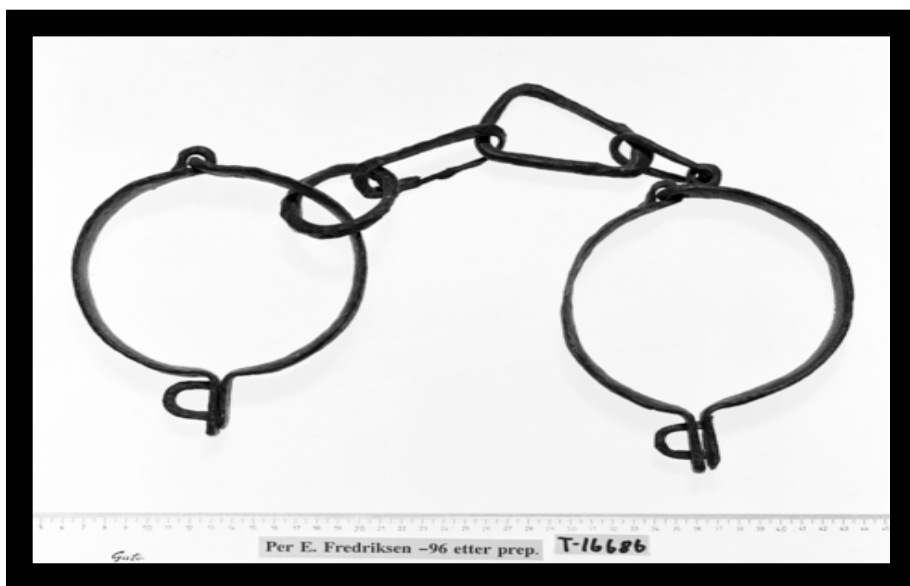
dårlig posisjon i forhold til dommeren og citanten. Likevel kommer det fram tre ulike strategier de innstevnte brukte; retorikk, passivitet og løgn. Retorisk opptrådte de fleste ydmykt og bad om nåde, mens passivitet var utbredt ved at rundt 40% av de innstevnte ikke møtte opp på tinget. Løgn må også ha vært relativt vanlig, noe man ser ut fra de mange leiermålssakene hvor det var ord mot ord mellom barnemoren og den utlagte barnefaren.

Over: Skarpretterøks brukt av Johann Caspar Öhlstein, skarpretter i Trondheim mellom 1744 og 1768.

Under: Gapestokkjern funnet ved Værnes kirke, antatt å ha vært i bruk mellom 1600 og 1840.

Kilde: digitaltmuseum.no. Eier: Norsk rettsmuseum.

5 Straffepraksisen på Helgeland

Som nevnt i oppgavens innledning har 1700-tallets straffesystem blitt omtalt som ”the bloody code” av historikere, på grunn av de harde fysiske straffene og de mange lovbruddene som kvalifiserte til dødsstraff. I følge forfatterne av boka *Crime and punishment in England* er dette en alvorlig overforenkling, og det er *kompleksitet* som best kan beskrive straffesystemet i tidlig ny tid.²²³ Den danske historikeren Ditlev Tamm er enig i dette når han skriver om den strafferettslige delen av Danske og Norske Lov. Han påpeker at det ikke fantes noen overordnede prinsipper for hvordan straffeutmålingen skulle beregnes, og dette førte til at ”Christian IV’s recesser og enkelte spesielle straffebud trives side om side, uden at der er blefet gjort forsøk på effektivt at utjevne forskjellene i lovens forskjellige lag”.²²⁴ Hardhet, men også kompleksitet, er altså to ord som beskriver straffesystemet på 1700-tallet godt.

Målet for dette kapitlet er å gjøre rede for hvilke straffer som ble gitt på tinget på Helgeland for å straffe de dømte sedelighetsforbryterne. I tillegg til å gi en oversikt over de brukte straffemetodene og deres utbredelse, vil jeg også gå nærmere inn på dødsdommen og undersøke hva som ble den videre saksgangen i de sakene som endte med dødsdom. Til slutt vil jeg se på om straffene som ble gitt samsvarte med loven, og om samme type lovbrudd alltid fikk samme straff.

5.1 Hvilke straffer fikk de dømte?

I tabellen under har jeg listet opp hva utfallet ble for de 145 sakene i utvalget som endte med domfellelse. Noen av sakene hvor det var to tiltalte endte også med to forskjellige dommer, og i de tilfellene har jeg her kun registrert den mest alvorlige dommen, som ble gitt til den ”hovedtiltalte”. Jeg vil komme tilbake til disse to-delte dommene senere i kapitlet.

²²³ Briggs et al., *Crime and punishment in England*, 73.

²²⁴ Tamm, Ditlev. ”Majestætsforbrydelsen i Danske Lov”. I *Norske og Danske Lov gjennom 300 år*, redigert av Ditlev Tamm. København: Jurist- og Økonomforbundets forlag, 1983, 643.

Tabell 5.1: Utfallet i sedelighetssakene som endte med dom.²²⁵

Straff Lovbrudd	Bøter	Bøter, i mangel: straff på kroppen	Erstatning	Gapestokk/ Halsjern	Tvangsarbeid	Fengsel	Forvisning	Tukthus	Kakstryking	Kakstryking + forvisning	Dødsstraff	Totalt
For tidlig samleie	15	2										17
Leiermål	18	40			1		2	1	4	3		69
Forbudne ledd					1		19				1	21
Blodskam											4	4
Hor	3	10		4	1		2	1	1		1	23
Fødsel i dølgsmål	3					1					2	6
Voldtekt		1										1
Møykrenking			1									1
Imot naturen			1								2	3
Totalt	39	53	2	4	3	1	23	2	5	3	10	145

Den mest utbredte formen for dom var bøter, med en bestemmelse for subsidiaer kroppslig straff dersom den ikke ble betalt i tide. Dette var den vanligste formen for dom i både leiermål- og hor-sakene. Deretter følger en ren pengestraft, som ble utfallet i 41 saker, forvisning, som for det meste ble brukt til å straffe leiermål i forbudne ledd, og den fjerde vanligste dommen i sedelighetssaker på Helgeland i perioden var dødsstraff.

5.1.1 Bøter

Den første kolonnen, bøter og erstatning, innebefatter 41 saker hvor dette var den eneste uttalte dommen. I svært mange av de andre domsavsigelsene, som forvisning og kakstryking, kom også en bot i tillegg. Bøter var den vanligste formen for pengestraft, og skulle betales til citanten i saken, eller, dersom leiermålet hadde skjedd på en prestegård, til ”fattige prestenker”. I saker hvor lovbruddet hadde skjedd på kongens jord var det fogden som var ansvarlig for å samle inn bøkene, som så skulle registreres i fogderegnskapet og overleveres til rentekammeret.

For tidlig samleie, leiermål og hor var de sedelighetslovbruddene som skulle straffes med bøter, og i de aller fleste sakene på Helgeland forholdt retten seg til lovens bestemmelser om størrelsen på boten. For tidlig samleie skulle straffes med totalt 3 rd. 36 sk i ekteskapsbot, leiermål med 12 rd. for menn og 6 rd. for kvinner, mens hor skulle straffes på

²²⁵ Kilde: SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbøker 6-10.

formuen.²²⁶ På Helgeland ser det ut til at straff ”på formuen” for første gangs hor var fastsatt til 18 rd. for menn og 9 rd. for kvinner. Randi Holden Hoff påpeker at det var problematisk for retten å regne ut straff etter formuen, men at et vanlig minstekrav var doble leiermålsbøter, altså 24 rd. for menn og 12 rd. for kvinner.²²⁷ At bøtene for hor var lavere enn dette på Helgeland kan gjenspeile den økonomiske situasjonen de innstevnte befant seg i. Et eksempel på at personlig økonomi hadde mye å si finnes også i Holden Hoff’s oppgave, hvor hun forteller om en velstående kjøpmann som ble dømt til å betale 44 rd. for å ha begått hor.²²⁸ At fiskerbønder som ikke var selveiende slapp unna med å betale 18 rd. er da kanskje ikke overraskende. Mange var også i gjeld, og citanten måtte ta pant i eiendelene deres for å dekke boten. I noen hor-saker kan det også se ut som den innstevnte var i en så fattig tilstand at de bare trengte å betale vanlige leiermålsbøter. Oluf Olufsen Eitråen hadde begått leiermål ”udj sit ægteschab” i 1718, men siden han var uformuende lød dommen på at han skulle betale 12 riksdaler.²²⁹

Den dømte kunne også bli enig med citanten om en avtvinging av boten, som vil si at de kunne forhandle seg fram til en lavere bot dersom citanten godtok dette.²³⁰ Det finnes ingen eksempler på at dette skjedde i mitt saksmateriale, men det skjedde flere ganger at den innstevnte og citanten ble enige om en avbetaling, som vanligvis bestod i å betale 2 rd. årlig fram til boten var nedbetalt.

I to leiermålsaker ble også barnefaren dømt til å betale for barnets ”underholdning” i tillegg til leiermålsbøter, selv om forordningen som påla barnefaren å betale økonomisk bidrag til barnemoren ikke kom før i 1763.²³¹ Den ene saken var en privat sak hvor Lars Olsen Åkvik i 1718 gikk til sak mot Nils Larsen Rynes, som skulle ha fått et barn med hans søster Johanna. Rettens kjennelse ble at ”Nils Larssen Aarlig schal contribuere til Barnets underholdning halv Tredie Rigsdaler”.²³² Den andre saken var mot Joen Larsen, en gift mann, som i 1733 ble dømt til å ”gi moderen og barnet nødtørftig underholdning”.²³³

Siden bøtene i all hovedsak ble betalt til godseierne finnes det ikke noen oversikt over hvor mange av bøtene som faktisk ble betalt. Men generelt kan man si at det fantes mange grunner til å gjøre dette. Et viktig insentiv for å betale bøtene man ble ilagt, var at man

²²⁶ Eliassen og Sogner, *Bot eller bryllup*, 93.

²²⁷ Hoff, *Avlet i synd og ondskap*, 129.

²²⁸ Hoff, *Avlet i synd og ondskap*, 129.

²²⁹ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 6 (1717-1723), f.30a.

²³⁰ Eliassen og Sogner, *Bot eller bryllup*, 94.

²³¹ Eliassen og Sogner, *Bot eller bryllup*, 96.

²³² SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 6 (1717-1723), f.75b.

²³³ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 9 (1730-1734), f.205b.

kunne bli fratatt rettighetene til rettsbeskyttelse dersom man ikke rettet for seg for tidligere lovbrudd.²³⁴ I tillegg til å bli rettsløs selv, mistet man også retten til å møte på tinget eller opptre som vitne, noe som var jevnbyrdig med å miste sin ære. En annen grunn til å betale for seg, var at man ellers risikerte offentlig ydmykelse ved å bli satt i gapestokken eller halsjernet på kirkebakken. Hvorfor 41 saker bare ble idømt pengestraff, mens 53 ble idømt pengestraff eller kroppsstraff, kan ha sammenheng med den økonomiske situasjonen den dømte befant seg i. I små samfunn som de på Helgeland visste sannsynligvis aktørene på tinget hvem som var i stand til å gjøre opp for seg.

5.1.2 Erstatning

En annen form for pengestraff var å betale erstatning til den fornærmede i private saker, og dette var tilfellet i den ene saken om møykrenking og også i en sak om omgjengelse mot naturen. I møykrenkingsaken som endte med erstatningsdom ble Oluf Olufsen Digermulen dømt for å ha fragått sitt ekteskapsløfte til Kirsti Ingebrigtsdatter etter å ha ”kræncked hende”, og måtte derfor betale henne 6 rd., som skulle være ”til hindes schades oppreisning”.²³⁵ I saken om omgjengelse mot naturen var det anklageren som ble dømt for å ha spredt løgner om sin nabo, og måtte betale ham 5 rd. i oppreisning.²³⁶ Dommene mot de to mennene som måtte betale barnebidrag i tillegg til leiermålsbøtene kan også ses som en form for oppreisning eller erstatning.

5.1.3 Gapestokken og halsjernet

Gapestokk eller halsjern var den vanligste formen for subsidiærstraff på Helgeland, og ble som oftest avsagt som dom i kombinasjon med at det ble gitt en bot. Dersom boten ikke ble betalt innen en bestemt tid etter dommen var falt, skulle den dømte ”sættis i halsjern og overøsis med Vand 2de prædiche dager efter hin anden”. Å stå to søndager i gapestokken var vanlig, men i enkelte tilfeller kunne det også være snakk om én dag eller tre dager, avhengig av størrelsen på boten. Om det var halsjern eller gapestokk de ble plassert i varierte fra sted til sted. Dersom delinkventen ikke hadde råd til å betale bøtene sine kunne de også dømmes

²³⁴ Fenger, ”Processen i Danske Lov”, 433.

²³⁵ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 6 (1717-1723), f.30b.

²³⁶ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 8 (1726-1730), f.73b.

til å bare utstå subsidær kroppsstraff, og dette var tilfelle i 4 av hor-sakene. Da husmannen Hans Johansen Kroknes og Ingeborg Jørgensdatter ble dømt for hor i 1722, avsa retten at

”som de begge ere i dend fattige tilstand, at de have ingen Midler at udreede strafbøderne med, bør Hans Johansen som een gift mand for saadan hans Uteerlighed ej allene at sidde udj Fengsel 3 Uger paa Vand og brød, men endog 3de dage efter hin anden staa udj halsjernet og hver gang overøses med Vand og Frillen Ingebore Jørgensdatter at staa i halsjernet 3de dager efter hin anden og iligemaade overøses med Vand andre ligesindede till exempel og afschy for slige usømelige gierninger”.²³⁷

Tabell 5.2: Dommer som inneholdt gapestokk eller halsjern som subsidærstraff, fordelt på år og kjønn.

År	Kvinner	Menn	Totalt
1717			0
1718			0
1719	1		1
1720	2	1	3
1721			0
1722	3	3	6
1723	5	5	10
1724	2	6	8
1725	2	2	4
1726	2	2	4
1727	2	1	3
1728		1	1
1729	1	1	2
1730	1	1	2
1731	3	2	5
1732	4	1	5
1733			0
1734	2	2	4
1735	2	1	3
1736	1		1
Totalt	33	29	62

Cathrine Thinn har i sin masteroppgave fra 2013 undersøkt bruken av gapestokk som sanksjonsmiddel i Hordaland i perioden 1650-1750. Hun avdekket her at det skjedde en økning i bruken av gapestokk etter forordningen av 1724, men at den også hadde vært flittig i bruk før det, samt at dette var en subsidærstraff som først og fremst rammet kvinner.²³⁸

På Helgeland vet vi ikke hvor mange av dommene som ble fullbyrdet, men ut fra dommene slik de ble avsagt på tinget er det tydelig at dette ikke var en straff kun forbeholdt kvinner. Thinn fant at 26 menn ble dømt til å stå i gapestokken i Hordaland mellom 1650-1750, mot 40 kvinner.²³⁹ På Helgeland var det jevnere fordelt, og 29 menn og 33 kvinner fikk en dom som inneholdt enten gapestokk eller halsjern som subsidærstraff.

Ellers ser vi at årene 1723 og 1724 var de årene denne straffen var flittigst i bruk. Før dette var tvangsarbeid den mest utbredte formen for subsidærstraff, og fra midten av 1720-tallet og utover

²³⁷ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 6 (1717-1723), f.276a.

²³⁸ Thinn, Cathrine. *Gapestokken som sanksjonsmiddel – En retthistorisk studie om bruk av gapestokk i Hordaland i perioden 1650-1750*. Masteroppgave, Universitetet i Oslo, 2013, 112.

²³⁹ Thinn, *Gapestokken som sanksjonsmiddel*, 54.

ble fengsel i større grad tatt i bruk for å straffe de som ikke klarte å betale for seg.

5.1.4 Tvangsarbeid

En forordning av 1714, som gjaldt fram til 1724, sa at leiermålsdømte hadde mulighet til å arbeide for bøtene, dersom de ikke hadde penger til å betale.²⁴⁰ Kvinner skulle da sendes til spinnehuset og mennene til bergverkene eller festninger, ifølge forordningen. Det virker lite sannsynlig at menn og kvinner ble sendt fra Helgeland og til bergverk, festninger eller spinnehus for å nedbetale en vanlig leiermålsbot. Både fordi slike steder var langt unna og ville kreve en kostbar reise, og i tillegg ville ikke en slik form for tvangsarbeid gagne de personene som hadde rettigheter til å inndra bøter. Det virker mer sannsynlig at når en leiermålsdømt ble pålagt å ”trælle for bøderne”, så innebar dette å jobbe for godseieren som var berettiget til boten, fram til den var nedbetalt. En dom avsagt i 1720 gav de innstevnte valget mellom å betale sine fulle leiermålsbøter eller ”lide paa kroppen med arbeide til bødernes betaling”.²⁴¹ Det virker som om denne muligheten heller ikke forsvant med den formelle avskaffelsen i 1724, men ble beholdt som en måte å avtinge boten på. Aren Tostensen benyttet seg i hvert fall av denne muligheten i 1726, i en leiermåls sak hvor Jørgen Sverdrup opptrådte som citant. Aren hadde ingenting å betale med, og tilbød seg å komme i tjeneste hos Sverdrup til boten var nedbetalt, noe Sverdrup sa seg fornøyd med.²⁴²

Mange av de sakene som endte med forvisning av de innstevnte, var i realiteten også straffearbeid, selv om dette ikke ble spesifisert i dommene. Leiermål i forbudne ledd, som var det lovbruddet som oftest førte til forvisningsdom på Helgeland, skulle etter loven dømmes til straffearbeid i 2 til 4 år.²⁴³

5.1.5 Fengsel

Den éne saken som i hovedsak ble straffet med fengsel i saksmaterialet var en noe tvilsom fødsel i dølgsmål-sak hvor Eli Olsdatter, selv om hun ble frikjent for å ha tatt livet av barnet sitt, ble dømt til 3 uker i fengsel for å ha holdt graviditeten skjult, og også for å ha holdt

²⁴⁰ Eliassen og Sogner, *Bot eller bryllup*, 94.

²⁴¹ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 6 (1717-1723), f.115b.

²⁴² SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 8 (1726-1730), f.39b.

²⁴³ Eliassen og Sogner, *Bot eller bryllup*, 93.

barneliket skjult for folket på gården i fem dager etter fødselen, noe som hadde ført til ”stor mistenksomhet” i saken.²⁴⁴ Det noe spesielle med denne saken var at Eli hadde en ”medsammensvoren”, Syneve Andersdatter, som ikke bare hadde visst om graviditeten men også vært med under fødselen og kunne bekrefte at barnet hadde vært dødfødt. Syneve ble på samme måte som Eli dømt til 3 uker i fengsel på vann og brød for fortielse og hemmelighold.

Selv om det bare var denne ene saken som ble straffet med fengsel som eneste straff, var fengsel som subsidiær kroppsstraff ofte alternativet for leiermålsdømte som ikke betalte bøtene sine. Forordning av 19. august 1724 sa at fengsel og gapestokk skulle erstatte tvangsarbeid som subsidiærstraff i leiermålssaker.²⁴⁵

5.1.6 Forvisning

I 23 saker ble de innstevnte dømt til forvisning. Hvor de forviste ble sendt kom sjelden fram i domsavsigelsen på hjemtinget. Den vanligste dommen var at de skulle ”entvige Fogderiet” og ”forføye sig til de stæder, hvor de af Velbr. Hr. JustitzRaad og Amptmand Schelderup bliver befallede sig at opholde”. Bare i et par tilfeller står det presisert hvor de forviste skulle oppholde seg. I 1718 ble Lars Nilssen og Andfrie Jensdatter dømt for å bedrevet hor i forbudne ledd, og dommen lød på at han ”hendømes Sænd til Trondhiems Ampt i Foosens Fogderie Toe Aar at forblive”, mens hun skulle ”forføye sig norad til Værøen” i like lang tid.²⁴⁶ Forvisning kom som regel også i kombinasjon med en bot på formuen.

Forvisning var en av straffene Sandvik omtaler som utestengende, ved at den dømte ble plassert på utsiden av samfunnet.²⁴⁷ I de fleste forvisningsdommene på Helgeland ble de dømte likevel bare forvist for et begrenset antall år, og det het da i dommen at de dømte etter endt forvisningsperiode kunne ”her i Meenigheden igien forblive og sig nedsette i roelighed”, dersom de kunne vise fram gode attester fra øvrigheten på de stedene de hadde oppholdt seg. Spørsmålet er hvor mange som valgte å komme tilbake etter ferdigsonet dom. Og hvor mye hadde de å komme tilbake til? Karen Pedersdatter var, som eneste person i mitt kildemateriale, en kvinne som allerede hadde sonet en forvisningsdom. Hun hadde kommet tilbake til Helgeland etter endt soning, men hadde i løpet av de 16 eller 17 årene som hadde

²⁴⁴ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 9 (1730-1734), f.43a-44b.

²⁴⁵ Eliassen og Sogner, *Bot eller bryllup*, 94.

²⁴⁶ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 6 (1717-1723), f.60b.

²⁴⁷ Sandvik, ”Menneskeverd i Norge på 1600- og 1700-tallet”, 204.

gått fra den forrige dommen ikke blitt gift, men fortsatt å gå i tjeneste, og i 1721 stod hun igjen tiltalt for leiermål i forbudne ledd.²⁴⁸

5.1.7 Tukthuset

Tukthuset i Trondheim stod ferdig bygget og begynte å ta imot dømte i 1733. Første gang et opphold i tukthuset ble avsagt som straff i en sedelighetssak på Helgeland, var i forbindelse med en hor-sak på høsttinget i Brønnøy i 1734. Men det var ikke den innstevnte Trond Olsen som ble dømt, det var hans kone Mille, som hadde anklaget ham for utroskap i første omgang, som ble dømt til tukthuset. Mille hadde etter sigende holdt et leven i bygden, anklaget tjenestejenta på nabogården for å ha hatt omgjengelse med fem ektemenn, og sin egen mann for å ha ”givet sig med dievelen til horer og tadsker”.²⁴⁹ Hun hadde ingen bevis eller vitner for noen av beskyldningene hun kom med, og ble til slutt dømt til å sitte et og et halvt år i Trondheim tukthus, ”andre saa u-forskamede mennisker til afskye”.

Av de to andre som ble dømt til tukthus var det ene en mann, Adrian Andersen Enge, som ble dømt til 6 år i ”Trondheim tugt og værk huus” i 1736.²⁵⁰ Men selv om dommen falt mot Adrian, greide ikke myndighetene å få fatt i ham, og han ”flakkede rundt” som en ”vagabond” i mange år, før han til slutt ble tatt og satt inn i Trondheim fengsel i 1753.²⁵¹ Kirsten Ingebrigtsdatter ble dømt til 3 år i Trondheim tukthus i 1736, for å ha levd i samboerskap med en gift mann.²⁵² Denne saken er i tabellen registrert som en tvangsarbeidsdom, siden mannen ble dømt til like mange år med arbeid på Munkholmen.

5.1.8 Kakstrykning

Kakstrykning var en straff som kombinerte det smertefulle og det vanærende, og som skulle håne forbryteren.²⁵³ ”Kaken” var en pæl de dømte ble bundet fast til, før de på sin bare rygg ble pisket med det som vanligvis var 27 slag med ris.²⁵⁴ Kakstrykning var straffen man fikk blant annet dersom man hadde begått leiermål for tredje gang.

²⁴⁸ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 6 /1717-1723), f.91b-92a.

²⁴⁹ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 10 (1734-1739), f.41b.

²⁵⁰ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 10 (1734-1739), f.189b.

²⁵¹ Jakobsen, *Alstahaug Kanikgjeld*, 131.

²⁵² SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 10 (1734-1739), f.174a-174b.

²⁵³ Krogh, Tyge. *Oplysningstiden og det magiske – Henrettelser og korporlige straffe i 1700-tallets første halvdel*. København: Samleren, 2000, 319.

²⁵⁴ snl, ”kakstrykning”.

Kakstrykning var også en straff som kom i tillegg til andre straffer som bot, tvangsarbeid eller forvisning. Det var en typisk ”kvinnestraft”, og i mitt tingbokmateriale var det bare én mann som ble idømt denne straffen. Ole Andersen hadde rømt bort fra sin kone i Rødøy, og hadde ”i sit ægteskab og landstrygerie beligget 2de qvinde mennisker”.²⁵⁵ For dette skulle han ”pidskis paa sin krop” og forvises fra fogderiet. Alle andre som ble dømt til kakstrykning på Helgeland i perioden var kvinner. Anne Joensdatter ble dømt til kakstrykning i 1724 for 3. gangs leiermål. Hun hadde ingen midler til å betale boten med og tre små barn, og barnefaren hadde omkommet på sjøen den foregående vinteren.²⁵⁶ Hun ble dømt etter NL 6-13-9 til pisking, ”andre slige Lætferdige Menisker til afskye og forskrechelse”.

5.2 Dødsdommen

Totalt 10 saker endte med dødsstraff i løpet av de knappe 20 årene jeg har undersøkt. Dette ble gitt i fire saker om blodskam, to om fødsel i dølgsmål, to med omgjengelse mot naturen, én hvor tiltalen var 2. gangs leiermål i forbudne ledd og en hor-sak hvor de innstevne hadde rømt bort. I den ene saken om omgjengelse mot naturen, den hvor Ole Jensøn hadde anklaget seg selv, ble dødsdommen senere reversert på hjemtinget og omgjort til pengestraft for løgn, men de øvrige 9 ble overlevert til lagretten for videre behandling, og derfra til kongen, slik loven påla.

I 1687 hadde en hendelse i Steigen ført til at et kongelig reskript ble utstedt, som krevde at henrettelser av dødsdømte ikke måtte skje før kongen selv hadde skrevet under på dommen.²⁵⁷ Reskriptet var utstedt den 31. mars 1688, og bakgrunnen var henrettelsen av Nille Jensdatter året før. Hun ble dømt for å ha drept barnet sitt i dølgsmål, men det fantes ikke noe barnelik, og de eneste bevisene i saken var hennes egen tvilsomme bekjennelse og at et spøkelse hadde angitt henne. Kravet om kongelig godkjennelse av dødsdommer var ment til å unngå hastige eksekusjoner i slike tvilsomme saker.

Dødsdommen som kirkeritual gav håp om evig liv og tilgivelse, dersom den dømte hadde oppriktig anger i dødsøyeblikket.²⁵⁸ Det var en sterkt religiøs og dramatisk seremoni, og sammen med muligheten for tilgivelse og evig liv, tiltrakk dette seg enkelte

²⁵⁵ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 9 (1730-1734), f.225a.

²⁵⁶ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 7 (1723-1725), f.134b.

²⁵⁷ Hansen, Kåre. *Petter Dass – mennesket, makten og mytene*. Sandnessjøen: Kåre Hansen, 2006, 231.

²⁵⁸ Krogh, *Oplysningstiden og det magiske*, 310.

mennesker som så dette som en sikker vei til sjelens frelse.²⁵⁹ De som gjorde dette ble betegnet som ”melankolske mordere”, da mordet eller en annen forbrytelse som kvalifiserte til dødsstraff var deres måte å begå selvmord på. På Helgeland vitner saken mot Ole Jensøn, som angav seg selv for omgjengelse mot naturen, om en slik tankegang. Retten oppfattet også at det var en mulighet for at denne tilståelsen var falsk, og formante ham til å fortelle sannheten, ”tænchende, at hvis han skulde lyve nogen grov misgierning paa sig self at have gjort, og hand der ved bliver skilt med Livet, at hand da haer været sin egen Banemand og Mordere”.²⁶⁰ Også i noen av dølgsmålssakene virker det som om barnemoren ønsket å bli oppdaget. Da Barbro Iversdatter ble stilt for retten i 1726 forklarte hun ”med største devotion” at hun hadde skåret halsen over på sitt nyfødte barn og gjemt det i en kiste ved sengen, og da matmoren kom innom for å se til henne bad Barbro at hun skulle hente en flaske brennevin som stod i den samme kisten.²⁶¹ Også dølgsmål-saken mot Gjertrud Einersdatter i 1729 virker mistenkelig i så måte. Hun tilstod å ha født et barn i dølgsmål, som hun først gravde ned i en åker, men dagen etter hentet hun det og la det på marken nede ved båtene. ”Tilspurt hvorfor hun lagde det paa it andet sted? svarede: fordi hun ville lade folch finde det”.²⁶² Beth Grothe Nielsen mener også at flere av barnemødrene i dølgmålsaker ønsket å bli avslørt.

*”Dommene viser, at de fleste kvinder, der blev dømt, havde født i eller i nærheden af deres bolig og efterladt de døde spædbørn på steder, hvor de relativt let kunne findes igen. De, der virkelig har gjort sig anstrengelser for ikke at blive opdaget, er heller ikke blevet det.”*²⁶³

5.2.1 Hvilke lovbrudd resulterte i dødsdom

Totalt 34 lovbrudd i Kong Christian Vs Lov, bok 6 kvalifiserte til dødsstraff, og 11 av disse fantes i kapittel 13 ”Om Løstgighed”.²⁶⁴ I tillegg kom loven om fødsel i dølgsmål som stod i bokens kapittel 6, slik at totalt 12 av de lovbruddene denne oppgaven omfatter kvalifiserte til dødsstraff.

²⁵⁹ Krogh, *Oplysningstiden og det magiske*, 310.

²⁶⁰ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 8 (1726-1730), f.40b.

²⁶¹ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 8 (1726-1730), f.30b.

²⁶² SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 8 (1726-1730), f.237a.

²⁶³ Nielsen, *Letfærdige qvindfolk*, 92.

²⁶⁴ Viskum, *Fortielse og straff*, 21. Gjelder kapitlets paragrafer 8, 13, 14, 15 (både homoseksualitet og bestialitet), 16, 18, 22, 24, 25 og 26.

I tabell 5.1 ser vi at det på Helgeland var 5 ulike typer forbrytelser som endte med dødsdom i perioden 1717-1736. Disse var å bortføre en annens ektefelle (6-13-22), 2. gangs leiermål i forbudne ledd (6-13-13), blodskam (6-13-14), fødsel i dølgsmål (6-6-8) og omgjengelse mot naturen (6-13-15).

5.2.2 Variasjoner av dødsdom

I noen tilfeller ble det tilført elementer av fysisk smerte eller vanærende behandling av den døde kropp, i tillegg til dødsstraffen. Da Barbro Iversdatter i 1726 ble dømt til døden for fødsel i dølgsmål, og å ha skåret over fosterets hals med en kniv, syntes ikke retten det var tilstrekkelig å bare gi dødsstraff. Hun skulle også gå fra gjerningsstedet til retterstedet, og knipes med glødende tener fire ganger i løpet av strekningen, ”dernest skal hendis høyre haand afhuggis med en øxe, siden hovedet”.²⁶⁵ Hodet skulle så settes på stake, og hånden festes på staken med den samme kniven hun hadde brukt til å ta livet av sitt nyfødte barn. Tanken om ”et øye for et øye” rådet sterkt i 1700-tallets rettskultur.

Straffen for omgjengelse som var mot naturen var ”baal og brand”. På 1600-tallet hadde denne dødsstraffen blitt brukt spesielt i trolldomssaker, og de dømte ble da kastet levende på bålet.²⁶⁶ Denne praksisen ble derimot ikke brukt på 1700-tallet, hvor man hadde gått over til å utføre eksekusjonen på vanlig måte, for så å brenne liket etterpå. Dersom forbrytelsen var omgjengelse med et dyr skulle dyret også drepes og brennes.²⁶⁷ At kroppen ble brent etter henrettelsen kunne være både avskrekkende og forsonende. Avskrekkende dersom den dømte trodde legemet ville ha en betydning for et liv etter døden, og forsonende fordi en kropp som ble brent opp og forsvant kunne bli sett på som et bedre endelikt enn hvis hodet og andre kroppsdelene skulle settes opp på en stake.²⁶⁸

5.2.3 Hvor mange ble utført?

Neste steg for sakene som endte i dødsdom på hjemtinget var at de ble behandlet på lagtinget for Nordland og Finnmark. Her ble sakene i mange tilfeller behandlet grundigere enn på hjemtinget, ved at det ble holdt et lengre og mer detaljert avhør av delinkventen, og det ble

²⁶⁵ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 8 (1726-1730), f.32a.

²⁶⁶ Krogh, *Oplysningstiden og det magiske*, 321.

²⁶⁷ Krogh, *Oplysningstiden og det magiske*, 321.

²⁶⁸ Krogh, *Oplysningstiden og det magiske*, 322.

lest opp vitneavhør som hadde blitt avlagt på hjemtinget samt eventuelle attester fra prest eller annen øvrighet. Av de 9 sakene som endte med dødsdom på hjemtinget på Helgeland finnes 8 igjen i lagrettsprotokollene fra Nordland og Finnmark lagting. En lakune i materialet melom 1726 og 1729 fører til at saken om Karen Pedersdatter, som ble dømt til døden for 2. gangs leiermål i forbudne ledd i 1727, ikke er å finne igjen her. Men samtlige av de 8 sakene jeg har funnet igjen endte med dødsdom også på lagtinget.

Gjennom behandlingen på lagtinget kom det fram at flere av de dødsdømte ikke visste på forhånd at lovbruddet de begikk kvalifiserte til dødsstraff. Peder Jacobsen Bolgen ble i 1721 dømt til døden for å ha rømt bort med en gift kvinne, Dordie Olsdatter, og da han i lagretten ble utspurt om deres forhold, kunne han fortelle at han ikke visste at man ble straffet med døden for slike synder, og at han ”som eet ungt mennische af 19 aar kunde snart Overrendes af Kiødetz løst og begierlighed effter hendes tilskyndelse”.²⁶⁹ Også Hans Evindsen, som ble dømt for å ha hatt omgjengelse mot naturen, ble beskrevet som ”meget enfoldig udj sine synders kundschab” da han ble forhørt av presten.²⁷⁰

Andre var innstilt på dødsdom for sin forbrytelse. Delinkventen Barbro Iversdatter fikk sin dødsdom bekreftet av lagretten i 1726, og da hun ble tilspurt om hun ønsket videre appell til en høyere rett svarte hun ”at hun forlunge har indstillet sin Sag udj Gudz haand og veed hun for sine misgierninger har fortient Døden”.²⁷¹ Dommen mot Barbro var den eneste som ble endret i lagretten. På hjemtinget hadde dommen inneholdt brenning med glødende tenger og avhugging av hånden for sin fødsel og barnemord i dølgsmål, men lagretten omgjorde dette til halshugging og at hodet skulle settes på en stake, og at hun skulle befries fra de øvrige ”pintzler paa kroppen”.

En videre appell til Overhoffretten eller høyesterett var mulig, og de dømte ble etter domsavsigelsen i lagretten spurt om de ønsket dette. Ingen av delinkventene i de 8 sakene ønsket en videre appell, men ville at saken skulle henstilles til kongens nåde. En supplikk ble da sendt inn til kongen, som enten kunne stadfeste eller gjøre om på den idømte straffen.²⁷²

Mens dommerne i underretten og lagretten bare kunne dømme det loven foreskrev i straffesaker, stod kongen over domstolene og rådde over nåden.²⁷³ Omfanget av oppgaven har dessverre ikke gitt plass for å følge disse 8 sakene videre for å se om det ble

²⁶⁹ SAT, Nordland og Finnmark lagting, Tingbok 4 (1708-1726), f.145b.

²⁷⁰ SAT, Nordland og Finnmark lagting, Tingbok 5 (1730-1740), f.142a.

²⁷¹ SAT, Nordland og Finnmark lagting, Tingbok 4 (1708-1726), f.187b.

²⁷² Næss, *Fiat justitia!*, 332.

²⁷³ Næss, *Fiat justitia!*, 335.

utgitt kongelig benådning, men noen av de dømtes skjebner nevnes i andre oppgaver. Hans Evindsen, som ble dømt for omgjengelse mot naturen i en alder av 23, ble ikke benådet av kongen, men dømt til å kveles og brennes.²⁷⁴ En av kvinnene som ble dømt for fødsel i dølgsmål fikk også dødsdommen bekreftet i Overhoffretten senere.²⁷⁵

For én delinkvent var utfallet heldig. Jeg har flere ganger omtalt saken om Dordie Olsdatter, en gift kvinne som rømte til Røst sammen med en dreng etter å ha blitt truet med kakstrykning av ektemannen. Både Dordie og drengen Peder ble dømt til døden på bygdinget for denne forbrytelsen, og siden hjemgården deres lå på Backe kloster sitt gods, ble det fogd Jørgen Mathiesen sin oppgave å holde dem i arrest i påvente av at saken skulle bli tatt opp på lagtinget. I et vedlegg til fogderegnskapet fra året 1721 finnes det et brev skrevet av fogden, datert 30. juni, som ble sendt ut til alle bygdelensmennene på Helgeland. Dordie hadde rømt fra hans varetekt på Tjøtta i en stjålet båt. Han gav en beskrivelse av hva hun hadde hatt på seg, og bad dem om å returnere henne til hans varetekt dersom hun var å finne i deres fjerding.²⁷⁶ 5. november samme år ble saken behandlet i lagtinget, og her ble det bekreftet at Dordies rømningsforsøk hadde vært vellykket. Hun hadde ”snedeligen” greid å ta seg over fjellet og til Sverige.²⁷⁷

5.3 Var straffene i henhold til loven?

Det var citanten som kom med påstand om dom i sakene som ble tatt opp på tinget. Som regel bad de om at den skyldige måtte dømmes ”i henhold til loven”, men den hendte også at de tok seg noen friheter. Anders Dass gikk til sak mot Nils Mathiesen i 1724, for 3. gangs leiermål, og ønsket seg en hard dom.

”Citanten over ham satte i Rætte; at dend Straf som loven siger om formuen, kunde forandres til et equivalent eller lige giældende i mod dend penge mult hvilchen Straf kunde være beqvem til at give nogen skrech og afschye for saadan Synd i Meenigheden, nemlig dend straf at hand Hr: Niels Mathiæsen nu her paa Tinget maatte af 6 Mænd blive pisket paa kroppen med 3 eller fire Slag af Riis af hver de Sex mend, og saa dernest at sidde i fengsel saa lenge Retten finder for got og nædigt”.²⁷⁸

²⁷⁴ Viskum, *Fortielse og straff*, 91 (Sak nr. 73).

²⁷⁵ Kjellstrup, *Dølgsmålssaker i Nord-Norge*, 89.

²⁷⁶ RA, Rentekammeret, Fogderegnskap for Helgeland fogderi 1721, vedlegg 40.

²⁷⁷ SAT, Nordland og Finnmark lagting, Tingbok 4 (1708-1726), f.146a-146b.

²⁷⁸ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 7 (1723-1725), f.64a.

Det var ikke første, og heller ikke siste gangen, at Anders Dass bad om en strengere straff enn loven foreskrev. I dommen ble det likevel slått fast, at selv om retten ikke fant det ”ubillig” å gi en slik straff, kunne ikke en dommer i underretten vike fra lovens og forordningenes klare ord. Nils ble dømt til å betale 24 riksdaler i bot, sitte 14 dager i fengsel, og deretter være forvist fra fogderiet i 2 år.

De fleste citantene bad likevel om dom etter loven, og dommene sorenskriveren avsa hadde stort sett forankring i en av lovens paragrafer. Dette var han også pålagt å gjøre, da verken dommere i underretten eller lagretten hadde hjemmel i loven til å gi en mildere straff enn den som var foreskrevet.²⁷⁹ Men i noen tilfeller var lovens bestemmelse om straff åpen for tolkning.

5.4 Fikk samme lovbrudd alltid samme straff?

Selv om de fleste sakene ser ut til å ha blitt dømt etter lovverket, var det variasjon i straffene som ble gitt for enkelte typer lovbrudd. Sakene som omhandlet leiermål i forbudne ledd er de sakene hvor straffeutfallet mest tydelig varierte. NL 6-13-13 sa at leiermål i forbudne ledd skulle straffes med mellom to og fire års arbeid i fiskeværene eller på bergverkene, og lengden på straffen var avhengig av ”samme begangne Synds Størelse”. Det var slektskapets nærhet som skulle bestemme antallet år de dømte skulle forvises.²⁸⁰ Til en viss grad var dette tilfelle på Helgeland, og søskenbarn ble straffet hardere enn tremenninger. Men lengden på straffene varierte også noe mellom saker med samme type slektskap.

Tabell 5.3: Forvisningsdommer for leiermål i forbudne ledd

Slektskap Dom	Menn			Kvinner			Sum
	2. ledd	2. + 3. ledd	3. like ledd	2. ledd	2. + 3. ledd	3. like ledd	
1 år		2	2		1	4	9
2 år		1	4		1	4	10
3 år	5	1		5	1		12
4 år	1			1			2
Sum	6	4	6	6	3	8	33

²⁷⁹ Næss, *Fiat justitia!*, 335.

²⁸⁰ Eliassen og Sogner, *Bot eller bryllup*, 93.

Fordelt på 19 saker ble 33 personer dømt for leiermål i forbudne ledd på Helgeland mellom 1717 og 1736. Som man ser i tabellen ble leiermål i 2. ledd straffet med 3-4 års forvisning, i 3. like ledd med 1-2 år, mens for personer som var beslektet i 2. og 3. ledd kunne straffen variere mellom 1-3 år. 2/3 av alle de dømte fikk enten 2 eller 3 års forvisning. Nøyaktig hva som avgjorde hvor mange års forvisning et leiermål i forbudne ledd skulle straffes med kommer ofte ikke fram i tingbøkene. Sporadisk er det gjengitt opplysninger om at de innstevnte ikke hadde visst om slektskapet, eller at slektskapet var utledet via familien til en avdød ektefelle, og i disse tilfellene ser det ut til at den mildeste tilgjengelige dommen ble valgt. Men dette forklarer ikke den store variasjonen for øvrig. I én sak ble begge de innstevnte forvist i fire år. Det var en sak fra 1723 hvor Anders Dass opptrådte som citant, og de innstevnte var besvogrede i 2. ledd. Anders Dass bad om livsdom i denne saken, men da retten ikke hadde mulighet til å gjøre det, valgte de kanskje heller den strengeste forvisningsstraffen tilgjengelig for å gjøre citanten fornøyd.

I saker hvor den tiltalte hadde begått leiermål for 3. gang varierte også straffene noe. Anne Joensdatter ble bare dømt til kakstrykning i 1724, mens Maren Nielsdatter for den samme forseelsen i 1725 ble dømt til 18 rd. i bot eller 6 uker i fengsel, før hun også skulle kaktrykes. Marite Jacobsdatter Husmo ble også dømt for 3. gangs leiermål i 1731, og straffen for henne ble kakstrykning, 6 rd. i bot eller 3 søndager i gapestokken dersom hun ikke betalte.²⁸¹

I saker med to delinkventer hendte det som nevnt innledningsvis i kapitlet at det ble avsagt to forskjellige dommer. Tidligere dommer kunne spille en rolle, da Christian Vs Norske Lov inneholdt graderte straffer for gjentatte forbrytelser.²⁸² Karen Pedersdatter ble for eksempel dømt til døden for sitt leiermål i forbudne ledd i 1727, fordi hun 16 eller 17 år tidligere hadde blitt straffet for den samme forbrytelsen, mens Villiam Andersen som var innstevnt sammen med henne ble straffet med 3 års tvangsarbeid på fiskeleiene.²⁸³

5.5 Avslutning

Strenghet og kompleksitet preget den strafferettslige praksisen på 1700-tallet, og det gjaldt også for sedelighetssakene på Helgeland. De fleste lovbruddene ble straffet med bøter, men

²⁸¹ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 9 (1730-1734), f.88b.

²⁸² Eliassen og Sogner, *Bot eller bryllup*, 93.

²⁸³ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 8 (1726-1730), f.123a-123b.

som oftest ble disse bøtene gitt under trusselen om å sone i gapestokken, halsjernet eller fengsel dersom man ikke betalte for seg. Lovbrudd som hor og leiermål i forbudne ledd ble straffet med bot på formuen og ofte også forvisning i et bestemt antall år. Mange av forvisningsdommene var i realiteten tvangsarbeid, og mange av de dømte ble sendt til fiskeværene i Lofoten og Finnmark, men da dommene på hjemtinget ikke inneholdt informasjon om dette har det ikke vært mulig å skille mellom straffarbeid og ren forvisning.

I ti saker ble de innstevnte dømt til døden på bygdetinget, og sakene deres ble videre henstilt til lagtinget. I den ene saken ble dødsdommen senere reversert, da man antok at den dømte hadde forsøkt å ”lyve sig fra livet” på grunn av sin ”melancholi”, og en sak var det ikke mulig å finne igjen i lagrettsprotokollene. Men i de øvrige 8 sakene som ble behandlet her ble samtlige av dødsdommene stadfestet, og sakene deres ble sendt videre til kongen i håp om at han ville utvise dem nåde.

Det hendte at citanten i saken bad om en strengere dom over de innstevnte enn hva loven foreskrev, men det ser likevel ut til at sorenskriveren har avfeid disse ønskene og forholdt seg til lovverket slik det var nedskrevet. Dette er også presisert i flere av dommene, hvor sorenskriveren skrev at han ”som en underrett ikke kunne vike fra lovens klare ord”. Det samme gjaldt for øvrig i lagretten. Det var bare kongen som stod over loven og kunne benåde forbrytere og idømme andre straffer enn det loven foreskrev. Likevel har det vært opp til sorenskriveren å *tolke* lovens ord i flere av sakene, og dette har nok resultert i en noe inkonsekvent dompraksis for enkelte sakstyper. Spesielt leiermål i forbudne ledd ble dømt med ulike lengder forvisningsstraff for samme type slektskap, fordi ”Syndens Størelse”, som i følge loven skulle avgjøre lengden på straffen, i stor grad var opp til sorenskriveren å avgjøre. Også citantens påstand om dom ser ut til å ha påvirket sorenskriveren når det kom til den faktiske domsavsigelsen.

6 Forholdet mellom godseieren og lovbryteren

*Det er Undersaatters Pligt,
Villig frem at byde
Skat, Tribut og andet sligt,
Keyseren at yde;
Høyt eragtis Herre-Bud,
Lydig maa mand være,
Giver derfor villig ud
Hvad i skyldig ere.²⁸⁴*

Slik beskrev dikterpresten Petter Dass forholdet mellom undersåtter og øvrigheten slik det burde være. En bonde skulle være lydig og skjønne sine plikter, i dette samfunnet som i stor grad var bygget på over- og underordning av mennesker. Godseierne på Helgeland hadde krav på en rekke ytelser fra leilendingene sine, i tillegg til sikt- og sakefallsrettighetene, og det er ikke overraskende at det kunne oppstå gnisninger mellom de to partene.

Urettferdigheten mange bønder følte seg utsatt for kunne også få utløp i tingstua, som da Peder Nilssen i 1720 lot svare at dersom herr Brughmand ville ha sine leiermålsbøter, ”da schulde hand først betale Vinter kosten for ham”.²⁸⁵

I dette kapitlet vil jeg se på hva som kjennetegnet forholdet mellom godseieren på Helgeland og seksuallovbryteren. Godseierne hadde en fremtredende rolle på tinget som eier av sikt- og sakefallet i sedelighetssaker, og jeg vil undersøke hvilke holdninger som kommer til syne gjennom deres handlinger og utsagn i tingstua. Jeg vil også se på seksualbøter som en kilde til inntekter, og diskutere opptredenen til en av de mer notoriske godseierne, nemlig prostens Anders Dass. Til slutt vil jeg se hvordan de innstevnte i sedelighetssaker forholdt seg i møte med godseierne, før jeg sammenfatter kapitlet og forsøker å si noe om dynamikken mellom de to gruppene.

6.1 Forholdet mellom godseiere og bønder

²⁸⁴ Dass, Petter. ”Den Fierde Sang, Om Underssaatters Pligt mod Øvrigheden”. I *Katekismesangene i Samlede verker 2* (2. utgave). Oslo: Gyldendal, 1997, 411.

²⁸⁵ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 6 (1717-1723), f.211b.

Generelt var forholdet mellom lokale myndighetspersoner og bøndene på Helgeland ofte preget av motsetninger og uoverensstemmelser. Da bondesønner ble utskrevet til militærtjeneste i 1711, ble flere embetsmenn navngitt av bøndene, beskyldt for å ha mottatt bestikkelser fra velstående menn for å la være å innrullere deres sønner.²⁸⁶ De mange skattene som ble pålagt befolkningen i forbindelse med krigen vakte også sterke reaksjoner. Bøndene på Helgeland aksjonerte mot disse gjennom å la være å møte på tinget, og nekte å betale skatten.²⁸⁷ Det ble også sendt inn klager til kongen fra bøndene på Helgeland, om godseiere som krevde for høye bygsler.²⁸⁸ Det oppsto også et uttrykk om stormennene på Helgeland, som de som befant seg ”fremst i kjerka, atterst i båten og inst i helvede”, noe som vitner om holdningene bygdefolk hadde til sine sosialt overlegne naboer.²⁸⁹

Også godseierne og de kondisjonerte familiene på Helgeland likte å befeste sin sosiale posisjon, gjennom å vise avstand til bøndene og måten de levde på.²⁹⁰ De kledde seg annerledes, bygde husene etter annen stil og spiste annen mat. I kirken satt de på de fremste benkene, hadde ofte navnene sine innskrevet på inventar og annen utsmykning de hadde skjenket kirken og barna deres stod fremst på konfirmasjonssøndager.²⁹¹ Hele deres kultur bar preg av et ønske om å vise sin annerledeshet og overlegenhet ovenfor fiskerbonden og hans familie. Men selv om de to gruppene skilte seg fra hverandre gjennom alt fra uoverensstemmelser til store sosiale og økonomiske kontraster, var de også sterkt knyttet til hverandre i samfunnets fellesskap. Godseieren var avhengig av tjenester og inntekter fra leilendingene, og mange bønder var også ansatt som tjenestepiker og drenger på de store gårdene.²⁹² Og på tinget møttes de ofte på hver sin side av loven, som citant og lovbryter.

6.2 Godseiernes rolle på tinget

Godseiernes rolle i sedelighetssakene i mitt utvalg, var kun den at de opptrådte som citant. Deres oppgaver som citant var å sørge for at det gikk ut lovlig innstevning i sakene, komme med en anklage med forankring i loven som sorenskriveren skulle ta stilling til, og de fikk

²⁸⁶ Hutchinson og Elstad, *I Amtmandens dager*, 97.

²⁸⁷ Hutchinson og Elstad, *I Amtmandens dager*, 98.

²⁸⁸ Hansen, Kåre. ”Leilendingene – den store massen på leid jord”. I *Helgeland historie bind III 1537-1840*, redigert av Sten Rino Bonsaksen. Helgeland historielag, 2011, 261.

²⁸⁹ Hutchinson og Elstad, *I Amtmandens dager*, 177-178.

²⁹⁰ Hutchinson og Elstad, *I Amtmandens dager*, 180.

²⁹¹ Hutchinson og Elstad, *I Amtmandens dager*, 173.

²⁹² Hutchinson og Elstad, *I Amtmandens dager*, 180.

ofte legge ned påstand om dom i sakene før dommen falt. Det var ikke alltid godseieren selv som møtte på tinget, ofte var det andre som førte sakene på deres vegne.

Det var også godseieren som skulle ha bøtene i sakene hvor han opptrådte som citant, og i noen tilfeller hendte det at den innstevnte gjorde opp for seg der og da, eller at citanten godtok en form for avtinging. I 1732 ble Peder Nielsen innstevnt av Hans Christian Angel for å ha hatt for tidlig samleie med sin kone, og Peder møtte opp på tinget hvor han ”blev strax accorderet med Sigtens berettiger”.²⁹³ Også Ole Jensen, som var innstevnt for leiermål i 1725, møtte på tinget og ”lovede at ville rette for seg uden dom”, noe Jørgen Sverdrup som citant godtok og trakk saken fra tinget. I kapittel 5 nevnte jeg også saken om Aren Tostensen, som fikk komme i tjeneste hos Jørgen Sverdrup til leiermålsboten hans var nedbetalt. Dette viser at godseieren satt i en maktposisjon ovenfor den innstevnte som tillot dem å påvirke livet til sedelighetsforbryteren i betydelig grad.

Denne maktposisjonen kunne godseieren også bruke til å snu den innstevntes situasjon til det verre, for eksempel når han bad om domsavsigelse i sakene. Selv om de innstevnte ofte kom med bønn om en skånsom dom eller gjorde rede for det de mente var formildende omstendigheter, ser det ut til at godseierne, i de tilfellene hvor de la ned påstand om dom, alltid bad om strengeste dom eller i det minste straff etter loven. Peder Rasmussen og Ane Pedersdatter var innstevnt for leiermål av Jørgen Sverdrup i 1731, de hadde allerede utstått kirkens disiplin året før, men forklarte at de var trolovet seg i mellom og hadde planer om å gifte seg. Dette var ikke godt nok for Sverdrup, som mente at når de ”end iche effter saa lang tids forløb har ladet sig trolove, end sige ægtevie, saa formodis at Retten tilfinder dem deris fulde lejermaals bøder”.²⁹⁴ Jørgen Sverdrup utøvde også sin makt som godseier ovenfor Hans Andersen Sund, og la ned et ”forbud paa hans person” mot å reise fra fogderiet før han hadde betalt sine resterende 4 rd. i leiermålsbøter.²⁹⁵ Hans mistet dermed muligheten til både å dra på vinterfiske og å være mannskap på jegtefart til Bergen.

6.2.1 Anders Dass – ”Herr Petters forvopne sønn”

Magister og prost Anders Dass, sogneprest i Alstahaug og sønn av dikterpresten Petter Dass, var en av de mest fremtredende skikkelsene på tinget. Han hadde en interessant dobbeltrolle, ved at han både var en av de største godseierne, og også sogneprest i Alstahaug og prost over

²⁹³ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 9 (1730-1734), f.144a.

²⁹⁴ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 9 (1730-1734), f.69b.

²⁹⁵ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 10 (1734-1739), f.107b.

Helgeland. Inntrykket mange historikere har av ham, er at han var en streng og bestemt prest, noen har til og med beskrevet han som ”herskesyk”²⁹⁶, og han var ikke særlig godt likt av den menige mann. Det hendte rett som det var at han nektet folk deltakelse i nattverden, fordi de skyldte ham tiende eller sakefall.²⁹⁷ Han lå også i konstante og langvarige konflikter med kapellanene og prestene han hadde under seg i sitt embete. Dette negative ettermålet har ført til at han har blitt omtalt som Petter Dass’ ”forvopne sønn” av enkelte lokalhistorikere.²⁹⁸ Kontrasten mellom ettermålet til dikterpresten, som hyllet Helgeland og dets folk gjennom sine storslagne verk, og sønnens, som var en av de mektigste menn på Helgeland og ikke ser ut til å ha etterlatt seg annet enn en ubrutt sti av konflikter, er slående.

Som jeg var inne på i kapittel 5 bad Anders Dass flere ganger om strengere straffer enn det loven tilsa når han opptrådte som citant i sedelighetssaker. I 1723 bad han om at Iver Jacobsen Stien og Maglie Larsdatter skulle straffes med døden for sitt leiermål i 2. ledd, og ”forventede Rættens billige dom og kiendelse”.²⁹⁹ Året etter bad han om at retten gjorde om straffen på Niels Mathiesens formue til 18 eller 24 piskeslag, som skulle ekseveres der på tingstedet.³⁰⁰ Niels var tiltalt for 3. gangs leiermål, som etter loven skulle straffes med bot på formuen og fengsel.³⁰¹ Dass visste nok i dette tilfellet at han trådte utenfor lovverket med sin påstand, for da retten svarte at de ikke kunne ”vige fra Lovens og de Kongelige forordningers klare ord”, kom han straks med et alternativt forslag til dom. Denne gangen gikk dommeren med på citantens ønske, og dommen for Niels ble å utstå kirkens disiplin, betale 24 rd. i bot, sitte to uker i fengsel og *deretter* være forvist fra fogderiet i to år.³⁰²

I 1730 gikk også Anders Dass til det steg å frata leilendingen Tosten Andersen Høyvigen sin gård, fordi han hadde huset en pike som skjulte graviditeten og fødte i dølgsmål, ”imot sin hosbondes viten og samtyche”. Tosten hadde ikke visst noe om graviditeten til piken, men innrømte at dette hadde skjedd og ”bad om forladelse”, hvor til Dass svarte:

*”at som mange af hans bønder haver denne viis og maneer at forøve det same, kunde hand nu iche lengere taale at lade saadant af dem, men paastod en endelig dom til straf over dend indstefnte andre til exempel”.*³⁰³

²⁹⁶ Jakobsen, *Alstahaug Kanikgjeld*, 160.

²⁹⁷ Jakobsen, *Alstahaug Kanikgjeld*, 158.

²⁹⁸ Brovoll, *Dynastiet*, 36. (Ordet ’forvopn’: av nedertysk, betyr forkastet (av Gud)).

²⁹⁹ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 7 (1723-1725), f.28a.

³⁰⁰ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 7 (1723-1725), f.64a.

³⁰¹ NL 6-13-9

³⁰² SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 7 (1723-1725), f.66a.

³⁰³ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 8 (1726-1730), f.251b.

Med tanke på hvor hevngjerrig Anders Dass framstår i mange av sakene på tinget, er det på grensen til det ironiske at han selv var beslektet i forbudne ledd med sin kone, Rebekka Lorentzdatter Angell, og måtte søke om kongelig bevilling for å kunne gifte seg med henne.³⁰⁴ Han var uten tvil den godseieren som i mitt materiale utpekte seg mest som streng og lite imøtekommende.

6.3 Seksualbøter som inntektskilde

Som eier av sikt- og sakefallet var godseieren pliktet på å påtale leiermål, ekteskapsbrudd og andre former for sedelighetslovbrudd, samt fyll, slåssing, tyveri, ulovlig brennevinssalg og selvmord, og bøtene de inndro for slike saker var en viktig inntektskilde.³⁰⁵ Av alle disse lovbruddene var det de som gikk på sedelighet som oftest ble tatt opp på tinget. Det finnes dessverre ingen bevarte regnskaper som kan vise nøyaktig hvor mye slike bøter utgjorde for godseierens inntekter, men ved å se på hyppigheten av saker og dommene som ble avsagt kan man likevel få en viss idé av omfanget.

Fordelt på fire leiermålssaker og én hor-sak inndro Jørgen Sverdrup i 1725 63 rd., dersom man antar at bøtene avsagt på tinget ble betalt. Samtidig vet vi, ut fra sammenligning med kirkebøker, at andelen leiermål som faktisk ble innstevnt var liten, kanskje så lav som 30%, og at mange gjorde opp for seg før saken ble stevnet inn for tinget. Dette tatt i betraktning så kan man anta at enkelte av godseierne på et godt år kunne dra inn i overkant av 200 rd. i hor- og leiermålsbøter alene, som må sies å være en betydelig sum. Men summen må likevel ha variert mye fra år til år. En undersøkelse fra siste del av 1700-tallet viste at det i 1780 ble avsagt bøter på Helgelandstinget for totalt 170 rd., mens det året etter bare var en samlet sum på 22 rd.³⁰⁶ Det er også tydelig at det kunne være utfordrende å inndra disse bøtene. Da Anders Dass døde i 1736 hadde han utestående sikt- og sakefallsbøter for om lag 400 riksdaler.³⁰⁷ Det samme bekreftes i tingbøkene, hvor mange av de leiermålsdømte var stevnet inn for å betale sine ”resterende leiermålsbøter”.

Men godseieren hadde ”mange bein å stå på” inntektsmessig. Det var ikke uvanlig på Helgeland at én og samme person kunne være både godseier, embetsmann og

³⁰⁴ Brovoll, *Dynastiet*, 39.

³⁰⁵ Hansen, ”Godseieren på Helgeland – en person med mange interesser”, 222.

³⁰⁶ Hansen, ”Godseieren på Helgeland – en person med mange interesser”, 223.

³⁰⁷ Hansen, ”Godseierne på Helgeland”, 261.

drive med handelsvirksomhet.³⁰⁸ Inntektene fra sikt- og sakefallet i sedelighetssaker utgjorde derfor sannsynligvis bare en liten del av det totale regnskapet, men må likevel ha vært en sikker og trygg bi-inntekt.³⁰⁹

6.4 Lovbryteren i møte med godseieren – underkuet eller i opposisjon?

Det finnes ikke mange beskrivelser i tingbøkene av hvordan den innstevnte forholdt seg til citanten. De gangene det står noe om det, er det som regel at den innstevnte eller noen på deres vegne ydmykt har bedt om nåde. Foreldre bad om nåde for sine barn, ”som av ungdoms dårlig skrøbelighed har ladet seg forlede”, og syndere bad på sine egne vegne om at citanten måtte be om ”en skonsom Dom, og ej at strengeste ret maatte skerpis”.³¹⁰ I kapittel 4 ble det også pekt på at mange bad om barmhjertighet av hensyn til familien. I disse tilfellene er det også ydmykhet som best kan beskrive måten de henvendte seg til citanten på.

*”hendis fader (...) beklagede sig, at hand hafde en syg og svaglig kone, der nødigt kunde miste sin datters hielp, bad derfor Retten ville have medlidenhed med denne synderjnde”.*³¹¹

I saken sitatet over er hentet fra var det en far som ba om medlidenhet for sin datter, som stod tiltalt for leiermål i forbudne ledd, men det var ikke mye medlidenhet å hente hos Margrethe Sverdrups fullmektig. ”Citanten paastod en endelig dom effter loven over hende til straf for hende og andre letfærdige til afskye”³¹²

At den innstevnte ikke alltid hadde innsikt i loven og hva slags dommer de kunne bli straffet med, satte dem også i en underlegen posisjon i forhold til godseieren. Niels Mathiesen, som Anders Dass ønsket skulle bli pisket på tinget i stedet for å betale bot, ble spurt om han hadde noen protester mot dette, ”hvor til hand Svarede at hand intet hafde, udj bad hiertelij at Straffen i haardeste maader ej maatte skierpes mod ham”.³¹³ Sannsynligvis

³⁰⁸ Hutchinson, I Amtmandens dager, s. 105.

³⁰⁹ Hansen, ”Godseieren på Helgeland – en person med mange interesser”, 224.

³¹⁰ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 7 (1723-1725), f.42b, f.70a.

³¹¹ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 9 (1730-1734), f.285b.

³¹² SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 9 (1730-1734), f.285b.

³¹³ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 7 (1723-1725), f.64a.

visste han ikke hva loven sa om straff for slike forbrytelser, og godtok derfor det Dass som citant la ned påstand om.

Underveis i rettsprosessen på tinget var det også citantens så vel som sorenskriverens oppgave å avhøre den innstevnte. En av fullmektigene til Anders Dass opptrådte som citant på tinget i Vefsn i 1726, og gjennomførte et forhør av drengen Ole Nielsen som var innstevnt for leiermål med en tjenestepike. Tilspurt hvor mange ganger han hadde hatt samleie med piken svarte Ole at han ikke visste. Tilspurt når det skjedde første gang, hvor det skjedde og hvilken tid på året det var, svarte han at han ikke husket. Etter å ha gjentatt de samme spørsmålene mange ganger på ulike måter gav citanten opp å få noe svar. ”Citanten tilspurte ham om hvorledes hand var opliust i sin Salighed hvor om hand blef paa det aller Enfoldigste examinerit, men befantes meget slet og u opliust”.³¹⁴ Om Ole bevisst valgte å nekte å samarbeide eller om han var så ”enfoldig” som kilden beskriver kan vi ikke vite, men det fikk i hvert fall citanten i form av Anders Dass’ fullmektige til å miste tålmodigheten.

Kanskje var det ikke mye å hente i å motsi godseieren dersom man ble tiltalt for sedelighetslovbrudd. I eksemplet brukt først i dette kapitlet, hvor Peder Nilssen bad Brughmand om å betale vinterkosten for ham, endte det med at Peder måtte betale 1 rd. ekstra i tillegg til boten på grunn av sin ”Uvilje og opsetzighed”.³¹⁵ Ulf Nilsen fant i sin undersøkelse av tinget i Astafjord at det generelt var svært vanskelig for en innstevnt å påvirke noe som helst dersom man stod alene.³¹⁶ Man måtte stå samlet for å i det hele tatt bli hørt. Kanskje kan det lave fremmøtet av innstevnte på tinget i så måte tolkes som en form for protest. Mange ble i hvert fall dømt til å betale saksomkostningene, fordi de hadde vist ”opsetzighet” gjennom å la være å møte opp.

Ett unntak finnes likevel i saksmaterialet. I saken mot Jacob Andersen i 1724, hvor stevнемålet ikke kunne avhjemles på tinget, sendte retten to sendebud ned til Lensberget hvor Jacob befant seg, for å hente ham opp til tingstuen. Men Jacob var ikke ”dene gang at formaae at kome i Retten, men negtede aldeelis hand ej vilde kome dene gang”.³¹⁷ Retten kunne da heller ikke avsi dom i saken, som ble avvist, og den dukket ikke opp på tinget igjen.

³¹⁴ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 8 (1726-1730), f.53b.

³¹⁵ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 6 (1717-1723), f.211b.

³¹⁶ Nilsen, *Lov og rett*, 146-147.

³¹⁷ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 7 (1723-1725), f.75a.

6.5 Avslutning

Godseieren hadde en fremtredende rolle på tinget på Helgeland, og var ofte den som opptrådte som citant i sedelighetssaker. For mange av de innstevnte var det nok ikke første gang man møtte godseieren, i og med at de bodde på leid jord og forholdet mellom dem av den grunn var som undersått og herre. Dette var et forhold som var preget av store kulturelle motsetninger, og av og til konflikter, noe som også gjenspeiles i sakene på tinget. Tinget var godseierens arena, hvor han hadde erfaring, kunnskap og innflytelse, mens sedelighetsforbryteren hadde få muligheter til å påvirke saken. Dette gjorde at mange av lovbrøterne møtte godseieren med ydmykhet og bønn om medlidenhet, fremfor noen ordentlig form for opposisjon.

Bøtene godseierne hadde rettigheter til å inndra for sedelighetsforbrytelser var bare én av mange inntekter for dem, men selv om summen på bøkene kunne variere fra år til år, utgjorde de en stabil bi-inntekt og kan forklare hvorfor noen av godseierne var ekstra ivrige med å stevne leiermålsforbrytere inn for tinget. Det kunne likevel være vanskelig å inndra disse bøkene, og det at mange leiermålsdømte unngikk å betale bøkene kan, sammen med tendensen til at mange lot være å møte opp på tinget, ses som en protest mot lovverket og straffeforfølgelsen de ble utsatt for av godseierne.

Oppsummert kan man si at selv om de fleste sedelighetslovbrøterne opptrådte ydmykt ovenfor godseieren som citant på tinget, var forholdet mellom bønder og godseierne mildt sagt anstrengt, og å betale høye leiermålsbøter eller sone andre straffer til inntekt og fornøyelse til de allerede rike og velstående kan ikke ha gjort ting bedre. Et gammelt smedvers fra Alstahaug illustrerer nok det mange følte ovenfor godseierne, men ikke turte å ytre høyt:

*Her ligger du du Dønnes far
i en sortmalet Kiste,
Den største skinder i verden var,
Det en og hver mand viste.
Han gorde aldrig noget godt
Den uomskaarne Jøde;
Vi takker at han døde.³¹⁸*

³¹⁸ Gammelt smedvers som anonymt er innlevert til Alstahaug folkebibliotek i Sandnessjøen. Gjengitt i *Helgeland historie bind III*, s. 250.

7 Forholdet mellom kirken og lovbrøyteren

I dette kapitlet skal jeg drøfte forholdet mellom kirken og seksuallovbrøyteren, gjennom å se på hva slags rolle presten og kirken spilte når det kom til sedelighetsforbrytere i menigheten. Offentlig skriftemål var den geistlige straffen for leiermålsdømte og andre sedelighetsforbrytere, og jeg vil se på utbredelsen av denne straffen og i hvor stor grad den sammenfalt med dommene som ble avsagt på tinget. Til slutt vil jeg nevne noen saker fra Helgeland hvor enkeltpersoner nektet å etterkomme kirkens advarsler og påbud når det kom til seksualitet.

Hovedsakelig er det ministerialbøker fra Vefsn og Brønnøy som har blitt brukt som kilder til dette kapitlet, i tillegg til noen saker fra tingbøkene. Sogneprest i Brønnøy mellom 1714 og 1752 var Jacob Hersleb, og han hadde flere kapellaner under seg. I Vefsn var Ole Pedersøn Broch residerende pastor fram til 1726, etterfulgt av Søren Eskildsen Spenderup som satt i embetet til sin død i 1764.³¹⁹ Begge de sistnevnte var to av prestene som lå i konstant strid med sogneprest Anders Dass, men de skal ha skjøttet embetet sitt godt, og jobbet blant annet hardt for å få bukt med drukkenskapen og brennevinssalget i sin menighet.³²⁰

7.1 Presten i møte med seksuallovbrøytere

Presten hadde en sterk maktposisjon i lokalsamfunnet, og skulle vokte over samfunnsmoralen ved å straffe uakseptabel adferd.³²¹ Han var også sjelesørger for menneskene i menigheten, og med kirkens syn på at også syndere kunne tilgis og oppnå frelse, var det hans jobb å veilede de som hadde havnet på feil sti til tilgivelse og frelse. I motsetning til godseierne lå det ikke noen økonomisk interesse i måten prestene møtte sedelighetsforbrytere på, men en sterk religiøs overbevisning og ønske om å håndheve de kristne påbudene om god moralsk livsførsel kommer ofte til syne som grunnleggende holdninger.

Presten var ansvarlig for å holde oppsyn med sine sognebarns moralske anliggender og var pliktet å melde fra dersom det skjedde noe usømmelig, men dette kunne være enklere sagt enn gjort i noen tilfeller. Den 2. april 1718 kom Magnild Ingebretsdatter

³¹⁹ Jakobsen, *Alstahaug Kanikgjeld*, 160-161.

³²⁰ Jakobsen, *Alstahaug Kanikgjeld*, 160-161.

³²¹ Hutchinson og Elstad, *I Amtmandens dager*, 172.

frem for presten Ole Broch i Vefsn og ville døpe sitt barn som var født i februar, men presten har notert at siden mannen hennes var på jegtefart til Bergen i tiden barnet ble unnfanget og dessuten nå var borte på fiske og ikke kunne svare for seg, barnet ”ikke af mig (...) anderledis kunde døbes end for horebarn”.³²² I et nota bene lengre ned på siden skriver presten at ”dette barn drog de af med igien, fordi Jeg icke vilde døbe det for Egte barn”. Noen uker senere, på skjærtorsdag, ble det samme barnet båret frem for presten, ”med en stor allarm af de anrørende vedkommende at vil hafve det døbt for et Egte barn”, men igjen nektet presten, og noterte at hans samvittighet ikke kunne tillate dette. På nytt tok barnemoren med seg barnet igjen uten å la det døpe.³²³ Noen dager senere i påsken har presten så notert dette i kirkeboken:

”Nu omstunder blef døbt det lunge omtvistede barn af Strøm naar Jeg icke formaar meere, da maae Gud ofverlefveris alting at kaste mig ydermeere i fortred i blant saa mange fiender. Jeg icke negter efter som hendis Mand paatog sig at være fader. navn: Anna.”³²⁴

Også prestene kunne bruke et språk som gjenspeilet det syndige og nedverdiggende knyttet til det å ha begått et sedelighetslovbrudd. Som eksemplet over viser refererte presten Ole Broch til barnet som et ”horebarn”, på samme måte som sorenskriveren ofte gjorde i tingbøkene. Dette er likevel det eneste eksemplet som finnes i mitt kirkebokmateriale på at slikt språk ble brukt om barna født utenfor ekteskap, og det vanligste er at de bare ble betegnet som ”uekte”.

Ovenfor de voksne som hadde gjort seg skyldige i synder mot det 6. bud, var ikke språket i kirkebøkene like hardt og ærekrenkende som det vi ser i tingbøkene, men ord som ”Qvindemenniske” og ”synderinde” forekommer. I 1720 ble det også tatt opp til offentlig skriftemål i Vefsn ”en forlora Compan” som ”i adskillige horeriets væsen sig har befundet”.³²⁵ Det er eneste gangen i hele mitt kildemateriale at en nedsettende betegnelse blir brukt om en mannlig sedelighetsforbryter.

Selv om nedsettende betegnelser kunne bli brukt av presten både ovenfor uekte barn og ugifte foreldre, virker det som om forholdet mellom prest og sedelighetsforbryter i stor grad bar preg av et ønske om forsoning. Historien om barnet som Ole Broch til slutt gikk med på å døpe som ekte er et eksempel på dette. I 1724 utspilte det seg også et lite drama i

³²² SAT, Ministerialbok 820A02, Vefsn sokn (1712-1720), s. 133.

³²³ SAT, Ministerialbok 820A02, Vefsn sokn (1712-1720), s. 135.

³²⁴ SAT, Ministerialbok 820A02, Vefsn sokn (1712-1720), s. 136.

³²⁵ SAT, Ministerialbok 820A02, Vefsn sokn (1712-1720), s. 179.

Vefsn som satte presten i et moralsk dilemma. En mann hadde kommet over fra Sverige i 1719, i kirkeboken står han omtalt som ”dend Deserteur af Sverrig Peder Pedersen Svan”, og funnet en jente i Vefsn han ønsket å gifte seg med, og hun hadde blitt gravid og født et barn. Men presten hadde i lang tid nektet å vie dem, av flere årsaker. For det første hadde Peder vært gift i Sverige, og presten visste ikke om hans kone var død eller levende. I tillegg hadde det kommet en annen pike ”løbendes efter ham” fra Sverige da han først kom til Norge, som han hadde slått seg opp med og hatt et forhold til, før han forlot henne til fordel for den andre piken han nå ønsket å gifte seg med. I prestens øyne må dette ha vært en høyt umoralsk livsførsel. Men i 1724 ser det ut til at han likevel hadde kommet fram til et kompromiss som kunne fungere for alle parter. Fem ”forløftings mænd” møtte opp i kirken og sverget med sin ed på tre poster presten hadde satt opp; den første at Peders første kone i Sverige var død, den andre at piken fra Sverige han tidligere hadde levd med ikke hadde noen motsigelser, og den tredje var at dersom det noensinne skulle dukke opp noen motsigelser mot dette ekteskapet så var det forløftingsmennene som stod ansvarlige, ikke presten.³²⁶ Peder fikk endelig lov til å gifte seg med sin utkårede, etter det som må sies å ha vært en svært pragmatisk løsning fra prestens side.

I sedelighetssaker hvor det falt dødsdom og saken ble tatt videre til lagretten, ble ofte prestens vitnemål om delinkventen hentet inn og lest opp i retten, for å forhøre om den dømtes tidligere oppførsel og ”christelighed”. I saken mot Ole Jonsen Ravatn, som ble dømt til døden for blodskam med sin kones halvsøsters barnebarn, kunne presten Ole Broch fortelle at han ”huerchen uden eller inden hans Ægteschab, har hørt noget usømmeligt, eller nogen forargelse er bevist, om denne mand Oluf Joensen, førend i denne forseelse er falden, huilchet hand self publice i kirchen har tilstaaed, og Afbedt hos Meenigheden”.³²⁷ Når dødsdommer ble eksekvert var det også prestens oppgave å være til stede for å gi den dømte syndsforlatelse før henrettelsen skjedde.

7.2 Barn unnfanget før ekteskap - ekte i kirkens øyne?

Barn som ble døpt i Dolstad kirke i Vefsn, og som hadde foreldre som bare var trolovet, ble gjennom min undersøkelsesperiode konsekvent døpt som ekte. I 1717 ble et barn døpt, og presten har skrevet i kirkeboken at foreldrene ”endnu icke hafde haft brøllup – saa det er

³²⁶ SAT, Ministerialbok 820A03, Vefsn sokn (1720-1726), s. 80.

³²⁷ SAT, Nordland og Finnmark lagting, Tingbok 4 (1708-1726), f.128b.

ingen tuifl hun jo kommer fortiilig”.³²⁸ Men barnet ble likevel døpt som ekte. Samme år ble også et annet barn døpt som ekte, på samme dag som foreldrenes trolovelse.³²⁹ Lignende innførsler finnes mange steder, blant annet fra årene 1722, 1723 og 1736. Men det har nok ikke vært lik praksis for dette i alle kirkesogn. Hans Johansen og Sigri Pedersdatter ble trolovet i Brønnøy i 1718, og samme dag ble deres barn døpt som uekte.³³⁰ Dette tyder på at prestens personlige tilbøyeligheter hadde stor innvirkning på denne praksisen.

7.3 Det offentlige skriftemålet

Offentlig skriftemål var en form for kirketukt som ble brukt ovenfor personer som hadde begått ulike synder, og var et ritual som inneholdt syndsbejennelse, absolusjon og til slutt gjenopptakelse i menigheten.³³¹ Det var etter en forordning av 12. oktober 1617 at alle som hadde begått leiermål skulle utstå denne straffen, kalt ”kirkens disiplin” eller ”publice absolution” i kildene, men etter hvert kom det ulike forordninger som fritok blant annet soldater fra å gjennomgå dette. Dersom et par som hadde begått leiermål giftet seg slapp de også å stå offentlig skrifte.

Gerd Irene Aamlid Ødeskaug gjengir i sin masteroppgave hvordan dette ritualet gikk for seg. På forhånd var synderen lyst i bann og nektet deltakelse i nattverden. Det offentlige skriftemålet fant så sted i kirken på en søndag etter prekenen:

”Presten fortalte menigheten at en synd var begått og oppmuntra de frammøtte til å be for synderen. Etter at en spesiell salme var sunget, satte den som skrifta seg på kne i kordøra. Vedkommende måtte svare på prestens spørsmål, og ugifte mødre oppgi navnet på barnefaren. Den skriftende vendte seg så mot menigheten og angra sine synder. Synderen fikk deretter absolusjon for sine handlinger, kunne på ny delta i nattverden og var igjen en del av det kirkelige fellesskap”.³³²

Det var et rensende rituale hvor synderen ble tilgitt for sine handlinger, men opp gjennom 1600-tallet ble det likevel lagt mer og mer vekt på at det skulle være en straff, til avsky og advarsel for andre.³³³ Det må derfor ha blitt opplevd som ekstremt vanærende for de som måtte gjennomgå det. Presten hadde også makt til å holde igjen skriftemålet og dermed

³²⁸ SAT, Ministerialbok 820A02, Vefsn sokn (1712-1720), s. 110.

³²⁹ SAT, Ministerialbok 820A02, Vefsn sokn (1712-1720), s. 112.

³³⁰ SAT, Ministerialbok 813A03, Brønnøy prgj. (1714-1724), s. 90.

³³¹ Imsen og Winge, ”Skriftemål”.

³³² Ødeskaug, *Leiermål i Setesdal*, 45.

³³³ Ødeskaug, *Leiermål i Setesdal*, 44.

også gjenopptakelsen i menigheten. Da Synnøve Hansdatter stod tiltalt for leiermål på tinget i Rødøy i 1719, spurte sorenskriveren om hun ikke hadde ”fremstillet sig for præsten offentlig at bekiende sin begangne forseelse og afbede sin forargelse? dertill hun svarede, at hun 2de gang har frembødet sig, men ej er bleven antagen, af hvad Aarsage veedste hun iche”.³³⁴

Under skriftemålet skulle barnemoren også navngi barnefaren til sitt uekte barn. Dette var en fordel for den sikt- og sakefallsberettigede, da det gjorde det lettere å kreve inn bøter eller stevne vedkommende inn for tinget.³³⁵

Undersøkelser fra andre steder i landet har vist at det var et stort flertall av kvinner som måtte gjennomgå denne straffen.³³⁶ Noen av grunnene til at det har vært så ulik kjønnsfordeling på dette, er at mange av de ugifte fedrene var i militæret, til sjøs eller bortreist. I Vefsn kirkesogn skiller mønsteret seg betydelig fra disse andre undersøkelsene, og det var tilnærmet likt antall menn og kvinner som stod offentlig skrifte for leiermål eller andre sedelighetsforbrytelser. I Brønnøy var det like mange kvinner og menn som gjennom perioden stod offentlig skrifte for brudd på det 6. bud.

Tabell 7.1: Personer som stod offentlig skrifte 1717-1736

	Vefsn	Brønnøy	Totalt
Kvinner	60	60	120
Menn	58	60	118
Totalt	118	120	238

I tabellen er det kun tatt med de offentlige skriftemålene som var for sedelighetslovbrudd. Noen av de offentlige skriftemålene fra denne tiden var for andre synder, som å ha utevært fra nattverden for lenge, begått tyveri eller ligget i hjel barnet sitt, men disse utgjorde et svært lite mindretall.

7.3.1 Samsvarte kirkens straff med den verdslige straffen?

I Vefsn ble 33 mennesker dømt for leiermål eller hor på tinget mellom 1717 og 1736, og burde også ha stått offentlig skriftemål for dette. Men bare 12 av dem er å finne igjen i kirkeboken for å ha blitt ”publice absolveret”. Det ser ut til å ha vært ganske vanlig å

³³⁴ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 6 (1717-1723), f.89a.

³³⁵ Hoff, ”Avlet i synd og ondskap”, 98.

³³⁶ Se blant annet Ødeskaug, *Leiermål i Setesdal*, 46; Telste s. 97 og Holden Hoff s. 76.

stå åpenbart skrifte *før* saken ble tatt opp på tinget, i noen tilfeller opp til flere år tidligere, så det er mulig at noen av de 33 har gjennomgått den kirkelige straffen i årene før min undersøkelsesperiode starter. Likevel er dette et ganske stort misforhold. Hoff fant i sin undersøkelse av Kristiansund at omtrent 1/3 av de dømte aldri stod åpenbart skrifte, og at dette kunne skyldes at de enten hadde fått kongelig bevilling om fritak eller hadde flyttet til et annet sogn etter dommen.³³⁷ Det er mulig at dette har vært tilfelle også i Vefsn, men kildegrunnlaget for denne oppgaven er ikke omfattende nok til å undersøke dette ordentlig.

I ett tilfelle gjorde presten i Vefsn også om på straffen som var gitt i retten. Johannes Povelsen Stordalen, som var innstevnt av sin tidligere tjenestepike for voldtekt, ble frikjent for voldtekten i desember 1727 men dømt til å stå åpenbart skriftemål i kirken og bøte på sin formue for hor. Ovenfor presten hadde han likevel hevdet at han aldri hadde hatt noe forhold utenfor ekteskapet og nektet å stå offentlig skrifte slik retten hadde pålagt ham. Presten tillot Johannes på bakgrunn av dette en ”privat absolution”, hvor han ble tilgitt og tatt inn i menigheten igjen, fordi det ikke fantes noen klare vitner som beviste at Johannes var skyldig.³³⁸ Det er interessant at presten valgte å heve seg over en rettslig domsavsigelse på denne måten, når Johannes allerede var funnet skyldig, etter flere års behandling på bygdinget, i å ha hatt et lengre seksuelt forhold til sin tjenestepike.

Andre eksempler viser derimot at presten også kunne fungere som en forlengelse av retten og håndhever av bestemmelsene der, også når det kom til de materielle bestemmelsene. I 1731 gjennomførte sogneprest Jacob Hersleb innsamling av ekteskapsbøter fra tre ektepar i kirken, bøter som skulle gå til prost Anders Dass.³³⁹

7.4 ”Uvilje og opsetzighed” – de som tok til motmæle mot prest og øvrighet

Da presten ville si opp kontrakten med Villum Pålsen, en husmann på kirkens gods i Rødøy i 1730-årene, på grunn av hans samboerskap med piken Guru Jonsdatter, svarte Villum at ”Loven i sådanne saker, den estimerer jeg ikke mer enn en går bort og skjære ut en tør

³³⁷ Hoff, *”Avlet i synd og ondskap”*, 100.

³³⁸ SAT, Ministerialbok 820A04, Vefsn sokn (1726-1729), s. 35.

³³⁹ SAT, Ministerialbok 813A04, Brønnøy prgj. (1719-1758), s. 99.

skit”.³⁴⁰ Det var tydeligvis ikke alle som syntes like mye om lovens og kirkens påbud i slike saker.

En lignende sak, dog ikke fullt så fargerik i ordvekslingen, ble tatt opp på tinget i i Brønnøy høsten 1735 og våren 1736. Hermand Mikkelsen og Kirsten Ingebrigtsdatter stod tiltalte for andre gangs hor, og at de hadde levd sammen som mann og kvinne i 5 år, til tross for mange advarsler fra presten og at Hermand var en gift mann på sin kant. Hermand innrømte dette, og ”kunde heller icke fra gaae at hand af Præsten, Klokkeren og Mænd var bleven advaret at skille sig fra kvindfolcket og icke have nogen omgang i nogen maade”.³⁴¹ Hermand og Kirsten hadde valgt å trosse de gjentatte advarslene fra øvrigheten, da ”deris villie var at komme tilsammen i Ægteskab, og i haab at de derpaa kunde erholde tilladelse, er de bleven frem turende i deris Syndige Levnet”.³⁴² Disse to ventet altså sitt andre barn sammen, og fortsatte å ”leve i synd” til tross for at de risikerte harde dommer. Dette viser at i noen tilfeller var kjærligheten større enn frykten myndighetene prøvde å påføre befolkningen gjennom strenge straffer.

Også en gift kvinne i Rødøy, Synnøve Olsdatter Rengen, trosset i 1721 prestens advarsler om å holde seg borte fra drengen Christen Andersen. Tjenestefolket på gården til Synnøve vitnet i retten at hun lenge hadde levd usømmelig og at hennes forhold til Christen var åpenbart for alle. Hun hadde også ”holdet et Ugudeligt huus med banden og sværen”, og de hadde aldri sett at hun ”søgte Seng med sin gamle mand Henrich Andersen”.³⁴³ Presten i Rødøy Hr. Peder Brun hadde fått greie på forholdet hennes til Christen, og gav flere advarsler til Synnøve hvor han bad henne om å vise drengen bort fra gården. Hun nektet å etterkomme dette, og da presten for tredje gang sendte sine medhjelpere til gården for å formane henne til å etterkomme advarslene og søke absolusjon, fikk de til svar at ”hun saa ofte har været i Rødøen baade Hellig og Søgen dag, og vilde Præsten hinde noget Videre, da veedste hand hvor hun boede”.³⁴⁴ Både Synnøve og drengen hadde stukket av og reist nordover i landet før saken ble tatt opp på tinget, og dukker ikke opp i kildene igjen.

³⁴⁰ Hutchinson og Elstad, *I Amtmandens dager*, 176.

³⁴¹ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 10 (1734-1739), f.171a.

³⁴² SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 10 (1734-1739), f.173b.

³⁴³ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 6 (1717-1723), f.217b.

³⁴⁴ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 6 (1717-1723), f.249a.

7.5 Avslutning

Presten hadde en fremtredende rolle i samfunnet når det kom til sedelighetsforbrytere, både som sjelesørger og som vokter over moralen. Han skulle holde et øye med menigheten og var lovpålagt å melde fra dersom et barn ble født utenfor ekteskap eller for tidlig i forhold til vielsen. Samtidig ser det ut til at tilgivelse, forsoning og pragmatisme har vært viktige komponenter i prestens møte med sedelighetsforbryteren, i hvert fall når det kom til presten Ole Broch og hans virke i Vefsn. Presten var jo gjennom sitt embete nært knyttet til menneskene i sin menighet, og kanskje var det en fordel for ham å vise at han var villig til å komme dem i møte på disse områdene. Likevel, gjennom å sammenligne kilder fra Vefsn og Brønnøy viser det seg at det må ha vært ulik praksis innad i regionen, og sannsynligvis hadde prestens personlige tilbøyeligheter mye å si for hvordan sedelighetsforbrytere ble behandlet.

Det offentlige skriftemålet, som var den geistlige straffen for leiermål og annen utenomekteskapeleg seksualitet, var en straff som rammet både menn og kvinner i like stor grad i Vefsn og Brønnøy. 118 sjeler gjennomgikk denne straffen i Dolstad kirke i Vefsn i min undersøkelsesperiode, og 120 gjorde det samme i Brønnøy, noe som er forholdsvis høye tall, men likevel er det ikke samsvar mellom hvem som ble dømt på tinget og hvem som stod offentlig skrifte. Noen dypere forklaring på dette er ikke mulig å gi ut fra det kildematerialet som er gjennomgått, men andre steder i landet har det vist seg at noen søkte om kongelig bevilling for å slippe skriftemål og andre valgte å flytte fra kirkesognet, noe som også kan ha vært tilfelle her.

Det var også noen personer på Helgeland som ikke godtok kirkens påbud om dydig livsførsel, og viste dette gjennom både ord og handlinger da de ble bedt av presten om å ”avstå fra sitt syndige levnet”. Dette viser at det var variasjon i hvordan folk forholdt seg til både sedelighetslovgivningen og myndighetspersoner.

8 Forholdet mellom ”de lovlydige” og lovbryteren

Dette kapitlet handler om forholdet mellom seksuallovbryterne og befolkningen for øvrig. Jeg skal se på hvilke reaksjoner som dukket opp på tinget, hvordan familiene til de innstevnte forholdt seg til sakene, samt hvilke holdninger og eventuelt sosiale sanksjoner de dømte ble møtt med i lokalsamfunnet. Tidligere forskning har vist at ære var av stor betydning, spesielt i bygdesamfunn, og at dette førte til en streng kontroll av utenomekteskapelig seksualitet.³⁴⁵ Ugifte mødre kunne bli sett ned på og frosset ut av det sosiale fellesskapet. Dette er uten tvil sant for mange av de dømte, men i dette kapitlet ønsker jeg også å nyansere dette bildet noe, og vise at det også fantes holdninger som aksept, støtte og tilgivelse hos den øvrige befolkningen.

8.1 To typer reaksjoner på tinget

Gjennom nøye gjennomlesing av de 212 sedelighets sakene som ble behandlet på tinget i perioden 1717-1736, har det i flere tilfeller vært mulig å skimte allmuens reaksjoner og holdninger. Disse har gått i to ulike retninger, de som uttrykte sin aksept eller støtte, og de som sa det hadde vært til forargelse for allmuen.

8.1.1 ”Til almuens forargelse”

Erik Olsen Langfjell og Magnille Zachariædatter ble dømt for å ha begått hor i forbudne ledd i 1719, og måtte for sin ”syndige og forargelige forseelse” betale sine formuer i bot og være forvist i 3 år.³⁴⁶ Mange saker fikk denne betegnelsen som ”forargelige”. Da Ole Olsen og Marite Johansdatter ble dømt til forvisning i 1720, for henholdsvis 2. gangs hor og 2. gangs leiermål med en gift mann, påpekte sorenskriveren i rettsprotokollen at ”saadane forargelige eksempler maa udrøddes af Landet”.³⁴⁷ Men hvem det var forargelig for er ofte noe tvetydig, og det kan like gjerne ha vært den verdslige øvrigheten som så på disse sakene som spesielt

³⁴⁵ Telste, *Mellom liv og lov*.

³⁴⁶ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 6 (1717-1723), f.86a.

³⁴⁷ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 6 (1717-1723), f.133b.

forargelig. Som jeg var inne på i kapittel 6 likte godseiere og embetsmenn på Helgeland å heve seg over bondebefolkningen og deres kultur, og at sedelighetsforbrytelser som leiermål var ”forargelige” ting kan ha vært et uttrykk for dette. I noen tilfeller kan det faktisk virke som om betegnelsen forargelig er brukt av ren automatikk, fordi forbrytelsen i seg selv var av en slik sort som ”fortørnet Gud og forarget sin næste”, uten at øvrige medlemmer av lokalsamfunnet nødvendigvis hadde gitt uttrykk for avsky eller sinne.

Men i noen få av sakene står det spesifisert at det var allmuen eller menigheten som var forarget. Nils Mathisen ble i 1724 dømt for 3. gangs leiermål, hvorav de to første hadde vært med ”uberøgtede Qvinde mennisker”. Han ble dømt til bot, fengsel og forvisning for sine ”Vederstyggelige og Lætferdige Synders øvelse” som hadde vært ”til Meenighedens store forargelse”. I dommen ble det på nytt fastslått, at ved å begå hor hadde Ole ”saa høyelig fortørnet Gud og forarget denne Guds meenighed”.³⁴⁸ Om menigheten virkelig hadde uttrykt sinne ovenfor Nils Mathisen ville dette vært forståelig, siden han for tredje gang stod tiltalt for leiermål, et lovbrudd som i utgangpunktet ble sett ned på. Og at to av kvinnene i utgangpunktet hadde vært ”uberøgtede” kunne heller ikke ha talt til hans fordel. I en annen sak kommer det også tydelig frem at det var allmuen som var forarget og gav uttrykk for sin avsky ovenfor den innstevnte. Adrian Andersen Enge ble innstevnet til tinget i Rana i 1735, og listen over hans begåtte forbrytelser var lang. Han stod tiltalt for løsgjengeri, slagsmål og tyveri, i tillegg til at han skulle ha ”ligget i it løsagtigt lefnet med Anders Mathiesens Enges qvinde”.³⁴⁹ Da allmuen selv ble tilspurt hvordan Adrian hadde oppført seg i nabolaget, svarte de ”at alle lever i frygt for ham”, og Anders Mathiesen fortalte at hver gang han var bortreist kom Adrian og oppsøkte hans kone, og ”forleden aars Juledag holte hand saadant huus med hans qvinde, at hand Rev skiørtet i støcher paa hendes krop, og at hans naboe Niels Scog hørte hendes raab og skrig”.³⁵⁰ Presten hadde også bannlyst ham fra menigheten. Adrian møtte ikke selv for retten, men ble i sitt fravær dømt til 6 år i Trondheim tukt- og verkhus, og fikk forbud mot å noen gang returnere til Helgeland.

Et annet eksempel på at befolkningen hadde vist forargelse ovenfor en leiermålsdømt var i 1719, da Anders Dass gikk til sak mot Jon Christensen Solvær. Jon hadde vært tilbake i fogderiet to eller tre ganger uten tillatelse, selv om han i 1716 hadde blitt dømt til forvisning i to år. Denne oppførselen ble beskrevet som å være ”til een stor forargelse for

³⁴⁸ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 7 (1723-1725), f.75a.

³⁴⁹ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 10 (1734-1739), f.108a.

³⁵⁰ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 10 (1734-1739), f.108b-109a.

Letsindig dømende mennischer”.³⁵¹ Citanten syntes også det var til ”Rættens forkleinelse” at han ikke hadde villet innrette seg etter den første dommen, men reiste frem og tilbake fra fogderiet som han selv ønsket, og han ble dømt til ”paa ny at entvige Fogderiet” i minst et år.

Mange av sedelighetssakene som ble tatt opp på Helgeland startet kanskje også med at noen syntes saken var så forargelig at de bestemte seg for å angi lovbrøyteren til presten. Det var nemlig vanlig at saker hadde startet som et ”bøygde røgte” før de ble tatt opp på tinget, noe som viser at det var vanlig å snakke om seksuelle lovbrudd, og ikke tie dem i hjel. Presten var deretter lovpålagt å sørge for at saker ble tatt opp på tinget dersom han oppdaget eller ble fortalt at det hadde skjedd noe straffbart i menigheten. På høsttinget for Meløy i 1725 kom Jørgen Sverdrups tjener frem for retten,

*”og foregav at Præstens Medhielpere, Ole Joensøn Meløen, Christen Andersøn Enge og Joen Andersøn, haver, effter it skiendigt og forargeligt Rygte i Meenigheden overleveret til sig, paa sin Principals vegne, som Sigtens berettiger, Peder Johansøn: Huusmand paa Biørangen, for hand skall have hafft og brugt it syndigt lefnet med legemlig beblandelse med sin Søster Ane Johansdatter”.*³⁵²

Det var en nabo av den innstevnte Peder som hadde tilkjennegjort for presten at dette ryktet gikk i menigheten, noe som førte til arrestasjon av Peder og senere dødsdom. At det var nok med et rykte for å starte saksgangen gav også mulighet til å starte falske rykter, for de som ønsket å sverte noens omdømme, slik tilfellet var med hor-saken som endte med frikjennelse.

8.1.2 ”Samtlig lovrettet og Almue gaf ham it got røgte...”

Allmuen på tinget kunne bli bedt om å gi innstevnte skussmål eller vitne om deres livsførsel, og dette gjaldt også for sedelighetssaker. I farskapssaker hvor det var usikkert hvorvidt den innstevnte var skyldig eller ikke kunne et slikt skussmål tale til hans fordel, eller eventuelt ulempe. Men i saker hvor den innstevnte allerede hadde innrømt gjerningen fikk det liten eller ingen innvirkning på saken.

Anders Arentsen og Kirsten Eliasdatter stod tiltalt for leiermål i forbudne ledd i 1724. Han var enkemann, og det viste seg at Kirsten var beslektet med hans avdøde kone, i 2. og 3. ledd. De to innstevnte hadde ikke vært klar over dette slektskapet, og hadde startet et

³⁵¹ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 6 (1717-1723), f.94b-95a.

³⁵² SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 7 (1723-1725), f.185a.

samliv i den tanke at de skulle gifte seg. Dette ville ikke Jørgen Sverdrup som citant at skulle komme på tale, selv om ”Samtlig lovrettet og Almue med Mund gaf ham og it got røgte”:

”Saa vit det udvortes Ærbare lefnet angaaer som hand hafde hatt med begge hans forrige Qvinder saa de aldrig før merket i ald dend tid andet af ham end hvis en Ærlig Ægteemand mod sine Qvinder Sømet og anseed...”.³⁵³

Det gode skussmålet de fikk fra sine grander imponerte heller ikke dommeren, og de to ble dømt til bot på formuen og forvisning i et års tid. I dommen stod det også at de to hadde ”ej Allenne høyelig fortørnet Gud, men end og givet Andre af Meenigheden en Stoer forargelse”. Dette er interessant, da det nettopp hadde kommet fram av samme protokoll at allmuen og laugrettemennene hadde gitt ham ”godt rykte”. Dette bygger opp under mistanken om at det ikke alltid var allmuen og menigheten som følte seg fortørnet og forarget over sakene som ble tatt opp på tinget, men at dette kan ha vært et uttrykk for øvrighetens eller sorenskriverens egen holdning.

I noen saker er det også tydelig at det fantes villighet til tilgivelse, selv for forbrytelser som ble sett på som svært alvorlige. Anders Larssen Bolgen, mannen til Dordie Olsdatter som ble dømt til døden for å ha rømt til Røst med drengen hun hadde et forhold til, ble tilspurt av retten hvordan han hadde tatt imot henne da hun kom tilbake etter 3 uker på rømmen. Til det svarte han at han ”tog imod hinde endda som sin qvinde i huus og leje, og vil endnu forlade hinde hines brøst og feil, naar Gud og dend Christen Øvrighed vil tilgive hinde”.³⁵⁴

At en ektemann var villig til å tilgi sin kvinne for en såpass alvorlig forbrytelse som dette, var sannsynligvis ikke veldig vanlig. Men det viser at seksualforbrytere ikke alltid ble evig fordømt, og at den verdslige og kirkelige straffen de gikk gjennom kunne fungere som en slags gjenopprettelse av æren.

8.1.3 Hvor gikk grensen?

At noen seksualforbrytere opplevde å få støtte på tinget mens andre ble fordømt forteller oss at det må ha gått en grense et sted for hva som ble akseptert, det Eliassen og Sogner omtaler som et ”skjæringspunkt mellom norm og avvik”, som kan vise hva

³⁵³ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 7 (1723-1725), f.104a.

³⁵⁴ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 6 (1717-1723), f.215b.

lokalsamfunnene på Helgeland tolererte av ”menneskelig livsutfoldelse”.³⁵⁵ Lokale skikker som gikk på makesøking kan ha hatt mye å si for dette, men også verdisyn og hvilke personlige egenskaper som ble verdsatt må ha hatt en innvirkning på hvordan sedelighetsforbrytere ble møtt av sine sambygdinge. De som ”gaf got røgte” til en innstevnt på tinget snakket for eksempel ikke om selve forbrytelsen når de gav sitt vitnemål, men beskrev personen ut fra hvordan vedkommende hadde oppført seg tidligere.

Et mål hos mange av bøndene var at man skulle være ”Grande-Hæv”, en person som oppførte seg skikkelig ovenfor sine venner og naboer.³⁵⁶ ”Bonde-idealet var å være selvhjelpen, men man skulle være parat til å hjelpe andre og til å bidra i de større felles arbeidsoppgaver på land og sjø”.³⁵⁷ Dersom en mann eller kvinne var hardtarbeidende, hjelpsom, vennlig og til å stole på, er det dermed sannsynlig at vedkommende også var godt likt og respektert av sine granner, og kanskje var ikke et leiermål nok til å ødelegge for dette forholdet. Men for sedelighetsforbrytere som allerede var dårlig likt i lokalsamfunnet, kan nok en slik forseelse ha forverret situasjonen. Og dersom forseelsen var alvorlig nok, eller i sin natur brøt med de egenskapene som ble høyt verdsatt, kunne den nok vekke både avsky og sinne. Jeg skal forsøke å si noe nærmere om denne grensen gjennom å se på noen eksempler fra tingbøkene som helt klart befant seg i grenseland av hva som ble akseptert.

Noen av leiermålssakene som kom opp for tinget på Helgeland ble unnskyldt av foreldrene med at det skjedde av ”ungdoms store skrøbelighed og daarlighed”.³⁵⁸ Det kan virke som en bagatellisering, en holdning hos foreldrene om at dette var ”sånt som skjedde” når de unge var på søken etter en livspartner. Selv om det kanskje ikke er fullt så enkelt må de i hvert fall ha visst at risikoen for å bli gravid var veldig til stede år de unge drev med makesøking og nattefrieri. Steinar Imsen har argumentert for at sedelighetslovgivningen i Norge var ekstra vanskelig for myndighetene å innføre, fordi den i tillegg til å kjempe mot gamle forestillinger og samfunnsnormer, også motarbeidet de biologiske driftene til befolkningen.³⁵⁹

Inger Olsdatter forklarte på tinget i 1726, at grunnen til at hun hadde utlagt to ulike menn som barnefedre, var at ”hendis forældre taled hende noget hart til for denne sin gierning, hvorføre hun i sit udsigende har vanced hid og did”.³⁶⁰ Hun hadde hatt samleie

³⁵⁵ Eliassen og Sogner, *Bot eller bryllup*, 9.

³⁵⁶ Hutchinson og Elstad, *I Amtmandens dager*, 170.

³⁵⁷ Hutchinson og Elstad, *I Amtmandens dager*, 170.

³⁵⁸ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 6 (1717-1723), f.62a.

³⁵⁹ Imsen, Steinar. *Norsk bondekommunalisme fra Magnus Lagabøte til Kristian Kwart*, Del 2 Lydriketiden. Trondheim: Tapir, 1994.

³⁶⁰ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 8 (1726-1730), f.4b.

med to forskjellige menn, med ganske kort mellomrom, noe hennes foreldre hadde vist stor misnøye med. Dersom leiermålet bare hadde skjedd med en mann, som da klart ville vært faren til barnet, hadde kanskje foreldrene gitt henne mer støtte, slik tilfellet var i flere andre leiermålssaker. Man kan anta at leiermål med én person kunne bli sett på som en (uheldig) bieffekt av giftermålssystemet, men leiermål med to personer, og dessuten over kort tid, var nok en større synd i manges øyne.

Toleransen for hvor langt utledet et slektskap måtte være før det kunne bli akseptert, synes også å ha vært en annen hos den allmenne befolkningen enn hva loven foreskrev. I små samfunn hvor det var vanlig å gifte seg på nytt dersom en ektefelle døde, må det ha vært begrenset hvor mange som ikke var beslektet i forbudne ledd gjennom svigerfamilie, og det kan også ha vært vanskelig å ha fullstendig oversikt over hvem som var ”lovlige” partnere og ikke. Og selv om lokalsamfunnet ikke tolererte forhold mellom personer som var beslektet i andre eller tredje ledd, kunne de vise *forståelse* for at slike feil kunne skje. Da Lars Larsen som 18-åring stod tiltalt for å ha avlet barn med farens søskenbarn, bad han ”med stor vemodighed” om at retten ville gi ham ”ej skarpeste Straf”, og ”Retten tilspurte almuen hvorledis at bemt unge menneske Lars Larsen har forholdt sig i andre maader svarede: at de vidste ej andet end hand alletider hos sine Forældre og andre har forholdt sig som en Christen”.³⁶¹

Vårtinget på Telnes i Rødøy i 1732 er et godt eksempel på at personer som hadde begått leiermål ikke automatisk ble utstøtt av familien og lokalsamfunnet. 3 kvinner og 3 menn var innstevnet for leiermål på dette tinget, fordelt på 4 saker, og i samtlige av disse sakene var det lensmannen som møtte og lot svare for de innstevnte. Det viste seg at alle seks hadde fått tjeneste og var i stand til å nedbetale sine bøter med årlige avdrag, og sakene ble trukket fra tinget uten dom. Både presten på øya og lensmannen selv var blant de som hadde gitt tjeneste til disse ugifte mødrene og fedrene.³⁶²

8.2 Omtaler av tidligere leiermålsdømte på tinget

Høsten 1720 var det en langveisfarende embetsmann til stede på tingene på Helgeland, for å undersøke enkelte mangler i fogderegnskapene, og noen av spørsmålene han ønsket å få klarhet i omhandlet bøter som skulle vært inndratt for leiermål og andre seksualforbrytelser.

³⁶¹ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 8 (1726-1730), f.208a.

³⁶² SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 9 (1730-1734), f.124b-125a.

Siden det var leiermålssaker fra fogderegnskapet han søkte å få svar på, var dette begrenset til de som hadde skjedd på kongens jord eller kirkegods. Men gjennom vitnesbyrdene som ble avlagt på tinget i forbindelse med dette får man et inntrykk av hva som har skjedd med noen få av de som ble dømt for sedelighetslovbrudd i tiden før min undersøkelse starter.

”Fremkom da for retten VelEdle Hr. Assessor Langes tiener Gerlof Christian, som i underdanigst følge paa Rente Cameretz hans Principals tilstillede anteignelser for aflagde Fogde Regnschaber Aar 1713 og 1714 begiærede Rættens og almuens forklaring till same anteignelsers besvarelse.

...giorde tilspørsel til LaugRætted og almuen (...), hvor Mogens Jenssen og Karj Larsdatter, som udj Lejermaal haver forseet sig med hin anden, ere avblevne, om de her i fierdingen eller Fogderiet endnu opholder sig eller de ere bortviste? der till LaugRætted og almuen svarede, at saa snart det var bleven røgtbar at de var falden udj same forseelse, forføyede de sig her fra fierdingen Nord i Saltens Fogderie; hvorfra, som siden er fornumet, at hand søgte hen til Trundhiem og gav sig til Schibs og Qvinde Mennischet entvigede til Bergen, begge i een slett tilstand, saasom de hafde iche klæderne paa kroppen”.³⁶³

For disse to, Mogens og Kari, hadde løsningen altså vært å forlate hjemstedet og reise til nye steder, først lenger nord i landet, før det bar videre til henholdsvis Trondheim og Bergen. At de valgte å gjøre dette så snart det var ”bleven røgtbar” i lokalsamfunnet at de hadde begått leiermål sammen, vitner om at det må ha vært en del skam og stigma tilknyttet dette. Også en annen leiermålsdømt, Gjertrud Jonsdatter, hadde valgt å rømme fra fjerdingen, ”udj yderlig fattigdom”, men allmuen visste ikke hvor hun hadde reist. Et annet par som ble etterspurt bodde fortsatt i fjerdingen, men hun levde i fattigdom av å tigge og han led av spedalskhet, så det var ingen håp om å inndra bøter fra noen av dem.

Enkelte undersøkelser andre steder i landet har tatt for seg hvordan det gikk med leiermålsdømte, spesielt kvinnene, i etterkant av dommen, og funnene ligner på hva disse eksemplene om tidligere dømte på Helgeland viser. Kari Telste fant i sin undersøkelse av Ringerike og Hallingdal at svært mange av de ugifte mødre endte opp i samfunnets sosiale bunnsjikt, blant annet fordi det var vanskelig å holde på eller skaffe seg tjeneste med et lite barn å ta seg av.³⁶⁴ Også Torleif Hansens undersøkelse av ugifte mødre i Sogn fant at leiermålsdømte kvinners livssituasjonen ofte var preget av ”fattigdom, invaliditet og omstreifing”.³⁶⁵

³⁶³ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 6 (1717-1723), f.157a.

³⁶⁴ Telste, *Mellom liv og lov*, 106.

³⁶⁵ Hansen, ”Straff og skjebne”, 57.

8.3 Hvordan var utsiktene for giftermål blant leiermålsdømte?

Å gifte seg var svært viktig for mennesker på 1700-tallet, og noe av det som gav status i lokalsamfunnet.³⁶⁶ Randi Holden Hoff fant i sin undersøkelse av Kristiansund at om lag 25% av de ugifte mødrene giftet seg med noen andre enn barnefaren.³⁶⁷ En landsomfattende undersøkelse med utgangspunkt i folketellingen av 1801 har derimot vist at bare 10% av alle ugifte mødre ble gift med en annen enn barnefaren, så sammenlignet med dette var mulighetene for giftermål blant leiermålsdømte i Kristiansund relativt høy, og man kan konkludere med at det var en bredere aksept for illegitime fødsler her enn i landet generelt.³⁶⁸ De ugifte barnefedrene hadde større sjanser for å bli gift i begge undersøkelsene.

Det har vært vanskelig å finne sikre tall for giftermålssjansene til leiermålsdømte i Vefsn og Brønnøy, på grunn av metodiske utfordringer med kildene. Spesielt for Brønnøy har det vært vanskelig å finne ut om navnene i kirkeboken og navnene til innstevnte på tinget henviste til samme personer, da det i kirkebøkene ikke er skrevet ned gårdsnavnet til kvinnen når et par har blitt trolovet. I Vefsn har dette vært litt lettere, men heller ikke her har det vært mulig å finne helt sikre tall. Av de 9 kvinnene fra Vefsn som ble dømt for leiermål på tinget i perioden ble 2 senere gift med barnefaren, mens jeg ikke har greid å finne noen som ble gift med andre enn barnefaren. Av 11 menn dømt for leiermål i Vefsn har jeg derimot funnet at to giftet seg med barnemoren, mens 4 stykker giftet seg med en annen. Selv om kildeutvalget er lite ser det likevel ut til at det har vært lettere for leiermålsdømte menn å gifte seg enn for kvinner. For sikker kan man likevel ikke være. Det finnes en mulighet for at noen av de ugifte mødrene giftet seg i andre lokalsamfunn enn der hvor de hadde blitt dømt på tinget.

Undersøkelser andre steder i landet har tydet på at sjansene for giftermål var større for de kvinnene som ikke hadde ansvar for barnet selv, men hadde satt det bort til andre, eller at barnet hadde dødd. Barnedødeligheten var hyppigere blant barn av ugifte foreldre enn hos gifte.³⁶⁹ I Setesdal ble så mye som en av tre ugifte mødre senere gift, men funnene til Ødeskaug tyder også på at mange av disse mødrene hadde mistet barnet tidlig.³⁷⁰

³⁶⁶ Sandvik, "Menneskeverd i Norge på 1600- og 1700-tallet", 206.

³⁶⁷ Hoff, "Avlet i synd og ondskap", 86.

³⁶⁸ Hoff, "Avlet i synd og ondskap", 86.

³⁶⁹ Hansen, "Straff og skjebne", 55-56.

³⁷⁰ Ødeskaug, *Leiermål i Setesdal*, 112.

Tidligere forskning har ofte fokusert på giftermål som en ”utvei” og måte å unngå straff på dersom man hadde begått leiermål og kvinnen ble gravid.³⁷¹ Man kan også snu om på dette og spørre om ikke de som faktisk giftet seg etter å ha begått leiermål ofte hadde planer om å gifte seg i utgangspunktet, og at graviditeten til kvinnen gjorde at det skjedde på det tidspunktet det gjorde. Sølvi Sogner har til og med stilt spørsmålet om ikke kvinner gjennom å bli gravide også beviste at de var i stand til å få barn, og at dette ble deres ”inngangsbillett” til ekteskapet.³⁷² Ser man slik på det var de innstevnte for leiermål på tinget stort sett personer som ikke hadde ekteskap som et tilgjengelig alternativ, kanskje fordi en av partene var gift fra før, eller at partene bare ikke ønsket å gifte seg med hverandre. Som nevnt i kapittel 4 forsøkte også noen kvinner å legge frem en uriktig barnefar, fordi de ønsket seg giftermål med denne mannen. Spesielt dersom kvinnene hadde hatt samleie med mer enn én mann, virker det som om de forsøkte å plassere farskapet hos den personen de ønsket seg et giftermål med. Eli Eriksdatter forsøkte dette ovenfor drengen Johan Arentsen i 1732.

*”Det første Eli Erichsdatter talte ham til om sin frugtsomelighed, da svarede hand: der skeer iche noget nyt under Soolen, dersom det komer i min regneskab, saa skal ieg forsvare det, saa meget mulig er, siden bad hand hende at hun iche skulle tage sig nogen angst til og dersom det komer i liv og lys, saa skal ieg forsvare det”.*³⁷³

Å ”kome i min regneskab” ville si at barnet ble født på et tidspunkt som stemte overens med tiden Johan hadde hatt samleie med henne. Men selv om han hadde en intensjon om å være far for barnet dersom det viste seg å være hans, påpekte Johan at han aldri hadde lovet henne noe ekteskap, og heller ikke kom til å gjøre det. Han forklarte likevel for retten at han ikke visste hvordan det *kunne* ha gått med de to, dersom Eli hadde ”baaret sig skichelig at” og ”været it folch=menniske”. Men det at hun hadde hatt en seksuell relasjon med en annen mann i tillegg til seg selv ble for ham et for stort problem til at det kunne bli noe ekteskap. Man kan anta at det samme gjaldt for flere, og at sjansene for ekteskap var større, spesielt for kvinnene, dersom man hadde holdt seg til én partner.

8.4 Familiens holdninger til sedelighetsforbrytere

³⁷¹ Risa, ”Mann og kvinne framfor loven”, 27.

³⁷² Sogner, ”Gifte kvinner i bondesamfunnet på 1700-tallet i demografisk perspektiv”, 98.

³⁷³ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 9 (1730-1734), f.157b.

Kari Telste fant i sin undersøkelse av Ringerike og Hallingdal at forholdet mellom mor og datter eller matmor og tjenestepike var preget av frykt og manglende fortrolighet, da mødrene spilte en særdeles viktig rolle i kontrollen av unge jenters seksualitet.³⁷⁴

”Jenter som opplevde svangerskap for første gang må ha følt frykt og hjelpeløshet overfor det som var i ferd med å skje dem. [...] Frykten for mødrene gjenspeiler skammen over å ha trådt utenfor de akseptable normene for seksualitet. De hadde ikke skjult at de var gravide fordi de hadde tenkt å føde i dølgsmål, men fordi de var redde”.³⁷⁵

Det finnes også eksempler fra Helgeland om jenter som skjulte graviditeten fram til fødselen startet, men det fantes også de som i fortrolighet fortalte hvordan situasjonen var. Anne Larsdatter stod tiltalt for fødsel i dølgsmål i 1717. Tilspurt om andre på gården visste at hun var gravid svarte hun at ”dett var Witterligt for alle, som paa Gaarden vare”, og matmoren hennes vitnet det samme:

”det var kundbart ej alleniste for folchene i Gaarden, mens endog for Naboerne rundt omkring, at denne same Anne Larsdatter var bleven fructsomelig ved Hans Olsen: derforuden beretter vidnett, at Natten før Anne Larsdatter gjorde denne misfødsel, laag Anne Larsdatter hos sin madmoder i seng udj hindes Mands fraværelse, og da Spurde madmoderen hinde, om dett var sandt at hun var frugtsomelig, hvilchet hun da ogsaa tilstod, hvorforre madmoderen begyndte at kiende paa hindes legeme om dett var saaledes fatt. og som hun ikke kunde finde noget kiendeligt derom paa hindes legeme, sagde madmoderen til hinde, jeg er rett bange at du lyver paa dig selv; mens Anne Larsdatter stod dog fast derpaa, at dett var saaledes”.³⁷⁶

Ikke bare hadde Anne fortalt matmoren og andre på gården av hun var gravid, hun hadde også sovet i samme seng med matmoren og latt henne undersøke seg. Matmoren var også den første Anne bekjente seg til etter at hun hadde mistet fosteret.

I sakene finnes også minst ti tilfeller av at et familiemedlem møter på den innstevntes vegne i retten, for å forklare saken og forsvare vedkommende. Telse Olsdatter Kvalnes kunne ikke møte på tinget høsten 1723 ”formedelst sit spæde barns schyld”, men hennes far møtte og svarte ”at hun var et ungt Uschylidigt mennische, som af ungdoms daarlig schrøbelighed har ladet sig forlede til saadan syndig gierning”.³⁷⁷ Noen familiemedlemmer møtte også og tilbød seg å betale boten. På Peder Larsens vegne i 1717 ”mødte Faderen Lars

³⁷⁴ Telste, *Mellom liv og lov*, 214-216.

³⁷⁵ Telste, *Mellom liv og lov*, 217.

³⁷⁶ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 6 (1717-1723), f.28a.

³⁷⁷ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 7 (1723-1725), f.42b.

Pausen, som erbød sig at betale Aarlig før Sønnen 2 Rdr”.³⁷⁸ En annen far møtte på tinget i 1725 og betalte leiermålsboten for sin datter.³⁷⁹

Det var ikke nødvendigvis sånn at foreldre støttet *gjerningen* sønnen eller datteren hadde gjort seg skyldig i, selv om de møtte opp og forsvarte dem på tinget. Peder Nilsen møtte på sin sønn og Ane Arentzdatters vegne, som hadde begått leiermål i forbudne ledd, og innrømte at ”deris gierning, disverre, var alt for meget sand og vitterlig”. Han bad om nåde og en mild dom for de to, men da han ble spurt om hva slektskapet mellom dem var svarte han at de var ”hin anden i 2de leed beslegtede, som for ham, disverre, er alt for meget i slegtskab, ham til største hiertte-soerig”.³⁸⁰

Det finnes ikke mange gode eksempler på at familien uttrykte tydelig misnøye eller fordømmelse ovenfor personen som hadde begått et seksuallovbrudd, men i noen saker kan man likevel begynne å lure på om foreldre og andre familimedlemmer valgte å ta avstand fra rettssaken som en bevisst handling. I en farskapssak som gikk over flere ting i 1721 og 1722 ville retten at moren til Anne Einersdatter Sømnes skulle vitne om sin datters besvangrelse, ettersom hun var til stede under fødselen og hørte Annes bekjennelse, i tillegg til at besvangrelsen skulle ha skjedd på gården hvor de bodde sammen. Men da moren ble tilkalt for å vitne på tinget kunne Anne fortelle at ”hindes Moder Berete Jørgensdatter vilde hindes stivfader ej at schulle reise til Tinget”.³⁸¹ Dette kunne selvfølgelig skyldes at arbeidsmengden var for stor på gården til at Peder Nilssen kunne unnvære både sin kone og sin stedatter, men muligens kunne det også ha kommet av et ønske om å ta avstand fra saken.

Et familiemedlem som har hatt en viktig rolle, men som alt for sjeldent kommer til syne i kildene, er ektefellene til de som hadde gjort seg skyldige i hor. Det må ha vært en smertefull og nedverdiggende opplevelse for disse, og nesten ingen møtte opp på tinget mens sakene pågikk. Sophia Nielsdatter, konen til Johannes Povelsen Stordalen som stod tiltalt for voldtekt og til slutt ble dømt for å ha hatt et langvarig seksuelt forhold til sin tjenestepike, var en av få ektefeller som ble nøye forhørt av retten. Hun hadde mistenkt at Johannes hadde et forhold til tjenestepiken, men ikke fortalt det til noen ”af frygt, for hun skulle miste sine Ejende midler, og aabenbare sin mands skam”.³⁸² Da hun ble spurt hva hun tenkte første gang

³⁷⁸ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 6 (1717-1723), f.30a.

³⁷⁹ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 7 (1723-1725), f.209a.

³⁸⁰ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 7 (1723-1725), f.164a.

³⁸¹ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 6 (1717-1723), f.272b.

³⁸² SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 8 (1726-1730), f.142b.

hun hørte snakk om denne beskyldningen mot sin mann, svarte hun ”at hun skar sig i et finger og hun skar sig i det andet finger, gjorde like ont”.³⁸³

8.5 Avslutning

I stor grad ser det ut til at leiermål som hadde skjedd innenfor grensene til de aksepterte normene, som nattefrieri, ikke førte til noen allmenn fordømmelse av de innstevnte. Eilert Sundt fastslo også gjennom sine undersøkelser, at nattefrieriet og muligheten for at unge kvinner ble gravid på denne måten, var sosialt akseptert i flere lokalsamfunn.³⁸⁴ En mann som gikk bort fra sine ekteskapsløfter etter å ha gjort en kvinne gravid, ble sett mer ned på enn kvinnen som satt igjen med barnet, i de sakene hvor ekteskapsløftet kunne bevises. Reglene for forbudne ledd virker også å ha vært mye strengere enn hva den allmenne befolkning syntes var greit, i hvert fall når det kom til måten de ble straffet på.

Det er usikkert hvor store sjanser leiermålsdømte på tinget på Helgeland hadde til senere å bli gift, men det kan se ut som om også dette hadde sammenheng med hva som ble sett på som aksepterte normer. For eksempel ble Eli Eriksdatter avvist av sin barnefar, fordi hun også hadde hatt seksuell kontakt med en annen mann.

Mange sedelighetsforbrytere opplevde å få støtte fra familien på tinget, og i flere tilfeller betalte også foreldre bøtene for sin datter eller sønn. Noen foreldre uttrykte også misnøye med forbrytelsen sønnen eller datteren hadde gjort seg skyldig i, men støttet dem likevel i retten og bad om milde dommer, noe som tyder på at det var sterke familiære bånd på Helgeland og at familier stod samlet mot det de opplevde som en streng og til tider også urettferdig sedelighetslovgivning.

³⁸³ SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 8 (1726-1730), f.50b.

³⁸⁴ Drake, ”Utenomekteskelig fruktbarhet i Norge”, 20.

9 Sammenfatning og avslutning

Noen av forholdene jeg har avdekket vedrørende sedelighetslovbrudd på Helgeland har vist seg å stemme godt overens med funn fra undersøkelser andre steder i landet, mens andre forhold skilte seg klart fra det som var normalt andre steder. I dette avslutningskapitlet vil jeg prøve å sammenfatte funnene mine og samtidig gi et oversiktlig svar på problemstillingen; hvordan ble sedelighetssakene og forbryterne behandlet og straffet på tinget på Helgeland mellom 1717 og 1736? Og hva slags reaksjoner og holdninger ble seksuallovbrytere møtt med i retten, i kirken og i lokalsamfunnet?

9.1 Sakenes behandling på tinget

Av de totalt 212 sedelighets- og dølgsmålsakene som ble behandlet på Helgelandstinget mellom 1717-1736 var et klart flertall rene leiermålssaker. Samtidig viser det seg gjennom sammenligning med kirkebøker at bare en liten del av leiermålene på Helgeland ble stevnet inn på tinget, noe som tyder på at et flertall av de som begikk leiermål betalte boten og gjorde opp for seg utenfor tinget. Illegitimitetskvotienten i Vefsn, kirkesognet jeg brukte som sammenligningsgrunnlag for sakene på tinget, lå i øvre sjikt av hva som var normalt i landet i denne perioden, og 4,4% av alle fødte barn her ble i kirkens øyne regnet som uekte.³⁸⁵ Det må også ha vært mange gravide bruder på Helgeland, da for tidlig samleie var den nest største gruppen sedelighetssaker på tinget med sine 41 saker, i tillegg til at flere av de døpte barnene i Vefsn hadde trolovede foreldre. Dette tyder på at det å starte et seksuelt samliv før ekteskapet var en akseptert norm i denne regionen, og at det ofte også var en del av makesøkingen.

Godseieren på Helgeland var den typiske citanten, og de fem godseierne som hyppigst stevnet inn sedelighetssaker for tinget i perioden opptrådte som citanter i til sammen 164 av de 212 sakene. At de hadde denne rollen på tinget skyldtes at den såkalte sikt- og sakefallsretten fulgte med godsene på Helgeland, og dette medførte en plikt om å påtale og straffeforfølge i straffesaker, samt retten til å inndra alle bøter fra slike saker. Noen av godseierne var også embetsmenn, som Anders Dass som var sogneprest og prost, og Peter Lorentzen Angell som var lagmann, og de fleste hadde mange ulike inntektskilder i tillegg til

³⁸⁵ Normalen lå mellom 2-5%. Eliassen, "Fødsler utenfor ekteskap i lys av det gamle norske giftermålssystemet", 58.

bøtene. Den typiske sedelighetsforbryteren var enten i tjeneste eller av bonde- eller husmannsfamilie, og ofte hadde de begrenset med midler. Mange av sakene ble stevnet inn på tinget nettopp fordi den innstevnte ikke hadde vært i stand til eller ikke ønsket å betale bøtene sine. Gruppen innstevnte kan dermed ikke ses som representativ for alle som begikk leiermål på Helgeland, da de som stod bedre økonomisk stilt sannsynligvis betalte bøtene sine til godseieren ”i mindelighet” og er dermed ikke synlige i rettslige kilder.

Et av hovedfunnene i denne oppgaven har vært at leiermål ikke var en typisk kvinneforbrytelse på tinget på Helgeland, slik som mange andre steder i landet.³⁸⁶ 67 kvinner stod tiltalt for rent leiermål i perioden 1717-1736, mot 56 menn, og samtidig var 27 menn tiltalt for hor, et lovbrudd bare 5 kvinner stod tiltalt for. Noe av dette kan forklares med at det ikke var noen militærutskrivning her i undersøkelsesperioden og heller ingen stasjonerte soldater, et yrke som ellers i landet fritok menn som hadde begått leiermål fra både bot og offentlig skriftemål. Dessverre vet vi ikke hvor mange som faktisk betalte bøtene sine eller gjennomgikk subsidiærstraff, men ut fra sakene på tinget er det i hvert fall tydelig at både menn og kvinner ble innstevnt og dømt for leiermål og hor i like stor grad.

Selv om menn og kvinner i ganske lik grad ble stevnt inn for tinget ble de ulikt behandlet. Retorikken som ble brukt om kvinnelige sedelighetsforbrytere var svært nedlatende og ærekrenkende, ved at de i tingbøkene står omtalt som ”skjøger”, ”horer” og ”friller”, i tillegg til at deres barn ofte står omtalt som ”horebarn”. Ingen menn er omtalt i slike vendinger i tingbøkene. I tillegg var det en tydelig forskjellsbehandling i måten kvinner og menn ble behandlet på i såkalte farskapssaker, leiermålssaker hvor det var usikkert hvem som var barnefar eller den utlagte barnefaren nektet for dette. For det første hadde den utlagte barnefaren mulighet til å sverge nektingsed, dersom farskapet ikke kunne bevises, og i saker hvor barnemoren hadde vaklet i sin bekjennelse ble barnefaren ofte frikjent, mens barnemoren på sin side ble dømt til å oppgi en ny barnefar. Dersom hun ikke kom med en ny, ”sannferdig bekjennelse”, var straffen kakstryking og forvisning. Dette ble utfallet for flere av kvinnene innstevnt for leiermål på Helgeland, fordi de holdt fast ved at den første bekjennelsen de hadde gjort var sann. Dette viser at kvinner stilte mye svakere enn menn i slike saker, *både* ved at menn oftere ble trodd av retten, og i tillegg ble kvinner straffet hardere dersom de ikke ble trodd. På den annen side så søkte retten så langt det lot seg gjøre å skaffe beviser i usikre saker, for eksempel gjennom føring av vitner, og mange utlagte

³⁸⁶ Se for eksempel Telste, *Mellom liv og lov*, 89; Hoff, *Avlet i synd og ondskap*, 116; Aune, *Avkriminalisering av leiermål*, 33; Ødeskaug, *Leiermål i Setesdal*, 60.

barnefedre som nektet for farskapet ble også dømt skyldige, noe som viser at det ikke var noen automatikk i at mannens ord var sannhet.

Av de mer alvorlige sedelighetssakene som ble behandlet på tinget på Helgeland var leiermål i forbudne ledd og blodskam den største gruppen, og for begge disse lovbruddene var det like mange menn og kvinner som ble innstevnet.³⁸⁷ Fødsel i dølgsmål var et lovbrudd bare kvinner stod tiltalt for, naturlig nok, mens voldtekt, møykrenking og omgjengelse mot naturen var lovbrudd kun menn ble innstevnet for. De aller fleste sedelighetssakene ble behandlet og prosessert på tinget ved å bruke vitner og eventuelle bekjennelser som bevis. Skyldspørsmålet i voldtektssaker var derimot avhengig av fysiske bevis som revnede klær eller at kvinnen hadde hatt fysiske skader, mens i dølgsmålsaker stod undersøkelser av både det døde barnet og den antatte barnemoren sentralt. Dølgsmålsaker var også spesielle i at bevisførselen var basert på presumsjon, en antakelse om at barnemoren var skyldig, og det var opp til henne å bevise sin uskyld. Alle de 6 dølgsmålsakene som ble behandlet på tinget på Helgeland i perioden hadde en omfattende prosess på tinget preget av mange vitnesbyrd. Bare to ble funnet skyldige og dømt til døden, mens i en av sakene ble kvinnen frikjent for barnemord men dømt til fengsel for å ha skapt ”mistenksomhet” rundt sin fødsel.

Et funn mange andre historikere har gjort, og som også har blitt bekreftet i denne undersøkelsen, er at de innstevnte hadde svært begrensede muligheter til å påvirke sin egen sak dersom de først var innstevnet.³⁸⁸ De manglet innsikt i tingets funksjon, både på det formelle og det praktiske plan.³⁸⁹ Likevel fremstår det som tydelig at de innstevnte brukte ulike strategier, enten for å prøve å unngå straffen eller forsøke å få en mildere dom. Jeg har valgt å bruke Jørn Øyrehagen Sundes klassifisering av påvirkningsmuligheter på tinget som utgangspunkt for denne analysen, og dele strategiene inn i tre grupper; retorikk, passivitet og løgn.³⁹⁰ Retorikken som de innstevnte oftest brukte bar preg av gudsfrykt og ydmykhet, og de bad ofte om mildhet og tilgivelse, av hensyn til seg selv eller sin familie. Dette fikk ikke noen stor innvirkning på sakene, og det virker ikke som om sorenskriveren har tatt hensyn til verken familie eller eventuelle formildende omstendigheter når han avsa dom i sakene.

Sannsynligvis har passivitet også vært en bevisst strategi for mange, da over 40% av alle de innstevnte unngikk å møte opp på tinget. Kanskje har dette vært en måte å hale ut

³⁸⁷ 21 kvinner og 21 menn innstevnt for leiermål i forbudne ledd, 4 kvinner og 4 menn innstevnt for blodskam.

³⁸⁸ Se for eksempel Nilsen, *Lov og rett*, 146-147; Sunde, *Den juridiske komedien*, 151.

³⁸⁹ Nilsen, *Lov og rett*, 132.

³⁹⁰ Sunde, *Den juridiske komedien*, 148.

saken på, i håp om å slippe å betale bøter eller gjennomgå noen annen form for straff. Likevel ble mange dømt i sitt fravær, så også denne strategien må derfor sies å ha hatt begrenset innvirkning på sakens gang.

Hvor mange som brukte løgn som strategi i et forsøk på å unngå straff kan vi ikke vite noe om, men i leiermålssakene som dreide seg om farskap er det klart at én av partene ikke fortalte sannheten. Også saken mot Ole Jensøn, som ble dømt for omgjengelse mot naturen, avgjorde retten at Ole hadde løyet på seg en forbrytelse med det mål å bli henrettet. I flere andre tilfeller er det også tydelig at retten mistenkte den innstevnte for å lyve, som for eksempel i leiermålssaker hvor barnemoren utla en barnefar som var død eller en fremmed. Siden vi ikke vet hvem som løy i retten, kan vi heller ikke si noe om hvor virkningsfull denne strategien var, men generelt kan man si at det lå mye potensiale i den. Spesielt hadde de som begikk alvorlige forbrytelser som kvalifiserte til dødsstraff ingenting å tape på å hevde sin uskyld, eller innrømme et lovbrudd som var mindre alvorlig, i håp om at det skulle skjule over det andre. Dette er noe av grunnen til at det er antatt at forbrytelser som blodskam sannsynligvis har store mørketall.³⁹¹

Straffene som ble avsagt i sedelighetssakene på Helgeland var stort sett i henhold til lovverket, men da det fantes rom for personlige påvirkninger, var det også noen variasjoner her. For eksempel var det ikke bare slektskapsforholdet som avgjorde straffeutmålingen i saker om leiermål i forbudne ledd, og det samme lovbruddet kunne resultere i ulike straffer. Dette kommer tydeligst fram i saker hvor de innstevnte var beslektet i 2. og 3. ledd, hvor forvisningsdommene kunne variere mellom 1, 2 og 3 år. I noen tilfeller virker det som om citantens påstand om dom fikk innvirkning på hvor streng straff sorenskriveren gav. Ellers var også dommene preget av å være strenge og kompliserte, og én enkelt domsavsigelse kunne romme opp til tre eller fire straffende elementer. Den vanligste formen for straff var å betale en bot til citanten, men disse ble ofte avsagt i kombinasjon med subsidær straff, eller under trussel av en subsidær straff dersom man ikke betalte.

Dødsdom ble avsagt i 10 av sakene i utvalget, hvorav én senere ble omgjort til en pengestraft for løgn.³⁹² Av de øvrige 9 har det vært mulig å finne igjen 8 i rettsprotokoller fra lagretten, hvor sakene ble behandlet på nytt, og i samtlige av disse sakene ble dødsdommen opprettholdt og sendt videre til kongen for eventuell benådning. Omfanget av denne oppgaven har dessverre ikke tillatt meg å følge disse sakene videre, men vi vet fra andre undersøkelser at dødsdommen mot Hans Eivindsen, som ble dømt for omgjengelse mot

³⁹¹ Nedrebø, "Til sin Barnefader udlagde hun...", 32.

³⁹² Saken vedrørende Ole Jensøn. SAT, Helgeland sorenskriveri, Tingbok 8 (1726-1730), f.241b-243b.

naturen, ble fullbyrdet, og i den ene dølgsmålssaken ble dødsdommen stadfestet også av Overhoffretten.³⁹³ En kvinnelig delinkvent klarte også å rømme før saken kom opp for lagtinget, og reiste over fjellet til Sverige.

9.2 Sedelighetslovbrytere i møte med retten, kirken og lokalsamfunnet

Mange ulike reaksjoner og holdninger har kommet til syne gjennom å undersøke sedelighetsforbryternes møte med andre aktører i retten, kirken og lokalsamfunnet. I retten ble spesielt de innstevnte kvinnene omtalt i negative ordelag, slik jeg var inne på tidligere. Forholdet mellom sedelighetsforbryterne og godseierne, som ofte var citant i saken, var også et anstrengt forhold preget av stor avstand. Godseierne hadde kunnskap og erfaring med å føre saker på tinget, og satt i en dobbel maktposisjon over de innstevnte sedelighetsforbryterne, både som jordeier og herre og som den ansvarlige for å kreve inn bøter og legge ned påstand om dom i sakene. Å bli dømt til bøter for leiermål eller for tidlig samleie kan ikke ha gjort det allerede anstrengte forholdet mellom godseier og bønder bedre, men de fleste innstevnte opptrådte likevel med ydmykhet ovenfor godseieren når de møttes i tingstua.

Sannsynligvis har den enkelte prest sine holdninger hatt innvirkning på møtet mellom sedelighetsforbrytere og kirken som institusjon på Helgeland. For eksempel har det vist seg gjennom sammenligning av kirkebøker fra Vefsn og Brønnøy at det var ulik praksis for når et barn ble regnet for ektefødt. I Vefsn ble alle barn i perioden som hadde trolovede foreldre døpt som ekte, mens det samme ikke ser ut til å ha vært tilfelle i Brønnøy. Ole Broch, som var prest i Vefsn mellom 1705 og 1726, skiller seg spesielt ut ved at han ser ut til å ha hatt en tilbøyelighet til pragmatiske løsninger og et ønske om forsoning i møte med sedelighetsforbryterne. Samtidig stod det kristne budskapet sterkt, og syndere måtte gjøre opp for seg gjennom å stå offentlig skriftemål foran menigheten. Gjennom undersøkelsen av disse skriftemålene kom et annet av Helgelands særpreg til syne. I tillegg til at like mange kvinner og menn ble innstevnt for leiermål på tinget, var det også like mange kvinner og menn som stod offentlig skriftemål i kirken for synd mot det 6. bud, både i Vefsn og i Brønnøy. Mange

³⁹³ Viskum, *Fortielse og straff*, 91 (Sak nr. 73); Kjellstrup, *Dølgsmålssaker i Nord-Norge*, 89.

andre steder i landet var det typisk at kvinner gjennomgikk denne straffen, mens mange menn slapp unna.

Holdningene lokalsamfunnet hadde til utenomekteskapelig seksualitet og sedelighetsforbrytere, slik de kommer til syne i tingbøkene, bryter til dels med de man finner igjen i lovverket og straffeforfølgelsen på tinget. Det er gjennomgående for perioden, både på Helgeland og andre steder i landet, at bøndene ikke så noe galt i å starte det seksuelle samlivet før ekteskapet.³⁹⁴ Likevel var ekteskap ofte målet for par som startet samlivet før den formelle inngåelsen, og det var i de tilfellene at dette *ikke* skjedde at man begynner å bevege seg inn på området rundt ”skjæringspunktet” av hva som var akseptert og ikke. I hovedsak ser det ut til at vanlige leiermål som skjedde mellom to ugifte parter som ikke hadde begått brudd på sedelighetslovgivningen tidligere, ikke førte til noen fordømmelse og utfrysning fra lokalsamfunnet.

Mange innstevnte opplevde også å få støtte fra familien, selv de som hadde begått relativt alvorlige forbrytelser som leiermål i forbudne ledd. Dette viser ikke nødvendigvis at bondebefolkningen aksepterte dette i og for seg, men tyder på et misforhold mellom hvor strengt de syntes slike forseelser burde straffes og hva som faktisk var tilfelle. Det vitner også om at forhold innad i familien var sterke, og man støttet hverandre selv om noen hadde begått et sedelighetslovbrudd. At mange innstevnte også fikk gode skussmål av allmuen og lagrettemennene på tinget gir et inntrykk av at en persons rykte ikke nødvendigvis ble ødelagt av at han eller hun begikk et sedelighetslovbrudd, men at det stort sett var basert på hvordan personen hadde oppført seg tidligere.

Selvfølgelig var det også noen lovbrudd som satte lovbryteren på utsiden av samfunnet uansett. Fødsler i dølgsmål, blodskam og omgjengelse mot naturen, lovbrudd som etter loven alle kvalifiserte til dødsstraff, førte også med seg avsky og fordømmelse fra både de kondisjonerte lag av befolkningen og bøndene. Heller ikke de tiltalte i hor-saker opplevde å få mye støtte på tinget, noe som sannsynligvis har sammenheng med synet på ekteskapet som en hellig institusjon og det bærende elementet i samfunnet.

Også sedelighetslovbryterne selv utviste i enkelte tilfeller holdninger som brøt med lovverket. Jeg har for eksempel, gjennom flere eksempler fra kildene, vist at det var stor variasjon i hvordan kvinner optrådte, både i møte med rettsapparatet og kirken. Den gifte kvinnen Synnøve Olsdatter nektet å etterkomme prestens advarsler og rømte sammen med drengen Christen Andersen før saken i det hele tatt kom opp på tinget, Dordie Olsdatter

³⁹⁴ Hutchinson og Elstad, *I Amtmandens dager*, 212.

rømte fra fogdens arrest og dro til Sverige for å unngå dødsdommen, og Magnild Ingebretsdatter nektet å la barnet sitt døpe som uekte og stod på sitt helt til presten gav etter. Kirsten Ingebrigtsdatter fortsatte å leve i samboerskap med den gifte mannen Hermand Mikkelsen selv om de risikerte strenge straffer, fordi de to hadde et håp om en dag å få lov til å gifte seg. Dette etterlater ingen tvil om at det fantes noen sterke kvinneskikkelser på Helgeland, som brøt med forventningene og normene om å leve et dydig seksuelt liv.

9.3 Muligheter for videre forskning

Det har vært en del spørsmål som det ikke har vært mulig å svare godt på ut fra omfanget av denne oppgaven og det kildematerialet jeg har brukt. For eksempel var det vanskelig å finne ut hvor store giftermålssjanser leiermålsdømte hadde på Helgeland. Det har vært mange metodiske utfordringer som har gjort det vanskelig å vite sikkert om navn og person passer sammen, i tillegg til at utvalget leiermålsdømte fra tinget sannsynligvis ikke har vært veldig representativt for gruppen som helhet. De innstevnte for leiermål på tinget var jo i stor grad folk som ikke hadde greid å gjøre opp for seg, mens de som hadde betalingevne betalte boten utenfor tinget, og kanskje hadde også den sistnevnte gruppen større mulighet til ekteskap enn den første. En videre mulighet dersom man skulle ønske å undersøke dette kunne vært å bruke et større materiale fra kirkebøkene, aller helst fra flere sogn, og sammenligne personer som stod offentlig skifte eller døpte et uekte barn med de som trolovet seg.

Noe annet som ville vært interessant å undersøke videre er hvordan det gikk med de forsmådde ektefellene i hor-saker. Veldig få ektefeller var til stede på tinget på Helgeland, men av de få som var der kom det til syne interessante perspektiver fra en person som ellers ofte er utelatt i kildene. Bare 32 av de 212 sakene i utvalget mitt inneholdt en tiltale for hor, men dersom man bare hadde tatt for seg hor-saker ville det ha vært fullt mulig å skaffe seg et større utvalg som også går over flere år, og dermed kanskje også funnet svar på hvilken rolle ektefellene spilte og hvordan de forholdt seg til sakene. Og hva skjedde etter at dommen falt? Ble familiene virkelig ruinert, slik mange hevdet i sine forsvar på tinget? Og kom ektemennene tilbake etter at de var ferdige å sone sin forvisningsdom? Dette er spørsmål man kanskje kunne funnet svar på ved å se i skifteprotokoller eller bygselskifter på tinget.

Kilder og Litteratur

Utrykte kilder

Statsarkivet i Trondheim:

Nordland fylke, Helgeland sorenskriveri, Tingbok nr. 6, 1717-1723

Nordland fylke, Helgeland sorenskriveri, Tingbok nr. 7, 1723-1725

Nordland fylke, Helgelands sorenskriveri, Tingbok nr. 8, 1726-1730

Nordland fylke, Helgeland sorenskriveri, Tingbok nr. 9, 1730-1734

Nordland fylke, Helgeland sorenskriveri, Tingbok nr. 10, 1734-1739

Nord-Trøndelag fylke, Namdal sorenskriveri, Tingbok 1A 05, 1728-1734

Nordland og Finnmark lagting, Tingbok nr. 4, 1708-1726

Nordland og Finnmark lagting, Tingbok nr. 5, 1730-1740

Nordland, Ministerialbok nr. 813A03, Brønnøy prestegjeld, 1714-1724

Nordland, Ministerialbok nr. 813A04, Brønnøy prestegjeld, 1719-1758

Nordland, Ministerialbok nr. 820A02, Alstahaug prestegjeld, Vefsn sokn, 1712-1720

Nordland, Ministerialbok nr. 820A03, Alstahaug prestegjeld, Vefsn sokn, 1720-1726

Nordland, Ministerialbok nr. 820A04, Alstahaug prestegjeld, Vefsn sokn, 1726-1729

Nordland, Ministerialbok nr. 820A05, Alstahaug prestegjeld, Vefsn sokn, 1730-1752

Riksarkivet:

Rentekammeret, Helgeland fogderi, Fogderegnskaper fra 1721, Vedlegg 40

Andre kilder:

Digitalt museum:

www.digitaltmuseum.no

Kong Christian Vs Norske Lov av 1687:

<http://www.hf.uio.no/iakh/forskning/prosjekter/tingbok/kilder/chr5web/chr5register.html>

Store norske leksikon:

<https://snl.no>

Litteratur og trykte kilder

Aschehoug, T. H. *Statistiske studier av folkemængde og jordbrug i Norges landdistrikter i det syttende og attende aarhundrede*. Kristiania: H. Aschehoug & Co, 1890.

Aune, Anne. *Avkriminalisering av leiermål – Ein studie av lov og rettspraksis i leiermålssaker i Nedre Telemark sorenskriveri 1727-1797*. Hovedoppgave, Universitetet i Oslo, 1994.

Bonsaksen, Sten Rino (red.), Ann Kristin Klausen, Kåre Hansen og Leif Elsvatn. *Helgeland Historie - Bind III 1537-1840*. Helgeland Historielag, 2011.

Borgos, Johan. "Utviklingen av kvinneroller i fiskerbondesamfunnet fra 1700-1865". I *Kvinnekår før og nå – et seminar om nordnorske kystkvinnens kår fra 1700 til i dag med særlig henblikk på Vesterålen*, redigert av Ruth Mjøen. Melbu: SPK, 1986.

Briggs, John, Christopher Harrison, Angus McInnes og David Vincent. *Crime and punishment in England – An introductory history*. London: UCL Press, 1996.

Brovoll, Asle Kjellberg. *Dynastiet – "Een ydmyg Salutatz"*. Sandnessjøen: Helgelands Blad, 2007.

Dass, Petter. "Forskrykkelig Blodskam". I *Samlede verker*, bd. 1, link: <http://www.dokpro.uio.no/cgi-bin/litteratur/oratxtprod.cgi?tabell=dass&id=pd1021> .

Dass, Petter. "Den Fierde Sang, Om Underssaatters Pligt mod Øvrigheden". I *Katekismesangene i Samlede verker 2* (2. utgave). Oslo: Gyldendal, 1997.

Drake, Michael. "Utenomekteskapelig fruktbarhet i Norge 1760-1960 – En oversikt". I *Bot eller bryllup – Ugifte mødre og gravide bruder i det gamle samfunnet*, redigert av Jørgen Eliassen og Sølvi Sogner. Oslo: Universitetsforlaget, 1981.

Eliassen, Jørgen. "Fødsler utenfor ekteskap i lys av det gamle norske giftermålssystemet". I *Bot eller bryllup – Ugifte mødre og gravide bruder i det gamle samfunnet*, redigert av Jørgen Eliassen og Sølvi Sogner. Oslo: Universitetsforlaget, 1981.

Eliassen, Jørgen og Sølvi Sogner. *Bot eller bryllup – Ugifte mødre og gravide bruder i det gamle samfunnet*. Oslo: Universitetsforlaget, 1981.

Fenger, Ole. "Processen i Danske Lov". I *Danske og Norske Lov i 300 år*, redigert av Ditlev Tamm. København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag, 1983.

Finne-Grønn, S. H.. *Slegten Sverdrup: kortfattede genealogiske-personalhistoriske opplysninger med prospekter og portrætter*. Christiania: Det Mallingske Bogtrykkeri, 1923.

Haavet, Elisabeth. *Avvik eller uhell? – Ugifte foreldre omkring 1800 – en sosial analyse*. Hovedoppgave, Universitetet i Bergen, 1982.

- Hamsun, Knut. *Markens grøde*. Oslo: Den norske bokklubben, 1997 (1. utg. København: Gyldendalske Boghandel, 1917).
- Hansen, Kåre, ”Hva er Helgeland?”. I *Helgelands Historie bind III 1537-1840*, redigert av Sten Rino Bonsaksen. Helgeland historielag, 2011.
- Hansen, Kåre. ”Godseieren på Helgeland – en person med mange interesser”. I *Helgeland historie bind III 1537-1840*, redigert av Sten Rino Bonsaksen. Helgeland historielag, 2011.
- Hansen, Kåre. ”Godseierne på Helgeland”. *Heimen*, nr. 4 (1999).
- Hansen, Kåre. *Petter Dass – mennesket, makten og mytene*. Sandnessjøen: Kåre Hansen, 2006.
- Hansen, Kåre. ”Leilendingene – den store massen på leid jord”. I *Helgeland historie bind III 1537-1840*, redigert av Sten Rino Bonsaksen. Helgeland historielag, 2011.
- Hansen, Torleif. ”Straff og skjebne. Ugifte mødre i Sogn 1711-1727”. I *Bot eller bryllup – Ugifte mødre og gravide bruder i det gamle samfunnet*, redigert av Jørgen Eliassen og Sølvi Sogner. Oslo: Universitetsforlaget, 1981.
- Hesselberg, Engebret. *Juridiske Collegium*. København: Frantz Christian Mummens Enkes Boghandling, 1763.
- Hoff, Randi Holden. ”*Avlet i synd og ondskap*” – en sosial- og rettshistorisk underøkelse av fødsler utenfor ekteskap i Kristiansund 1742-1801. Hovedoppgave, Universitetet i Oslo, 1996.
- Hutchinson, Alan og Åsa Elstad. *I Amtmandens dager - Nordlands historie bind 2 1600-1900*. Bergen: Fagbokforlaget, 2015.
- Imsen, Steinar. *Norsk bondekommunalisme fra Magnus Lagabøte til Kristian Kvart, Del 2 Lydriketiden*. Trondheim: Tapir, 1994.
- Imsen, Steinar og Harald Winge. *Norsk historisk leksikon – Kultur og samfunn ca. 1500 – ca. 1800, 2. utgave*. Oslo: Cappelen Akademisk Forlag, 1999.
- Jacobsen, Kjell. *For lov og rett på Helgeland – Sorenskriverembetet 400 år 1591-1991*. Mosjøen: Sorenskriverne på Helgeland, 1991.
- Jakobsen, Mikal. *Alstahaug Kanikgjeld: eller nu Hatfjelddalen, Vefsen, Tjøtta, Alstahaug, Herø, Nesne, Hemnes, Mo sognekald – En historisk statistisk beskrivelse efter originale utrykte og trykte kilder fra de ældste tider indtil MDCCCXIV (1914)*. Mosjøen: Nordlands Folkeblads trykkeri, 1922.
- Kjellstrup, Iselin. *Dølgsmålssaker i Nord-Norge 1710-1797 – Evig skam eller bøddelens øks?*. Masteroppgave, Universitetet i Tromsø, 2008.
- Krogh, Tyge. *Oplysningstiden og det magiske – Henrettelser og korporlige straffe i 1700-tallets første halvdel*. København: Samleren, 2000.

Nedkvitne, Arnved. *"Mens bøndene seilte og jægterne for"* – Nordnorsk og vestnorsk kystøkonomi 1500-1730. Oslo: Universitetsforlaget, 1988.

Nedrebø, Yngve. "Og til sin barnefader utlagde hun...". *Heimen*, nr. 1 (1995).

Nielsen, Beth Grothe. *Letferdige qvindfolk – om Gisle Nielsdatter og andre barnemordersker*. Aarhus: Aarhus universitetsforlag, 1999.

Nilsen, Ulf. *Lov og rett – sosial kontroll eller lokal styring?*. Hovedoppgave, Universitetet i Oslo, 2002.

Næss, Hans Eyvind. *Fiat justitia! – Lagmennene i Norge 1607-1797*. Oslo: Riksarkivaren skriftserie 42, 2014.

Næss, Hans Eyvind (red.), Tor Falch, Jon Høyland, Bjørn Solbakken og Torkel Thime. *For rett og rettferdighet i 400 år – Sorenskriverne i Norge 1591-1991*. Stavanger: Justisdepartementet, 1991.

Risa, Lisabet. "Mann og kvinne framfor loven – Rettspraksis i saker mot ugifte mødre, En gransking av rettsmateriale frå Stavanger Amt, 1721-1741". I *Bot eller bryllup – Ugifte mødre og gravide bruder i det gamle samfunnet*, redigert av Jørgen Eliassen og Sølvi Sogner. Oslo: Universitetsforlaget, 1981.

Sandmo, Erling. *Tingets tenkemåter – Kriminalitet og rettsaker i Rendalen, 1763-97*. Hovedoppgave, Universitetet i Oslo, 1991.

Sandvik, Hilde. *Kvinnens rettslige handleevne på 1600- og 1700-tallet, med linjer fram til gifte kvinnens myndighet i 1888*. Dr. philos. avhandling, Universitetet i Oslo, 2002.

Sandvik, Hilde. "Del II: Tidlig moderne tid i Norge. 1500-1800". I *Med kjønnsperspektiv på norsk historie*, redigert av Ida Blom og Sølvi Sogner. Oslo: Cappelen, 2007.

Sandvik, Hilde. "Menneskeverd i Norge på 1600- og 1700-tallet i lys av "Tingbokprosjektet", med særlig vekt på kvinnens moralske og rettslige status". I *Menneskeverd – Humanistiske perspektiver*, redigert av Jon Wetlesen. Oslo: Universitetet i Oslo, 1992.

Seip, Anne-Lise. "Eilert Sundt i samtid og ettertid". I *Eilert Sundt – Fire studier*, Oslo: Universitetsforlaget, 1983.

Sogner, Sølvi. "Kvinnens rettigheter i tidlig ny tid". *Fortid*, nr. 4 (2012).

Sogner, Sølvi. "Gifte kvinner i bondesamfunnet på 1700-tallet i demografisk perspektiv". I *Kvinnekår i det gamle samfunn ca. 1500-1850*, redigert av Anna Tranberg og Harald Winge. Oslo: Norsk lokalhistorisk institutt, 1986.

Sogner, Sølvi, Marie Lindstedt Cronberg og Hilde Sandvik. "Women in court". I *People meet the law – Control and conflict-handling in the courts*, redigert av Eva Österberg og Sølvi Sogner. Oslo: Universitetsforlaget, 2000.

Stenseth, Bodil. "Innledende essay". I *Om sædeligheds-tilstanden i Norge*, redigert av Eilert Sundt. Oslo: Bokklubben, 2006.

Sunde, Jørn Øyrehagen. *Den juridiske komedien – Ein antologi over tanke og praksis i den norske rettskulturen si historie*. Bergen: Fagbokforlaget, 2007.

Sundt, Eilert. *Om Sædelighets-tilstanden i Norge*. Oslo: Bokklubben, 2006.

Tamm, Ditlev. "Majestætsforbrydelsen i Danske Lov". I *Norske og Danske Lov gjennom 300 år*, redigert av Ditlev Tamm. København: Jurist- og Økonomforbundets forlag, 1983.

Telste, Kari. *Mellom liv og lov – Kontroll av seksualitet i Ringerike og Hallingdal 1652-1710*. Hovedoppgave, Universitetet i Oslo, 1993.

Thinn, Cathrine. *Gapestokken som sanksjonsmiddel – En rettshistorisk studie om bruk av gapestokk i Hordaland i perioden 1650-1750*. Masteroppgave, Universitetet i Oslo, 2013.

Viskum, Øystein. *Fortielse og straff – Rettsforfølgelsen av crimen bestialis i Norge 1687-1842*. Hovedoppgave, Universitetet i Oslo, 2002.

Ødeskaug, Gerd Irene Aamlid, *Leiermål i Setesdal – En undersøkelse av rettslige og sosiale følger av utenomekteskapelig seksualitet i perioden 1725-1815*. Masteroppgave, Universitetet i Oslo, 2006.